

Сірий Є. В., Нахабич М.А.

Дослідження соціальної напруженості в Україні: засадничі аспекти та розробка інструментарію

(за результатами фундаментального дослідження)

Монографія

**Київ
ЦОП «Глобус»
2018**

УДК 316.42.35
ББК
С40

Рецензенти:

Ручка А. О. – док. філос. наук, проф., головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України.
Цимбалюк Н.М. – док. соціол.наук, проф., професор кафедри соціальних структур та соціальних процесів ф-ту соціології КНУ імені Тараса Шевченка.
Іванкова-Стецюк О. Б. – док. соціол.наук, в.о. заввіділом соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, експерт проектів Міжнародного благодійного фонду Карітас України.

Сірий Є.В., Нахабич М.А.

Дослідження соціальної напруженості в Україні: засадничі аспекти та розробка інструментарію
/Монографія.– К.: ЦОП «Глобус» ФОП Кравченко Я.О., 2018 .– 182 с.

ISBN 978-617-7700-19-6

В монографії, на базі ДБ наукової теми НДС ф-ту соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України», на великому дослідницькому матеріалі теоретичного, емпіричного та методико-експериментального характеру, отриманому авторами, здійснена спроба комплексної розробки концептуальної моделі соціальної напруженості та системи відповідних пізнавально-вимірювальних засобів для побудови методики регіонального моніторингу соціальної напруженості на основі інноваційної методології мультирівневого аналізу. В роботі продемонстровано алгоритм та поетапну процедуру розробки системи вимірювально-пізнавальних засобів соціальної напруженості, до яких входило: розкриття теоретичного та методологічного потенціалу основних підходів, розробок, положень щодо концептуалізації соціальної напруженості; з'ясування її проявів в українському суспільстві; обґрунтування доцільності врахування особливостей розвитку регіонів стосовно оцінки їх впливу; комплексна поетапно-експериментальна робота формування інструментарію та визначення методолого-операціональних особливостей методики дослідження стану соціальної напруженості в регіонах; апробація та валідація вибудованих вимірювально-пізнавальних засобів; експлікація когнітивної значущості та універсальності практичного застосування системи пізнавальних засобів для оцінювання стану та імовірності проявів соціальної напруженості у різних сценаріях та особливостях її розвитку.

Книга призначена для фахівців-науковців, освітян та студентів, а також для представників управлінських структур, що займаються та цікавляться різномірною проблематикою концептуалізації, методології та емпіричних досліджень різних процесів та явищ сучасного українського соціуму.

УДК 316.42.35

ISBN 978-617-7700-19-6

© Сірий Є. В., Нахабич М.А., 2018

Зміст

Попереднє слово	5
Вступ. Науково-інституціональні характеристики дослідницького проекту.	7
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНОЇ АНАЛІТИКИ ТА ПОБУДОВИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ	9
§1.1. Соціальна напруженість як об'єкт соціологічного аналізу: проблемні вияви і тренди	9
§1.2. Теоретико-методологічні засади побудови концептуальної моделі соціальної напруженості: дискусійні питання	16
§1.3. Соціальна депривація у дотичності природи соціальної напруженості українського суспільства: теоретичні розвідки	27
§1.4. Наукові підходи до визначення особливостей регіоналізації як умови дослідження соціальної напруженості	30
 Розділ II. ОЦІНКА КОГНІТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ У ВИВЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ НА ПІДСТАВІ ПОРІВНЯЛЬНОЇ БАЗИ ЇЇ ПОКАЗНИКІВ (аналіз вітчизняного досвіду)	36
§2.1. Оцінка показників реалізації базових життєвих потреб як інструментального компоненту у побудові когнітивної моделі та методики виміру соціальної напруженості	36
§2.2. Оцінка валідності інструментальних компонентів дослідження психосоціальних та інших недеприваційних чинників генерування соціальної напруженості	43
§2.3. Оцінювання когнітивних можливостей інструментальних компонентів дослідження соціальної напруженості в системі двомірного статистичного розподілу до протестного потенціалу	50
§2.4. Оцінювання когнітивних можливостей пізнавальних засобів вітчизняних практик дослідження соціальної напруженості в міжрегіональному порівнянні	60
<i>Перелік використаної літератури до розд. II.</i>	81
 Розділ III. ТЕОРЕТИКО-ВАЛІДИЗАЦІЙНІ КОНТУРИ У РОЗРОБЦІ КОНСТРУКТУ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ ВИМІРЮВАННЯ	83
§3.1. Деприваційний імператив у концептуалізації соціальної напруженості в реаліях сучасного українського соціума	83
§3.2. «Недеприваційні» компоненти у концептуалізації соціальної напруженості в реаліях сучасного українського суспільства	87
§3.3. Теоретико-експлікаційний опис концептуального поля соціальної напруженості в розробці методики її дослідження	91
<i>Перелік використаної літератури до розд. III.</i>	94
 Розділ IV. ДОСЛІДНИЦЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗРОБЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ	97
§4.1. Когнітивний потенціал методу фокус-групового інтерв'ю в розробці конструкту соціальної напруженості (за матеріалами емпіричного соціологічного дослідження)	97

§4.2. Когнітивний потенціал застосування методики формалізованого глибинного інтерв'ю в розробці конструкту соціальної напруженості в Україні: інсценізація проблемних вузлів (за матеріалами емпіричного соціологічного дослідження)	104
§4.3. Загальна характеристика та принципи побудови методики вимірювання соціальної напруженості	119
§4.4. Концептуальна та структурно-логічна схеми вимірювання соціальної напруженості	125
§4.5. Структура та опис опитувального вимірювального інструментарію соціальної напруженості	128
§4.6. Метод SWOT-оцінювання у розробці методики вимірювання соціальної напруженості	140
§4.7. Застосування статистичних показників у вивченні та вимірюванні соціальної напруженості	142
<i>Перелік використаної літератури до розд. IV.</i>	147

Розділ V. ДОСВІД ТА АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ АПРОБАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

§5.1. Вимірювання компонентних характеристик соціальної напруженості за опитувальною методикою її дослідження	149
§5.2. Порівняльна характеристика міжрегіональних особливостей соціального розвитку досліджуваних районів за методикою SWOT–аналізу та «соціального картографування»	160
§5.3. Порівняльний аналіз статистичних показників проявів соціальної напруженості по регіонам України	165
§5.4. Апробаційні аспекти та валідизаційні характеристики вимірювального інструментарію	168
<i>Перелік використаної літератури до розд. V.</i>	176
Висновки	177
Додатки	179

Попереднє слово

Соціальна напруженість відноситься до такого роду явищ, котре, на перший погляд, надихаючи своєю буденністю, здається, доволі не складним в усвідомленні та науковому освоєнні. Однак, навіть поверхневий аналіз цього явища чітко виявляє поліаспектність її чинників та полісценарність механізму її протікання та переростання у соціальний конфлікт чи соціальну кризу, з чого слід акцентуватися на «нелінійності» її пізнання. Проблем пізнавального характеру тут багато. Однак, демонструючи наукове їх вирішення, хоча б часткове, як і будь-які інші наукові розробки не завжди отримують однозначну оцінку, скоріше навпаки – неоднозначна оцінка та науковий скептицизм цілком є характерними для будь-якої наукової діяльності: чи у фундаментальних дослідженнях, чи у прикладних, інколи набуваючи при цьому – епістемологічної позиції. А так, як соціальну напруженість слід віднести до такого типу явищ, котре не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті, і це поняття характеризує інтегральність багатьох складових при певному збігу обставин, то складність вивчення її в сучасних умовах дійсно пов'язується з неоднозначним її розумінням. Сценарій взаємодії об'єктивних чинників і умов та «сит» їх індивідуального сприйняття в діях суб'єктів завжди є різними. Тому, вивчення її потребує і ситуаційного підходу. Не дивлячись на великий інтерес до неї, до теперішнього часу не існує цілісної інтегрованої теорії, що системно її описує.

Як відомо, ключовим моментом у проектуванні соціологічного дослідження є уточнення інформаційних потреб, котре недооцінюється на початку дослідницької роботи, що, власне, і є джерелом непорозуміннь в генерації істинності предмету дослідження і його наукової проєкції. Зокрема це стосується і дослідження соціальної напруженості, стосовно якої, перед дослідником ставляться ключові питання: «що і для чого, власне, досліджується, вивчається?» в системі координат «суспільні запити – соціальна проблема – наукова проблема». Сам термін «соціальна напруженість» інтерпретується в соціальних і гуманітарних науках по-різному, і є предметом міждисциплінарного аналізу, то попередньо, перед соціологічною наукою стоїть *мета* і *завдання* вияву та вирішення відповідних дослідницьких теоретико-методологічних проблем, зокрема:

- наявний в Україні та за рубежом досвід її вимірювання засвідчує, що її показники не можуть бути виділені суто емпірично, без певної системи початкових теоретичних уявлень, котрі слугують засадничим засобом вибудови валідної методики вимірювання соціальних процесів та явищ;

- застосовування дослідниками методики і техніки вимірювання соціальної напруженості часто непереконливі з погляду їх адекватності вимірюваної соціальної змінної;

- напруження вважається індивідуальним станом, і під питанням стоїть можливість застосовуватися при поясненні колективних дій:

- важливою є проблема надмірності її показників, бо практичне використання моделі інтегрального індексу показало, що кількість частинних індикаторів не повинна перевищувати певної кількості, так як відносне перевищення їх викликає складність аналізу, невпорядкованість та низьку верифікацію висновків та положень.

На підставі вищевикладеного можливо зробити такий висновок, що спроби побудувати інтегральний індекс соціальної напруженості, який враховував би всі фактори, практично неможливо. І з цим переважна більшість фахівців погоджуються. Тому, актуальність дослідження цієї проблематики визначається необхідністю наукового вивчення феномена соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві і конструюванні науково обґрунтованих методик її фіксації та вимірювання. Звісно, бездоганної методики бути не може, однак у даному фундаментальному дослідженні авторами була здійснена спроба розробити досліджуваний інструментарій та відповідний дослідницький алгоритм, який би відповідав критеріям відповідності, раціональності, практичності у вимірюванні соціальної напруженості в Україні у відповідності до сьогоденної архітипності українського соціуму.

На сьогоднішній день в науковій літературі можна знайти немало різних методик, представлених авторами як інструменти для її вимірювання. І їх якісна різноманітність визначається відмінністю підходів дослідників до розуміння природи соціальної напруженості, до виділення її основних детермінант. І хоча будь-який методико-методологічний інструмент пізнання не є ідеальним, однак, на підставі теоретичного обґрунтування та наявності статистичних даних, вони не лише постійно вдосконалюються, але й інтегрують розробку самостійного наукового напрямку - соціології соціальної напруженості.

Попри наукових цілей, які у подальшому відображені у даному науковому виданні стосовно розв'язання науково-методологічних проблем, сама робота пронизана описовістю процедур формування засад та ретельної розробки пізнавально-вимірювальних засобів з дотриманням принципів, критеріїв наукового пізнання, в аспекті: надійності, валідності та верифікації. Подібного роду матеріал, як показує публікаційна соціологічна практика – не є поширеним у ній.

В основу даної монографії ввійшли результати аналізу та дослідницькі розробки концептуального, експериментально-методологічного та емпіричного характеру трьох етапів завершеної наукової теми НДС факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України», наукові публікації авторів, результати дослідницької практики авторів та інших членів колективу НДС. Представлені висновки, які презентують одержані результати дослідження мають належну апробацію у публікаціях авторів, зокрема: у монографіях, статтях, які входять до міжнародних наукометричних баз та до провідних фахових видань України, у тезах міжнародних та національних наукових конференцій та семінарів, а також у авторських свідоцтвах інтелектуальної власності. Монографія надрукована за сприянням ГО «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій». Автор окремо завдячує в організаційній підтримці даного дослідницького проекту: його науковому керівнику, док.соціол.наук, проф. Судакову В.І., заст.декана з наукової роботи, к.соціол.н., доц. Жукову В.І., зав.каф. методології та методів соціологічних досліджень к.ф-м.н., доц. Сидорову М.В.

Вступ. Науково-інституціональні характеристики дослідницького проекту

Тематика соціологічного вивчення стану та відмінностей соціальної напруженості в Україні та її регіонах лежить в руслі інноваційних досліджень процесів структурації та трансформаційної динаміки українського суспільства. Суспільний запит на фундаментальні та прикладні дослідження соціальної напруженості як атрибутивного соціального явища та процесу суспільного життя має чітку прагматичну спрямованість, оскільки його здійснення сприяє більш цілеспрямованому подоланню стагнаційних процесів, що певною мірою стимулюють соціальний розвиток українського суспільства. Ця проблематика знаходиться у фокусі дослідницької уваги Інституту соціології НАН України, Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології, Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Українського інституту соціальних досліджень, Центру SOCIS, НДС ф-ту соціології КНУ імені Тараса Шевченка, Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та низки інших дослідницьких установ, груп та дослідників.

Актуальність теми дослідження, яке проводилося протягом 2016-2018 рр. в рамках наукової теми НДС факультету соціології «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України», визначалася необхідністю наукового вивчення феномена соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві і конструюванням науково обґрунтованих методик її фіксації та вимірювання. Це було і є важливим для створення та розвитку системи діагностичних моніторингових досліджень, що дозволяють здійснювати контроль і безперервне спостереження за динамікою соціальної напруженості в регіонах, для проектування ефективних технологій управління процесом її функціонування, для вироблення комплексної системи заходів профілактичного і оперативного характеру, котрі є на сьогодні нагальними в системі державотворення (формування національної ідентичності, розвитку соціальної політики) та зміцненню національної безпеки.

Вітчизняні методики, розроблені для вимірювання соціальної напруженості та регіональних відмінностей, не завжди відповідають достатньою мірою тим критеріям надійності та валідності за різними характеристиками, що пред'являються до інструментарію подібного роду. Моніторингові дослідження соціальної напруженості в Україні проводилися та проводяться рідко і не носять систематичного, упорядкованого характеру з причини відсутності адекватних теоретико-методологічних розробок. В працях з соціальних відносин, соціології та психології конфлікту, соціальних і протестних рухів, соціальної екології, групової динаміки загалом розкрито деякі особливості і закономірності її прояву, хоча цілісна теорія соціальної напруженості ще не розроблена. Тому, на даний час, на думку фахівців, у вітчизняній соціології не існує надійних, зручних, вивірених методик з ознаками універсального характеру, які можна було б використовувати для оперативного вимірювання соціальної напруженості в українському соціумі з врахуванням сьогоденних соціальних та політичних обставин (хоча окремі моделі, розробки все ж використовуються).

В наявних дослідницьких проектах вітчизняних соціологів мова йде про окремі можливості дослідження лише існуючого рівня цих процесів. Однак, коло розширювальних завдань, а саме: розробки концепту, інструменту, самої методики, та їх ґносеологічного потенціалу вимагає розробки та розширення відповідних базових теоретико-методологічних засобів.

Як відомо, під методикою розуміється сукупність технічних прийомів, пов'язаних з конкретним методом, послідовність і взаємозв'язок їх застосування. Як правило – це програми, що містять процедури й операції, способи і засоби дослідницької діяльності. Вони відповідають на питання: як і яким чином проводити дослідження, і на практиці дуже часто методика зводиться до чисто технічного організаційного чинника. Однак, вона повинна сприяти отриманню достовірного знання про об'єкт, що дозволяє зробити не тільки окремі, а й загальнотеоретичні висновки. Тому, більш правильним буде визначати методику як реалізацію підходу або сукупність підходів відповідно до логіки даного дослідження. Для її розроблення потрібно опанувати деяким мінімумом відповідних методологічних принципів, у вигляді застосування певних теоретичних знань, концепцій, методологічних засобів, результатів досліджень та експериментів. Тут, в узагальненому вигляді розуміється сукупність рекомендацій або приписів, відповідно до яких повинно вирішуватися ті чи інші завдання, в межах яких розробляється або реконструюється інструментарій, згідно з науковими підходами, які застосовуються дослідником, а також регламентувати основні нюанси їх задіяння.

Метою здійснювального проекту, що знайшов своє відображення у даній монографії є обґрунтування та вдосконалення методології та методики аналізу, вимірювання та верифікації

соціальної напруженості для підвищення ефективності управління соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком регіонів України, що у свою чергу дозволить забезпечити органи влади та управління надійною інформацією про стан соціальних процесів, фактори, що впливають на динаміку напруженості особливо в тих соціальних групах, які можуть стати базою для формування соціальної напруженості

Відповідно до поставленої мети та в рамках наукової методико-методологічної новизни було виділено наступні завдання:

- систематизація джерельної бази проекту та проведення наукової інвентаризації найважливіших методичних інструментів, що застосовуються в російській і зарубіжній дослідницькій практиці для вимірювання соціальної напруженості в соціумах різного рівня;
- концептуалізація методики аналізу та прогнозування соціальної напруженості на основі надання порівняльної оцінки факторів, що визначають соціальну напруженість та регіональних відмінностей у різних регіонах України з урахуванням їх функціонування;
- розробка та експериментальне обґрунтування системи емпіричних індикаторів, що надійно репрезентують природу соціальної напруженості;
- формулювання загальних принципів вимірювальної методики, представлення способів розрахунку та інтерпретації інтегрального індексу соціальної напруженості;
- пропозиція та розгортання оновлених способів розрахунку інтегральних показників соціальної напруженості з позицій реалій сьогодення;
- здійснення експериментальної перевірки дослідницького інструментарію на змістовну валідність і надійність виміру;
- надання оцінки ключових компонентів зазначеної методики, її переваг та недоліків, можливостей та обмежень, визначеність сфери їх можливого застосування і перспективи використання;

Об'єктом дослідження є феномен соціальної напруженості у сучасному суспільстві. *Предметом* – концептуальна модель соціальної напруженості, когнітивний її конструкт, адаптований до соціокультурних та політичних реалій сучасного українського суспільства, та емпіричний інструментарій для ідентифікації, вимірювання та її багаторівневого вивчення.

Дана робота носить пошуково-методико-методологічний характер, і складність та багатовимірність досліджуваного феномена зумовили багатоаспектний характер цього дослідження. Проблема соціальної напруженості розглядалася на трьох основних аналітичних рівнях: в *теоретико-методологічному, методико-інструментальному та емпіричному*. Це зумовило теоретико-методологічну (фундаментальну) та методичну (прикладну) спрямованість наукового пошуку.

Розробка методики ґрунтувалася на комбінованих методах збору та обробки інформації. У дослідженні застосовувалися наступні методи збору емпіричної інформації: 1) опитування представників цільової групи населення методом сфокусованого інтерв'ю, формалізованого глибинного інтерв'ю, анкетного опитування; 2) SWOT-експертне опитування, експерт-консультації; 3) збір та групування статистичних показників.

Система емпіричних індикаторів, розроблена в рамках даного дослідження, дозволить розширити організаційно-методичні можливості проведення оперативних соціологічних досліджень з проблеми соціальної напруженості, що в свою чергу, як гадається, збагатить вітчизняний досвід аналогічної дослідницької практики. Репрезентативні емпіричні дані, отримані в результаті вимірювальних досліджень і включені в науковий обіг, можуть служити вихідною базою для подальших етапів соціологічного моніторингу динаміки соціальної напруженості.

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНОЇ АНАЛІТИКИ ТА ПОБУДОВИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

§1.1. Соціальна напруженість як об'єкт соціологічного аналізу: проблемні вияви і тренди

Осмислюючи реалії сьогодення, ми бачимо, що все частіше дослідниками визнається існування в суспільстві таких негативних явищ, як конфлікти інтересів, суперечності між соціальними групами, незадоволеність подіями, реальністю, поширення яких за деяких умов потенційно призводить до деструктивної трансформації соціальної системи. Як показує практика, на пострадянському просторі утворилося та «формалізувалося» безліч форм такого явища як соціальна напруженість. Вона є віддзеркаленням якісних властивостей соціальної системи, будучи детермінованою незадоволеністю потреб людей. І тим, що вона стала невід'ємним атрибутом сучасного життя, можна пояснити актуальність її дослідження та вивчення.

Система вітчизняних соціогуманітарних наук упродовж двадцяти п'яти років на пострадянському просторі дала і дає можливість усвідомити іманентність нашому суспільству такого явища як соціальна напруженість. Останню ж вважають віддзеркаленням якісних властивостей соціальної системи, адже вона детермінована незадоволеністю різноманітних потреб людей.

Сама проблематика, пов'язана з аналізом і осмисленням соціальної напруженості в нашому суспільстві, не є доволі новою для вітчизняної соціології. Зкінця 80-х – на початку 90-х років суспільство колишнього СРСР, у тому числі і Україна опинилася в глибокій системній кризі, з характерною, у нашому розумінні, соціальною напруженістю. Її головними ознаками були і є: тривога, незадоволеність існуючим становищем справ, недовіра до влади та інше. Апатія до того, що відбувалося, агресивність, паніка, і навіть, висловлюючись метафорично – «надія на диво» – все це ставало характерними ознаками нашого суспільства. Влада тоді не врахувала ту обставину, що при переході від однієї формації до іншої суспільство опиняється в маргінальному становищі, і не на короткий строк. Змінювався статус, рольова поведінка людей, шкала соціальних цінностей. Якість та рівень життя, як найістотніші чинники, що визначають соціальну напруженість, у нас хронічно знаходилися на низькому рівні. А поляризація прошарків (страт) за матеріальним становищем настільки була різкою, що і до сьогодні залишається колосальним конфліктогенним ресурсом. Тому, вважається, що пріоритет в розробці поняття «напруженість» в пострадянській соціології почав зароджуватися з психології, соціальної психології, які були ближчими до соціальних «хвороб», де під «психічною напруженістю» зазвичай розумівся «стан передбачення суб'єктом несприятливого для нього розвитку подій» або «стан, що супроводжує діяльність в несприятливих умовах» [1; 2].

Практика показала, що в подальші роки цей термін доволі точно відображав стан суспільних відносин і масової свідомості, і дуже швидко увійшов до наукової, публіцистичної та побутової лексики, ставши віддзеркаленням неблагополуччя і гостроти ситуації. Надалі, сформувалося ототожнення понять «соціальної напруженості» з «конфліктом», «напруженістю», «соціальною кризою» і «нестабільністю» – як цілком прийнятних характеристик нашого «хворого» суспільства.

На сьогодні, відмінною рисою багатьох експертних оцінок ситуації в Україні є констатація поглиблення кризових проявів, найглибших за всі роки незалежності. В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання» ситуацію в Україні охарактеризовано як системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах [3, 3; 4]. У результаті відбувається поглиблення депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення, у суспільстві залишається незадоволеним запит на соціальну справедливість, зростання соціально-політичної напруженості у регіонах, зростання рівня злидінних та маргіналізованих верств населення, погіршення соціального самопочуття людей. Українське суспільство перебуває в стані невизначеності та варіативності вибору ціннісної еволюції [5]. Про це свідчать всі наявні соціологічні дослідження [6; 7].

Інтерес до дослідження проявів соціальної напруженості з боку фахівців з різних наукових галузей, зокрема соціології – в міру належний. Однак, рівень потреби її вивчення залежить, як від суспільних запитів її дослідження, так і від потреб у верифікованих пізнавальних засобах.

Соціологія надає інформацію про стан соціальних процесів, чинники, що впливають на формування і розвиток соціальної напруженості. Але, судячи з відповідних науково-дослідницьких джерел, спеціалізовані дослідження соціальної напруженості в нашій країні проводяться не часто, фрагментарно, і не носять систематичного, впорядкованого характеру. Більше того, актуальним і відкритим питанням залишається наявність і застосування достатньо верифікованої та валідизованої методики її виміру. Вочевидь, що актуальність дослідження соціальної напруженості обумовлена: як необхідністю дослідження особливостей її прояву в умовах трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства, так і у її комплексному соціологічному вивченні, зокрема – уточнення теоретико-методологічних принципів дослідження соціальної напруженості. Тому, вкрай актуальним є завдання розробки її соціологічного концепту, та відповідного інструментарію для її вимірювання.

Приймаючи це до уваги, попередньо, першочерговим завданням соціологічної науки постає вияв і розкриття дослідницьких проблем, в аспекті теорії і методології даного предметного напрямку. Проблеми виміру соціологічними методами рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту певною мірою вже вивчалися українськими дослідниками, зокрема: Є.Головахою, Н.Паніною (соціальне самопочуття, готовність до соціального протесту: динаміка, чинники формування), Л.Бевзенко (помаранчева революція як соціальна біфуркація), І.Бекешкіною (протестні настрої помаранчевої революції), О.Владико (готовність населення України до соціального протесту), В.Небоженком (соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві) в аспекті тематики «Україна на шляху до відкритого суспільства», В.Перебенесюком (соціальні конфлікти і молодь), М.Мищенко (соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу), Е.Клюєнко (діагностика та методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується), М.Слюсаревський (соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників), О.Симончук (динаміка протесаного потенціалу), Н.Ходорівською (протестні наміри громадян України у світлі виборів – 2004) та ін.

Неповний перелік дослідницьких практик, виходячи із поставлених дослідницьких завдань, вказує на їх предметну різноплановість та структурність. В одних вектор дослідження спрямований на окремі аспекти виміру соціальної напруженості, в інших – на дослідження онтологічних та методологічних її аспектів. Кожна дослідницька практика по-своєму заслуговує уваги на певне використання відповідного дослідницького досвіду. Однак завдання своєрідної «універсалізації» (перебудови, удосконалення) методики виміру соціальної напруженості вимагає від нас не тільки вивчення та використання практичного досвіду дослідників соціальної напруженості, але і вивчення та поновлення теоретичного надбання (як онтологічної складової), аргументацію та обґрунтування методико-методологічних розробок (як когнітивна складова) виміру соціальної напруженості з вищим ступенем валідності та верифікації.

Відповідний аналіз засобів даної дослідницької проблематики показує, що не дивлячись на різноманітність досліджень соціальної напруженості, їм властива (здебільшого це стосується практик не соціологічного сегменту) недооцінка ролі засадничих положень соціології. Дана обставина пов'язана, на наш погляд, з цілою низкою причин, зокрема із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища, з неопрацьованістю методологічних підходів до вимірювання напруженості, з відсутністю прийнятних, надійних вимірювальних методик та інструментів для використання їх в практиці масових опитувань – основного інструменту соціології.

Попередній огляд відповідних джерел показує, що дослідники часто концентрують свою увагу здебільшого на емпіричному вимірі соціальної напруженості та її складових, процедурі формалізації понять і вдосконаленні методичного інструментарію прикладного дослідження (хоча у цьому нічого упередженого немає). Але, при цьому характерним є обмеження опису окремих аспектів і підміна істинності розуміння предмету дослідження правильністю методики дослідження. Однак правильність, як оцінка дій соціолога (володіння технікою прикладного дослідження) не ототожнюється з істинністю – оцінкою змісту дослідження того, наскільки воно відповідає об'єкту дослідження. І такі речі часто трапляються.

Щоб розв'язати дану науково-дослідну проблему, безумовно потрібно вдатися до тих науково-процедурних блоків, котрі в методологічній практиці ми називаємо програмуванням дослідження – у фундаментальному і практично-прикладному його рівнях. Певною мірою, тут наша робота носить за задумом установчий програмний характер.

Більшість дослідників не надають пріоритетного значення теоретичним засадам, вважаючи, що вони важливі лише у вузькопрофесійному колі на абстрактному рівні, і тому не можуть істотно впливати на хід та результати дослідження в конкретній ситуації. Але, як показує досвід, це далеко

не так, особливо коли мова йде про формування предметно-дослідницького напрямку. Тому, як бачиться, є потреба у концептуальній (парадигмальній) визначеності у вивченні соціальної напруженості, конструюванні її пізнавальних моделей і визначенні типових ситуацій, експлікації базового поняття, типологізації проявів і класифікації чинників соціальної напруженості, особливості її природи і різних її форматів та інше. І однією із ключових, є вирішення концептуальної проблеми, пов'язаної з аналізом психічної природи соціального життя індивідів і теорією соціальних змін, співвідносність дотичних до «соціальної напруженості» тотожних чи похідних понять. Звісно, це досить широке завдання, і як таке, що вирішується не відразу, перманентно.

Соціальна напруженість відноситься до такого роду явищ, котре, на перший погляд, надихаючи своєю буденністю, здається доволі не складним в усвідомленні та науковому освоєнні. Однак, навіть поверхневий аналіз цього явища чітко виявляє поліаспектність його чинників та полісценарність механізму його протікання та переростання у соціальний конфлікт чи соціальну кризу, з чого слід зосереджуватися на «нелінійності» пізнання соціальної напруженості. Вона виступає як психологічний фон, синдром, що супроводжує розвиток негативних соціальних процесів в соціумі: від тих, котрі «пригальмовують» його розвиток, до тих, котрі раптово і непередбачувано його видозмінюють.

Соціальна реальність і дослідницька практика показують, що є підстави говорити про появу нової реальності, соціального явища, котре має свій власний механізм виникнення, об'єктивні і суб'єктивні складові в системі інтеграційних чинників і умов. В ньому виражаються загальні передумови і локальні причини, які діють в кожному конкретному поєднанні обставин, місця і часу. Можна сказати, що сучасне суспільство, за виразом У. Бека, «цілком піднялося на поверх вище», внаслідок чого «проходить процес індивідуалізації і диверсифікації ситуацій і стилів життя, котрі підточують ієрархічну модель соціальних класів та прошарків» [8, 112].

Соціальну напруженість слід віднести до такого типу явищ, котре не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті. Це – інтегральне поняття (типу ризик, щастя), що характеризує інтегральність багатьох складових. Вона є «суб'єктивною», оскільки є феноменом суспільної свідомості. З іншого боку, вона і «об'єктивна», оскільки є реально присутньою за певних умов, є реакцією впливу об'єктивних факторів і реалізується в деструктивній поведінці масовості учасників соціальних взаємодій.

Як свідчить історичний досвід, соціальні проблеми, якими б гострими вони не були, далеко не завжди стають підґрунтям для її кульмінаційного загострення та виникнення соціального конфлікту (тим більше такого, який представляв би загрозу стійкому існуванню соціальної системи). Крім того, соціальна напруженість представляє собою набір суперечливих сутностей, котрі, відображаючи свій історичний розвиток, виявляються в житті у вигляді сукупності різних форм – від латентних до відкритого соціального конфлікту. Соціальні проблеми, як зазначає Є.Гіденс, повинні ще й мати певну суспільно-історичну форму [9, 583].

Незадоволеність соціальних потреб слід вважати необхідною, але не достатньою умовою виникнення соціального конфлікту. Факт, що в історії було немало періодів, коли люди жили у найбільших злиднях, проте не повставали на знак протесту. Як і емпіричні спостереження, так і здоровий глузд передбачають, що індивіди спроможні впродовж тривалого часу перебувати у напрузі, не вступаючи при цьому в конфлікт. Для прикладу, за останні 27 років ВВП України впало на третину (близько 35%), що у свою чергу вдарило по життєвому рівню населення. «Український парадокс» (хоча, мабуть, його можна назвати не тільки «українським») полягає у тому, що протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій. До того ж, на думку експертів, наймогутнішими у нас завжди були акції не стільки за соціально-економічними мотивами, скільки за політичними [10]. Як показують події 2014—2016 рр., регіональні угруповання олігархії використовують подібні страхи в своїх цілях, переводячи протистояння в площину «периферія проти центру» або ж «російськомовні проти україномовних» [10]. Однак це питання соціальних технологій.

Опираючись у своїх положеннях на теорію депривації Дж.Дейвіс «генерував» принцип «напруженість через покращення». Протест і сама революція, на його думку, найімовірніше відбуваються з причини зростання і життєвого рівня, і, водночас – сподівань людей. Однак, через крах своїх сподівань люди схильні до протесту [9]. Вплив ідеалів прогресу на економічний розвиток, як правило стимулюють все більші сподівання, які, у випадку їхнього краху викликають протест. Це і відсутність життєвих перспектив, котрі попередньо відчувалися чи усвідомлювалися; рівень і характер задоволеності матеріальних (економічних), індивідуально-побутових умов життя, політико-громадянських потреб людей тощо [9].

Можна сказати, що соціальна напруженість обумовлена суперечностями в ціннісних орієнтаціях і соціальних установках індивідів соціальних систем, розривом між очікуваним і реалізованим неспокоєм, переживанням про завтрашній день. Але, щоб стати детермінантою соціального конфлікту, соціальні проблеми повинні отримати специфічну форму соціальних ризиків. Ризики насамперед базуються на страху, усвідомленні втрати набутого рівня (перш за все матеріального, майнового та ін.), та втрати механізму його підтримки (доступ до ресурсів). В цьому аспекті велике значення має усвідомлення та формування сценарію «наслідок втраченого».

Соціальна напруженість може певним чином зберігатися і накопичуватися всередині соціальної системи, викликаючи в ній такого роду зміни, які М.Швелер назвав озлобленням, суть якого він бачив у «самоотруєнні, згубній секреції тривалого безсилля» [11, 130]. Законсервована соціальна напруженість може викликати значні структурно-функціональні деформації у соціумі.

Причини виникнення цього феномену можуть бути найрізноманітнішими: від зовнішніх об'єктивних, до суб'єктивних – специфіки сприйняття їх кожним суб'єктом, різнополітичних, економіко-майнових, правових, соціокультурних та інше. Це і: реальні утиски інтересів, потреб і цінностей людей; неадекватне сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві або окремих соціальних спільнотах; невірна або спотворена інформація про ті або інші (реальні або уявні) факти, події і т.д. У реальному житті чинники соціальної напруженості можуть і накладатися одна на одну або підмінятися (для прикладу, негативне ставлення до ринку та підприємництва у частини громадян певного кластеру країн СНД були викликані економічними труднощами, однак виявляються як ціннісні орієнтації). Крім того, поява або потенційне підвищення соціальної напруженості може штучно підмінюватися владою іншими чинниками. Зокрема, чимало експертів вважають, що сьогодні підвищення соціальної напруженості у нашій країні приглушено агресією Росії проти нас [10].

Доволі часто трапляється, що з моменту її виникнення різкі емоційні форми протесту змінювалися байдужістю, депресією. Вона, багато в чому має осередкову природу – виникнувши на одній з локальностей може легко розповсюдитися на всю систему. Ці її осередки мають динамічний характер: вони виникають і зникають; тривалість їх існування залежить від багатьох обставин стихійного або навмисного характеру, що говорить про її біфуркаційність. А один із її дослідників – Л.Едвардс акцентував на неможливості кількісного визначення критичного рівня соціального незадоволення і тривожності, які знаменують перехід до патологічного стану суспільства [12, 101]. Кінцевий результат напруженості залежить і від характеру взаємодії багатьох детермінант (зокрема, згідно теорії колективної поведінки Н.Смелзера) з попередніми подіями. Це дія структурних чинників, що сприяють колективним діям; структурна напруженість; посилення і розповсюдження узагальненого вірування; активізуючі чинники; мобілізація до дії; соціальний контроль [38, 163], кожна з яких обмежує можливості дій на наступному етапі. Тому, є підстава вважати, що це соціальне явище в трансформаційному перехідному суспільстві потрібно розглядати системно.

З виходом у світ монографії В.Мітрохіна «Суть і критерії соціальної напруженості» [41, 22], на думку фахівців, напруженість як соціальне явище стала розглядатися іманентною для соціуму. Життєва соціальна напруженість зумовлює потенціал самозбереження, потенціал розвитку як людини, так і суспільства, що говорить про її певну усталеність [41, 22]. Соціум, починаючи з рівня соціальних практик, переживає це явище як стрес, адаптується, «освоює». Тому висновок такий: напруженість, в тих або інших формах і аспектах, супроводжує людей все життя. Л.Козер справедливо вказував, що у будь-якій структурі завжди є привід для конфліктної ситуації. Сценарій взаємодії об'єктивних чинників і умов, та «сит» їх індивідуального сприйняття в діях суб'єктів завжди є різними. А відтак вивчення її потребує послідовної реалізації ситуаційного підходу.

Вище викладені аргументи свідчать про складність та нелінійність цього явища. У такому сенсі дана типовість співзвучна думці І.Валлерстайна, що «стріла часу» є не передбачуваною, оскільки ми постійно переживаємо біфуркації, наслідки яких завжди невизначені [13, 324]. Тому актуальною залишається проблема можливості передбачення цього складного, багатовимірнього явища та його наслідків (П.Штомпка, зокрема, порівнює вивчення протесту та революцій з вивченням землетрусів [39]).

Всі ці суперечливі сторони та характеристики соціальної напруженості створюють підґрунтя для опису поведінки сучасного трансформуючого суспільства, на основі синергетичної термінології. Зокрема М.Ельчанінов, у цьому пізнавальному полі акцентує увагу на моментах накопичення соціальної напруженості, її критичних значеннях, незворотності та біфуркаційності. З цим знижується ступінь передбаченості поведінки соціальної системи, що у свою чергу ускладнює розробку відповідного дослідницького інструментарію [14].

В останні десятиліття зміст соціальної напруженості досліджувався і трактувався в соціологічній, соціально-психологічній, конфліктологічній і політичній науках в контексті явищ соціальної дезінтеграції або відсутності солідарності взаємодіючих індивідів і груп, девіації (у відносинах стабільного суспільства), аномії (у відносинах нестабільного суспільства), втрати соціальної ідентичності, депривації і фрустрації стосовно основних потреб, та ін. [15]. Аналіз як вітчизняних так і закордонних (в т.ч. російських, країн СНД) соціологічних джерел показує, що в багатьох відомих працях відсутня чітка наукова експлікація самого поняття «соціальна напруженість». Тому, відсутність єдиного розуміння серед соціологів, політологів та економістів щодо категорії «соціальна напруженість» призвело до різних інтерпретацій цього поняття. Цей термін нерідко використовується в гранично широкому, скоріше публіцистичному, а не науковому значенні. Як справедливо відзначає С.Марченко, наприклад багатьма російськими соціологами напруженість приймається як синкретичне, а не системне і змістовно структуроване поняття, воно часто вживається на рівні інтуїтивних і напівінтуїтивних сенсів [16; 17, 67].

Це поняття в пострадянській соціології має декілька інтерпретацій: як «особливого», «специфічного» стану суспільних відносин (Н. Данакін, М. Муханова, І. Пірогов, В. Рукавішников); "відхилення подій, що відбуваються, від їх раціонального розвитку" (А. Кваша, С. Соловйов); «соціального феномена» (Е. Тучков), прояв політичної культури (Е. Баталов, Є. Осіпов).

Не дивлячись на великий інтерес до феномена соціальної напруженості до теперішнього часу не існує цілісної інтегрованої теорії, що системно її описує. Але в різних джерелах можна спостерігати додавання власного, «самобутнього» сенсу визначенню «соціальної напруженості», залежно від контексту тієї або іншої наукової роботи і уявлень кожного конкретного дослідника. Це:

- специфічний стан суспільних відносин, що заснований на незадоволених потребах індивідів і характеризує нестабільність соціальної системи (І.Пірогов) [18];
- відображення, що фіксується у свідомості індивідів об'єктивних характеристик дійсності, в негативних стійких і динамічних емоціях, відчуттях, уявленнях (М.Муханова) [19; 20];
- емоційний стан групи або суспільства в цілому (А.Дмитрієв) [21,108];
- масовий адаптаційний синдром, який відображає ступінь фізіологічної, психологічної і соціально-психологічної адаптації різних категорій населення до хронічної фрустрації, труднощів (А.Сухов) [22, 243];
- фіксована характеристика станів значних груп населення, з яскраво вираженими деструктивними наслідками (А.Зайцев) [23, 32];
- наслідок незадоволеності основних соціальних потреб людини (П.Чорнобай) [24, 94-98];
- специфічна ситуація в регіональному соціумі, особливий стан масової свідомості та індивідуальної поведінки людей [25, 82];
- відповідний духовний стан індивідів і соціальних груп, їх незадоволеність існуючим становищем, відношення до того, що відбувається і до інших індивідів та груп, характеристика-індикатор кризового стану системи, про порушення балансу її структур і функцій (В.Рукавішников) [26, 6-18].

Соціологічні енциклопедичні словники інтерпретують соціальну напруженість як «емоційний стан в групі або в суспільстві в цілому» [42], що характеризується порушеною внутрішньою рівновагою, тривогою, неспокоєм, схвильованістю [40]. Таким чином, поміж ученими досі немає домовленості про те, що ж, власне, вивчається чи має вивчатися, коли мова йде про соціальну напруженість, тим більше приймаючи до уваги різні парадигмальні напрямки.

Слід зазначити, що у західній соціології певною мірою спостерігається аналогічна ситуація. Сам термін «соціальна напруженість» («social tension», «social strain») використовується вкрай рідко, у тому сенсі, що вкладаємо в нього ми. Дослідники заміняють його гранично широким поняттям «соціальний стрес» («social stress»). Одним із наслідків такого заміщення є чітко простежуваний акцент в конструкції дослідницьких методик на вивчення впливу соціального середовища, на психічний стан і ментальне здоров'я («mental health») людей. У західній соціології домінує традиція індивідуалізації напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій, навіть у контексті форматів політичних протестів.

Тут цей термін розуміється по-різному: як «розрив між очікуваним та реальним задоволенням потреб» (Дж. Бертон), [27, 87], як «невідповідність» між компонентами дій (Н.Смелзер) [38, 163], як «опозиція» чи непорозуміння, котрі можуть виникнути на основі несумісності соціальних цінностей (Є.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс) [28, 34], через призму соціальних революцій, соціальних рухів і протестів (П.Сорокін, С.Хантінгтон, Е.Марш, Т.Гарп, Л.Кілліан), як «неспівпадання ініціатив» (цілей та стратегій міжгрупової поведінки) в структурі суспільства (К.Райт) [29, 157], через призму колективної поведінки (Г.Лебон, З.Фрейд, Г.Блумер), як депривації (С.Стауффер, У.Руйнсіман,

Т.Гарр), прояв політичної культури (С.Ліпсет, М.Доган), а також дослідження у руслі теорії «соціального стресу» (К.Анесхенсел, Р.Кесслер, Дж.МакЛеод) [30, 15-38; 31, 174-240]. У роботах Р.Дарендорфа, Р.Блумера, Дж.Г.Скотта, Р.Фуллера, Р.Майерса проблема її зводиться до вивчення соціального конфлікту. Більш сучасні погляди (однак ще не верифіковані підходи) залучають інтеракційні та постмодерністські інтерпретативні підходи у вивченні цієї проблематики. Загалом проглядається тенденція зсуву акценту з соціального на індивідуально-особовий рівень аналізу проблеми.

Ситуація, що описана вище, неминуче позначається і на масовій дослідницькій практиці. В описі низки багатьох цих методик застосовується трактування «напруженості» в психологічному сенсі цього слова, як одного з компонентів і відмінних рис стресу, на рівні з такими характеристиками, як тривога, негативне самопочуття, гнів, страх та інше. Багато методик, що використовуються сьогодні у світовій соціології для вимірювання соціальної напруженості, за задумом авторів націлені саме на вимірювання соціального благополуччя, якості життя і соціального самопочуття індивідів. Хоча і окремим стрижнем спостерігається формування нових бачень механізмів індикації протестів через ту саму призму інтеракційних та постмодерністських підходів.

Інший бік даної дослідницької проблеми – це методологія. Застосування дослідниками методики і техніки вимірювання соціальної напруженості часто непереконливі з погляду їх адекватності вимірюваної соціальної змінної. Дослідницька практика показує, що і показники протестного потенціалу дуже суперечливі, зокрема: наявність значної різниці між показниками можливості масових протестів та готовності брати участь у них. Іншими словами, рівень реальної участі населення в масових виступах значно нижчий рівня демонстративно заявлених намірів стосовно такої участі [32, 270], що чимось подібне до «парадоксу Лап'єра». Крім того, напруженість є індивідуальним станом і під питанням стоїть можливість її застосування при поясненні колективних дій [38]. При цьому слід зважати на розвиток феноменів «суб'єктивного зубожіння», високого рівня деморалізованості населення [33] тощо.

Тому, сукупність емпіричних індикаторів, що закладаються в методичний інструментарій, часто виявляється випадковим набором одиничних характеристик, що не відображають складної і комплексної її природи. Самі питання – індикатори доволі часто відбираються, як правило, інтуїтивно, без достатніх логічних обґрунтувань і спеціальної валідної перевірки. Дослідження (навіть і соціологічні), здійснюються на дуже строкатій методичній базі з використанням різних, інколи не співставних методик. Такий підхід не дає можливості коректного порівняння отримуваних результатів та універсалізації діагностичних оцінок.

Однак, головна проблема не тільки в цьому, а й у використанні як домінанти статистичних методів вимірювання, що доволі широко набуло практичного застосування. Оцінюючи статистичні методи вимірювання соціальної напруженості в цілому, слід зазначити, що вони характеризуються суттєвими недоліками (безумовно, нічого упередженого відносно інституту (у широкому розумінні) статистики не йдеться). Основний недолік таких методик – це недооцінка людського чинника як внутрішньої детермінанти розвитку соціальних інститутів, та їх впливів на соціальні процеси. Можна поставити під сумнів валідність статистичних даних як джерела інформації психологічного походження. Як правило, рівень соціальної напруженості в суспільстві визначається значною мірою установками, намірами і емоційним станом людей, які не можуть бути адекватно відображені в якому-небудь різновиді статистичних даних [34]. Пізнавальні можливості цих методів сильно обмежені тим набором показників, які формуються органами статистики, в той час, як в опитуваннях населення можна використовувати будь-які емпіричні індикатори соціальної напруженості.

Дослідження, проведене на основі статистичних даних, завжди носить відлуння ретроспекції і не дозволяє отримати оперативну інформацію про актуальний рівень напруженості. Вони фіксують наслідки дій суб'єктів, котрі, певною мірою визначають чи діагностують крайні очевидні прояви соціальної напруженості у форматі соціального конфлікту, а не зміни в оцінках, установках, рівня агресивності, недовіри тощо. Статистичні показники можуть бути використані тільки для оцінки напруженості в тих соціальних об'єктах, на базі яких вони отримані, що не дозволяє провести детальніший аналіз їх структурних елементів. Вони можуть бути «закритими» для дослідників органами влади, а відомості, що надаються чиновниками, можуть навмисно спотворюватися. І звичайно ж не за всіма об'єктами, що цікавлять соціолога, ведеться статистика, а тому не завжди може бути отримана потрібна інформація.

З іншого боку, навіть якщо статистика і володіє відповідними показниками, кількісна та якісна їх характеристика часто ставить під питання валідність і коректність їх застосування в аспекті

якості і надійності соціологічної інформації. Наприклад у статистичному збірнику України [35] рівень соціальної напруженості, як складової частини соціального середовища, характеризують три десятки статистичних показників. І тут у соціологів напевно виникнуть питання. Отже, потрібно обережно ставитися до методик, що базуються виключно на аналізі статистичних даних.

Інші дослідники пропонують прогнозувати її рівень за допомогою методу експертних оцінок, котрий базується на припущеннях та інтуїції висококваліфікованих фахівців (експертів), обробці їх думок про можливий сценарій соціальної напруженості. З міркувань, значних матеріальних, організаційних та часових затрат віддається перевага цьому методу. Проте, тут існує певний ступінь суб'єктивності, нестабільність результатів, залежних, зокрема, від емоційного стану експерта і мотивуючих чинників, залежність експертизи від рівня компетенції експерта, його ціннісних орієнтацій, випадкових чинників. Тому, ці засоби, як на нашу думку виконують допоміжну роль.

І нарешті важливим для нас є надання уваги технології масових опитувань – головного соціологічного інструменту. Незважаючи на велику кількість намагань вимірювати рівень соціальної напруженості і соціальний запит на такі вимірювання, їх інструментарій здебільшого має очевидні хиби. При складанні інструментарію взагалі не враховують відповідного досвіду емпіричних на теоретичних досліджень; часто-густо застосовується наспіх сконструйовані анкети, або некритично використані, більш-менш модифіковані зарубіжні методики, котрі вирізняються слабкою валідністю для наших сучасних реалій. Тому, надалі, ці моменти потрібно обов'язково враховувати.

Список використаних джерел:

1. Энциклопедия современной юридической психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.legal_psychology.academic.Ru/425/.
2. Мещеряков Б. Большой психологический словарь [Электронный ресурс] / Б. Мещеряков, В. Зинченко. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/.
3. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
4. Суший О. В. Динаміка політичних і психологічних процесів у сучасній Україні: зб. ст. «Наукові студії із соціальної та політичної психології». – К., 2015.
5. Сірий Є. В. Трансформаційні зміни ціннісної системи українського суспільства у системі координат: «традиція – модерн» // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2014. Випуск 7. – С. 3–18.
6. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соціол. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 656 с.
7. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соціол. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
8. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника, Н.Федоровой. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - 383 с. - Пер. изд.: Beck U. Risikogesellschaft. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. с. 112.
9. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко. - К.: Ос-нови, 1999. - 726 с.
10. Рост социальной напряженности в Украине приглушает агрессия РФ — эксперты».[Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ukrop.org>.
11. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр.-М.: Политиздат, 1990. -415 с. ISBN 5-250-01279-5.
12. Едвардс Л. Естественная история революции // Социол. журнал. - 2005. - № 1. -С. 101-131.
13. Валлерстайн Й. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. - М.: Логос, 2003. - 368 с.
14. Ельчанинов М. С. Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики // Социологические исследования, 2003. № 8. С.21-30.
15. Грин Б. Измерение установки // Математические методы в современной буржуазной социологии. М.: Прогресс, 1966. - С. 227-270.
16. Янин С.В. Комплексный анализ феномена социальной напряженности в Российских Вооруженных силах: Дис. канд. социол. наук.- М, 1993.- 204 с.
17. Ларченко С.Г. Социальная напряженность в общественном развитии // Гуманит. науки в Сибири. - Новосибирск. - 1998. - № 7. - С. 67-70.
18. Пирогов И. В. Социальная напряженность: теория, методология и методы измерения: автореф. дис. канд. социолог, наук. М., 2002.
19. Муханова М. Н. Социальная напряженность в Калмыцкой АССР // Социол. исслед. 1991. N 7.

20. Муханова, М.Н. Социальная напряженность: региональный аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. социол. наук / М.Н. Муханова. - М., 1995. - 13 с
21. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. / А.В. Дмитриев - М.: Гардарики, 2000. 320с.
22. Сухов А.Н. Социальная психология: Учебное пособие для студ. высших учебн. заведений /А.Н. Сухов, А. А. Бодалеб и др. / Под ред. А.Н. Сухова. - М.: Академия, 2001. 600с.
23. Зайцев А.К. Социальный конфликт. - М.: Асасіetіa, 2000. - 464 с.
24. Чернобай П.Ф. Социальная напряженность // Социс. 1992. № 7. С. 94-98.
25. Юридическая конфликтология. / Бойков А.Д. и [др.] под ред. Кудрявцева В.Н. - М.,: ИГиП РАН, 1995. - 316с.
26. Рукавишников В.О. Социальная напряженность // Диалог.- 1990.- №3.-С.6-18.
27. Burton J. *Conflict: Human Needs Theory*. - N. Y.: St. Martin s Press, 1990. -162 p.
28. Парсонс Т. Теория коллективного поведения. - М.: Наука, 1972. - 327 с.
29. Wright Q. *The Escalation of Conflicts*. - Basingstoke: Macmillan Press, 1953.- 184 p.
30. Aneshensel C.S. Social Stress: theory and research // *Annual Review of Sociology*. -1992. - Vol. 18. - №1,- P. 15-38.
31. Kessler R.C., McLeod J.D. Social support and mental health in community samples // *Social Support and Health* / Ed. by S. Cohen, S.L Syme. - Orlando Fla: AcademicVress, 1985. - P. 174-240.
32. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. - Т. VI: Социальные деформации. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 1074 с.
33. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // *Українське суспільство: десять років незалежності (соціол.моніторинг та коментар науковців)* / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. - 662 с. - С. 188-200.
34. Баранова Г. В. Анализ и прогнозирование социальной напряженности в регионах Российской Федерации // *Труд и социальные отношения*. 2007. N 5. С.112-118.
35. Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. К.: Державний комітет статистики України, 2010.- 203 с.
36. Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества // *Социологические исследования*. – 1999. – №. 10. – С. 31-40.
37. Головаха Е. И., Панина Н. В., Горбачик А. П. Измерение социального самочувствия: тест ИИСС // *Социология: методология, методы, математическое моделирование*. – 1998. – №. 10. – С. 45-71.
38. Smelser N. *Theory of Collective Behavior*.-N.Y.: Free Press, 1962.- 237p.
39. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова.-М.: Аспект Пресе, 1996. - 416с.
40. Социологический словарь // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/n/naprjazhenie.html>.
41. Митрохин В.И. Сущность и критерии социальной напряженности. М.: Российская государственная Академия труда и занятости. Минтруда России, 2000.-160 с.
42. Словарь конфликтолога // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.вокабула.рф/словари/словарь-конфликтолога>

§1.2.Теоретико-методологічні засади побудови концептуальної моделі соціальної напруженості: дискусійні питання

Рівень потреби вивчення соціальної напруженості залежить, як від суспільних запитів її дослідження, так і від потреб у валідних пізнавальних засобах. Соціологія надає інформацію про стан соціальних процесів, чинники, що впливають на формування і розвиток соціальної напруженості. Але, судячи з відповідних науково-дослідницьких джерел, спеціалізовані дослідження соціальної напруженості в нашій країні проводяться не часто, фрагментарно, і не носять систематичного характеру. Актуальним і відкритим питанням залишається наявність і застосування достатньо валідизованої методики її виміру за певними загальними концептуалізованими принципами. Вочевидь, цим і обумовлена актуальність дослідження соціальної напруженості.

Беручи до уваги вищезазначене, можна говорити про те, що перед соціологічною наукою постає завдання вияву нових чинників, механізмів соціальної напруженості, а відтак і вирішення ґносеологічних проблем в аспекті теорії і методології та методики її дослідження [1; 2; 3; 4]. Хоча це питання багато в чому носить релятивістський характер, і один із її дослідників – Л.Едвардс, акцентував на «неможливості кількісного визначення критичного рівня соціального незадоволення і тривожності, які знаменують перехід до патологічного стану суспільства» [5, 101]. Дана обставина

пов'язана, на наш погляд, з цілою низкою причин, зокрема із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища, з неопрацьованістю методологічних підходів до вимірювання напруженості, з відсутністю прийнятних, надійних вимірювальних методик та інструментів для використання їх в практиці масових опитувань – основного інструменту соціології (про що вже частково згадувалося).

Попередній огляд відповідних джерел показує, що дослідники часто концентрують більше своєї уваги на емпіричному вимірі соціальної напруженості та її складових, процедурі формалізації понять і вдосконаленні методичного інструментарію прикладного дослідження (хоча у цьому нічого упередженого немає).

При зростанні дії чинників соціальної напруженості (як зовнішніх, так і внутрішніх), повсякденне життя людини, групи серйозно дезорганізується майже постійно присутньою тривогою, і часом досягає ступеню паніки. Тут характерним є суб'єктивний стан майже постійного страху, виражений занепокоєнням, суб'єктивним сприйняттям нервозності, стурбованості, побоювань, зайвої фіксації занепокоєння на сьогоденні або майбутньому, песимізмом, втратою соціальних інтересів, почуттям власної малоцінності. При таких ситуаціях, як правило, проявляється недостатній інтерес до подій, залучення до них, знижується соціально-життєва ініціатива. Тому, протестні акції це не єдиний, а один із сценаріїв протікання соціальної напруженості та її кульмінаційного вираження. Це різні форми так званого «мовчазного протесту», соціального відчуження, соціальної ізоляції. Адже сам протест структурно та інтегрально виявляється у таких формах та проявах поведінково-дієвої системи як: заперечення, неприйняття, незгоди, незадоволення, супротив. Однак, для окремої когорти людей зовнішні кризово-ситуаційні чинники не завжди призводять ні до активної протестності, ні до соціального відчуження, соціальної ізоляції, а до конструктивного пошуку виходу з неї, мобілізацією власних та пошуком інших ресурсів для утримання власного належного рівня способу життя, зменшити відповідні ризики соціальної залежності. Це своєрідний симбіоз кількох сценаріїв розвитку соціальної напруженості.

Соціальна напруженість обумовлена суперечностями в ціннісних орієнтаціях і соціальних установках індивідів соціальних систем, розривом між очікуваним і реалізованим неспокоєм, переживанням про завтрашній день. Але, щоб стати детермінантою контрасту дистабілізаційних станів, соціальні проблеми повинні отримати специфічну форму соціальних ризиків [6]. Ризики насамперед базуються на стресі, усвідомленні втрати набутого рівня (перш за все матеріального, майнового та ін.), та втрати механізму його підтримки (доступ до ресурсів). В цьому аспекті велике значення має усвідомлення та формування сценарію «наслідок втраченого», або у «самоотруєнні, згубній секретії тривалого безсилля» (А.Камю) [7, с.130]. Більшість широкомасштабних протестних акцій – «помаранчева революція», «революція гідності», майдан підприємців, «мовний» протест та інші соціально-економічного та суспільно-політичного характеру відбувались саме на цих засадах.

Причини виникнення цього феномену можуть бути найрізноманітнішими: від зовнішніх об'єктивних, до суб'єктивних – специфіки сприйняття їх кожним суб'єктом, різнополітичних, економіко-майнових, правових, соціокультурних та інше. Це і: реальні утиски інтересів, потреб і цінностей людей; неадекватне сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві або окремих соціальних спільнотах; невірна або спотворена інформація про ті або інші (реальні або уявні) факти, події і т.д. У реальному житті чинники соціальної напруженості можуть і накладатися одна на одну або підмінятися (для прикладу, негативне ставлення до ринку та підприємництва у частини громадян певного кластеру країн СНД були викликані економічними труднощами, однак виявляються як ціннісні орієнтації). Крім того, поява або потенційне підвищення соціальної напруженості може штучно підмінюватися владою іншими чинниками.

Напруженість як соціальне явище стало іманентним для соціума [8]. Життєва соціальна напруженість зумовлює потенціал самозбереження, потенціал розвитку як людини, так і суспільства, що говорить про її певну усталеність [9, 22]. Сценарій взаємодії об'єктивних чинників і умов, та «сит» їх індивідуального сприйняття в діях суб'єктів завжди є різним. А відтак вивчення її потребує послідовної реалізації ситуаційного підходу.

Ситуація, що описана вище, неминуче позначається і на масовій дослідницькій практиці. У описі ряду цих методик застосовується трактування «напруженості» в психологічному сенсі цього слова, як одного з компонентів і відмінних рис стресу, на рівні з такими характеристиками, як тривога, негативне самопочуття, гнів, страх та інше. Хоча і окремим стрижнем спостерігається формування нових бачень механізмів індикації протестів та так званих «тихих протестів» через ту саму призму інтеракційних та постмодерністських підходів. Це прояв синдромів нової епохи зокрема, синдрому покоління «Ні», синдрому Йозефа – прихований масовий нігілізм, деяких

проявах «синдрому Холлідея», за яким, зокрема життя розуміється як виживання, а виживання ставить перед людиною завдання, цілком відмінні від самореалізації особистісного потенціалу). Це виявляється в кризових суспільствах у вигляді непрямих нігілістичних дій – тотальної недовіри, критиканства, песимізму, що часто асоціюється з поняттям «соціальна депресія».

Оскільки напруженість є «індивідуальним» станом, то, на думку деяких дослідників, про що вже зазначалося раніше, досить дискусійною є можливість його застосування при поясненні колективних дій [10, 31], феноменів «суб'єктивного зубожіння», високого рівня деморалізованості населення [11] тощо.

Хоча більшість досліджень і здійснюються на «коректній» методичній базі, однак використовуються різні, інколи не співставні методики. А це не дає можливості коректного порівняння отримуваних результатів та універсалізації діагностичних оцінок. Пізнавальні можливості застосування даних статистики [12; 13;] та експертної оцінки сильно обмежені.

Таким чином, соціальна напруженість є надскладним нелінійним явищем, вивчення якого стимулює безліч різногалузевих різнопредметних за напрямом і змістом методик, котрі не виявляють спроможність повноти його пізнання з причин: як мінливості та динамічності соціального світу, так і відкриттям нових сторін, характеристик, компонентів, механізмів соціальної напруженості, котра виявляється за багатьох обставин. Однак, один із шляхів розв'язання дослідницьких проблем соціальної напруженості вважається навіть не скільки пошук радикально-іноваційних методик її дослідження, що прирівнюється з «винаходом велосипеда». Враховуючи специфіку наших соціальних умов та наявний наково-дослідницький досвід, йдеться про спробу оптимізувати (в аспекті систематизації різнобічних сторін, підходів, принципів, інструментаріїв) методико-пізнавальну систему вивчення соціальної напруженості у відповідний валідизований пізнавально-інструментальний ресурс, з врахуванням позитивних та суперечливих сторін дослідницького досвіду щодо соціальної напруженості та похідних від неї явищ і процесів.

Водночас, слід враховувати, що при розробці власне методики емпіричного соціологічного дослідження соціальної напруженості ключовим моментом у його проектуванні є уточнення інформаційних потреб, котре недооцінюється на початку дослідницької роботи, що, власне, і є джерелом непорозуміння в генерації істинності предмету дослідження і його наукової проекції. Тут ставиться ключове питання: «що і для чого, власне, досліджується, вивчається?» в системі координат «суспільні запити – соціальна проблема – наукова проблема». Цим, певною мірою і задається дизайн інтерпретаційної (операціоналізаційної) структури об'єкта чи предмета дослідження. Сюди відносяться питання розгляду (проекції) соціальної напруженості як явища чи стану; співвідношення – макро-мікро рівня дослідження; прогнозу негативних сторін розвитку суспільства чи попередження явного суспільного конфлікту та інше. Більш детальніше проаналізуємо ці моменти.

Першими кроками дослідницького алгоритму передбачається теоретичний аналіз соціальної напруженості, концептуально-конструкційною визначеністю, з застосуванням чітких інтерпретативно-експлікаційних процедур, типології та класифікації виявлених чинників, характеристик, її складових, показників та індикаторів її виміру [14; 15]

У вітчизняній соціології поняття соціальної напруженості розглядається у досить широкій палітрі, як правило в межах теорії соціальних змін і має декілька інтерпретацій: від «об'єктивної реальності», як величини природної активності соціальної системи, що супроводжує будь-який соціальний процес, відхиленням від «раціонального» розвитку подій [15; 16], до «особливого стану суспільного життя», специфічного негативного стану соціуму, який виникає внаслідок несприятливих внутрішніх та зовнішніх умов, «рівня конфліктності», «соціального феномена» [17; 18]. Вона нерідко безпосередньо пов'язана із зростанням: активності різних суспільно-політичних формувань в боротьбі за владу; боротьби «нового» (прогресивної концепції розвитку суспільства) із «старим»; діяльності різного роду екстремістських груп, зокрема сепаратистського; з активізацією злочинних елементів, різного роду помилками або некомпетентністю лідерів, штучно створеною ситуацією з боку різних політичних інституцій.

Проведений теоретико-методологічний аналіз дозволив уточнити категоріальний апарат дослідження. Так, на думку В.Головенько – це поняття, що характеризує особливий стан суспільного життя, який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру, посилення у низці випадків дією зовнішніх обставин іншого походження [19]. П.Акініна, С.Рязанцева, Е.Тучков визначають напруженість як «інтегральний соціальний феномен, стан суспільства, що формується на основі високого незадоволення людей своїм соціальним, економічним і політичним становищем та рівнем, під впливом певних тенденцій розвитку суспільства, особливих умов і обставин» [20]. Тут відбиваються суперечності об'єктивного і

суб'єктивного характеру, внаслідок дії матеріально-майнових (зростання цін, зниження доходів), соціально-професійних (втрата роботи, посилення безробіття), самоідентифікаційних (втрата соціального статусу) та інших чинників. Цими положеннями ми далі скористаємося у процедурі інтерпретації та операціоналізації різних смислових аспектів соціальної напруженості.

Найбільш загальними передумовами напруженості вважають стійку і тривалий час не вирішувану ситуацію наявності гострих соціальних суперечностей між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями значної частини населення у різних сферах, і мірою їх фактичного задоволення. Це і призводить до накопичення незадоволеності та психічної втоми, наростання дратівливості та посилення агресивності окремих груп і категорій людей.

Вона виникає, коли більшість людей відчуває неможливість задовільнити власні життєво важливі (актуальні) потреби, змінити умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, чи взагалі їхньому існуванню. Іншими словами, йдеться про антагоністичну чи навіть конфліктну ситуацію, що відбувається в психології населення. І тут ми задаємося іншим запитанням щодо об'єкту дослідження, а саме: «що підлягатиме виміру»: рівень стану, установки до дії, оцінки, самі дії, суспільна активність чи пасивність у взаєминах індивідів та соціальних інституцій тощо.

Саме окремим методологічним питанням стоїть конструювання оптимальної дизайн-моделі пізнавального засобу інструментарію дослідження, або, власне які проєкції рефлексії, свідомості індивіда ми вивчатимемо. У порядку уточнення, сюди ми відносимо: факти (фактологічні судження), що відбивають конкретні умови життя, обставини і форми активності людей; думки (раціонально-оцінні судження), що характеризують рівень декларативної підтримки/непідтримки і прийняття/неприйняття різних аспектів життя; настрої, як емоційно-оцінні судження, що дають змогу висловити характер оцінки щодо того чи іншого предмета дослідження; наміри (декларативні установки), показники, які характеризують готовність людини діяти в той чи інший спосіб за певних суспільних обставин [21]. Звісно, це окреме вагоме питання у побудові вимірювальної методики, котра вимагає власного обґрунтування її принципів, критеріїв.

Іншим вектором в інтерпретаційно-експлікаційному полі стоїть питання: як розрізнити «неадаптованість» і «неспроможність» населення повноцінно жити в нових умовах, що у свою чергу вказує на вияв абсолютної чи відносної депривації у механізмі соціальної напруженості, про що йтиметься далі. Психологія та культура людини базується на певних усталених вподобаннях, звичаях, традиціях, правилах життя, а також на різних формальних та неформальних інституційних формах, цінностях, установках, котрі до певної міри можна розглядати як вихідну основу підтримки соціального конформізму. Однак є межа суб'єктивного толерантного ставлення до існуючої системи соціальних взаємодій та, у широкому сенсі, соціального терпіння.

Інша проблема розгортається в полі ототожнення соціальної напруженості з конфліктом. З одного боку, дослідники не розглядають її та конфлікт в плані їх передування один одному. Її можна інтерпретувати або як початкову фазу відкритого (масового) конфлікту, або як самостійний тип, тобто уповільнений прихований конфлікт (А.Желтухін), як протилежність інтересів соціальних груп (Ю.Платонов). Інші онтологічні аргументи дають право вважати не так. Вона (СН) свідчить лише про наявність можливості розгортання конфлікту, є його обов'язковою передумовою, супроводжує процес його розвитку, починаючи із латентної форми, але не завжди призводить до конфлікту. Тому, згідно вище згаданим аргументам, соціальну напруженість слід розглядати в асоціації з конфліктом, але не ототожнювати з ним. Вона завжди властива суспільству, навіть якщо не виражена в явному вигляді, однак знаходиться в латентній стадії.

Феномен соціальної напруженості стає очевидним, коли форми її прояву дозволяють спостерігати цю об'єктивну реальність як явище, яке втілює зіткнення інтересів певних соціальних кластерів, одні з яких не задоволені соціальним статусом і виконуваною роллю в суспільстві. Як бачимо, практично у всіх визначеннях цього поняття відбивається її психологічна складова – співвідношення належного рівня задоволення домагань і реального стану справ.

З цих положень ми далі будемо відштовхуватися в аргументації формування системи відповідних інтерпретативних характеристик соціальної напруженості. І варто почати дослідження на рівні «мікрокосму» — з дослідження психологічних мотивів, що спонукають до поведінкових змін на індивідуальному рівні. Хоча соціологія і має справу з масовими формами поведінки, безперечно, витоки характеру поведінково-установочного комплексу багато в чому закладені на підсвідомому рівні – емоційний стан людей, що відрізняється загостренням внутрішніх суперечностей об'єктивного і суб'єктивного характеру (застосування пересічних методик у соціологічній та психологічній науках в предметних та фундаментальних дослідженнях є цілком нормальною звичною практикою). І так як рівень соціальної напруженості змінюється залежно від

переваг, очікувань та існуючої реальності, котрі є її внутрішніми детермінантами, то з цього ми робимо перший крок у розв'язанні теоретико-методологічної проблеми дослідження: її розгляд в траєкторії від психологічної складової, до соціальної, від формату стану, установок, до змін у соціальній поведінці; від окремих фіксованих випадків до інтегрованого загального.

На сьогодні практично всі дослідники, що займаються проблемою соціальної напруженості, сходяться в одному – це психологічний стан значних соціальних груп, можна сказати – групові емоції [22]. Спільним є акценти та нюанси визначення соціальної напруженості у зв'язці з дестабілізаційними процесами. В її основі, на їх думку, знаходиться групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін в матеріально-статусному полі, і фактичному рівні реалізації цих очікувань. Однак, дестабілізаційність нами визнається не тільки як активна дієва протестно-конфліктна система, але і як пасивний протест у формі абсентеїзму, пасивної девіації, ігнорування та соціальної самоізоляції.

Соціальна самоізоляція передбачає обмеження або згортання людиною соціально-комунікативного простору, конфлікти, зниження толерантності до «значимого» оточення з причини впливу зовнішніх чинників. Тут передбачається явне і стійке уникнення ситуацій соціальних відносин. У період кризи конфліктність інтересів і конфліктність соціальних ідентичностей посилюється загостренням почуття протистояння групових інтересів, загальної невизначеності. Нормою стає стан маргіальності, яка є наслідком руйнування раніше сформованих соціальних зв'язків, соціальної апатії (яка несподівано може перетворитися в бурхливу активність, навіть агресивність), зниження мотивації цілеспрямованої групової діяльності, домінування інстинкту самозбереження як головного принципу поведінки. У такій ситуації життя розуміється як виживання, яке ставить перед людиною завдання, абсолютно відмінні від самореалізації особистісного потенціалу. При таких обставинах соціальної кризи захисні функції домінують над функціями самовираження і самореалізації особистості. Як інтегральне явище, самоізоляція також має свою рівневу структуру і проявляється на соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та глибинно-психологічному рівнях. На соціально-психологічному рівні самоізоляція особистості в критичній життєвій ситуації проявляється в області соціальних контактів і відносин. Саме цей рівень буде представляти інтерес в нашому дослідному полі. Два інших рівня не можуть бути застосовні в нашому дослідному континуумі, так як це зовсім інша галузь та діапазон дослідження.

Важливим моментом у з'ясуванні різних аспектів соціальної напруженості є її структурування. З аналізу відповідних теоретичних джерел, структура її може бути представлена з декількох складових компонент: емоційної; соціальної; ментальної і поведінкової. Емоційна складова представляється домінуванням негативних переживань в повсякденному житті людей, формуванням і розвитком неадаптивних реакцій (стресу) у відповідь на несприятливі умови життя, нездатністю пристосуватися до нових соціальних умов, зниженням в цілому адаптивних здібностей в різних соціальних полях. Соціальний компонент напруженості виражається в зниженні зв'язаності, консолідації, зростання роз'єднаності в суспільстві, особливо на мікросоціальному рівні (в безпосередньому оточенні індивіда, в сім'ї, на роботі, в колі близьких). Ментальний компонент представляється в зміні соціально-політичних орієнтацій, ціннісних і смисложиттєвих установок, яке відбувається у членів спільноти під впливом тих, що діють тривалий час, несприятливих економічних, соціальних і політичних чинників. Поведінковий як перехідний або «крайній» компонент напруженості виражається в розповсюдженні численних форм відхилень поведінки, і зростання числа людей, готових до рішучих дій [23; 24].

Подальший її системний аналіз (синтез умовиводів та дослідницьких практик, що описані у невеликій кількості наукових джерел дозволяє виявити, що на соціально-психологічному і поведінковому рівнях, вона виявляється у таких процесуальних властивостях:

- розповсюдженням настроїв незадоволеності (депресія, страх, агресія) існуючою ситуацією в тій або іншій життєво важливій сфері суспільного життя;
- втратою довіри до влади, відчуттям небезпеки, песимістичної оцінки майбутнього, атмосферою масового психічного неспокою, емоційного збудження, що можна визначити, як дисфункція суспільної свідомості, котра виявляється на індивідуальному рівні в емоційному стресі, світоглядній невизначеності і розповсюдженні форм відхилень поведінки;
- проявом на поведінковому рівні, з одного боку, як наростання готовності до дій, що розглядаються як вимушена поведінка, спрямована проти існуючого соціального порядку заради досягнення бажаного стану в стихійних масових діях (ажіотаж, різні конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, інші форми громадянської непокорності і протесту (вимушені міграції і ін.);

- проявом на поведінковому рівні, з іншого боку – як прихований масовий нігілізм, котрий виявляється в кризових суспільствах у вигляді непрямих нігілістичних дій (тотальної недовіри, критиканства, песимізму і деяких проявах «синдрому Холлідея»: хворе, неконструктивне, застійне, депресивне суспільство), що часто асоціюється з поняттям «соціальна депресія»;

- залученістю в процес значної частини населення [25; 26; 28].

Ці положення увійшли до побудови конструкту, пізнавальної моделі соціальної напруженості (додаток А).

Операючись на дану класифікацію ознак, узагальнюючи дисперсифіковані з різних джерел зауваження і досвід емпіричних досліджень, що проводилися на пострадянському просторі (починаючи з кінця 80-х), у структуруванні та типологізації соціальної напруженості дослідники виділяють окремі її фази (рівні, стадії) розвитку. Так званий фоновий рівень (латентна стадія), характеризується відносною збалансованістю умов і вимог; для початкової (дифузної) стадії властива явна невідповідність між перевагами, очікуваннями, потребами і реальним рівнем життя соціуму; стадія високого рівня (явної) соціальної напруженості, характеризується зростанням незадоволеності соціально-економічним і суспільно-політичним становищем.

Звісно, подані способи класифікації не претендують на статус універсальності, однак джерельна база, логіка аналізу виводить нас саме на подібного роду алгоритмізацію. Вивчення ж прихованої соціальної напруженості стосується оцінки і вимірювання установок, намірів і емоційного стану людей. Саме ця форма і представляє найбільший інтерес для соціологів.

Надалі, варто здійснити низку уточнень в системі різних проекцій змістовних компонентів соціальної напруженості, перейти до типологізації та класифікації її різних сторін, чинників та компонентів. До зовнішніх факторів фахівці відносять [27; 28, 29; 30]: соціально-економічні, що дозволяють підтримувати певний рівень життя; суспільно-політичні та соціальні, які гарантують соціальну захищеність і свободу людини; ціннісні, соціально-психологічні, що створюють умови для самореалізації та ефективної міжособистісної й групової взаємодії та інші (екологічні, значно рідше в масовому аспекті).

В основі внутрішніх факторів соціальної напруги лежать психофізіологічні та особистісні якості кожної людини. Тут йдеться про певні усталені: цінності, установки на зміни, реакційні схильності щодо сприйняття людиною свого соціального середовища та зміни умов. До так званих внутрішніх, як показує дослідницький досвід, відносять: усвідомлення (сприйняття, засвоєння) соціальних змін через вплив (ступінь впливу) системи індивідуальних психосоціальних характеристик (культурна ідентичність, статусна ідентичність, правова свідомість, інтер/естернальність, схильність до соціального оптимізму або песимізму (емоційний настрій), ціннісно-нормативні орієнтації індивіда і соціально-психологічна адаптація (певний її рівень), соціальна терпимість та її компоненти (соціальні та економічні ресурси, соціальний капітал, стресостійкість тощо). Поширеним індикатором у подібних вимірах стоїть залучення до аналізу характеристик інтер/екстернальності індивіда. Психологічний аспект напруженості створює внутрішні передумови і визначає схильність індивіда (групи) до зростання напруженості і протестності, відчуження, соціальної ізоляції, соціального нігілізму. Саме психологічний аспект є центральним, таким, що визначає структуру прихованої напруженості. Це стосується як формування відкритих активних протестів, так і латентних пасивних його форм, на кшталт соціальної відчуженості, соціальної ізоляції, соціального нігілізму, абсентеїзму тощо (додаток А).

Подальша операціоналізація зовнішніх чинників (за аналізом відповідних джерел) дозволяє виділити такі рівні, як: загальнодержавні (недовіра до політичних лідерів, складна економічна ситуація, порушення соціальної справедливості; регіональні, до яких відносяться: неефективна робота місцевих органів влади, високий рівень безробіття серед населення, проблеми в області міжнаціональних відносин, особливості культури в різних регіонах, етнічні суперечності, погіршення екологічної обстановки, гостра житлова проблема та ін. Однак, досить некоректним є навіть спроба окремо виділяти чи то економічну, майнову, політичну чи іншу напруженість, оскільки всі її чинники виявляються на психосоціальному стані людей, тому, всі ці підвиди відносяться до соціальної напруженості.

З посиланням на дослідницький досвід, подальші інтерпретативні та операціоналізаційні процедури виводять нас на конкретно-інтерпретативне поле, в якому соціальна напруженість, постає в суспільстві з одного боку на рівні: масових настроїв (зростання емоційної напруженості – негативних емоцій: агресивність, нетерпимість, озлобленість, роздратованість, тощо); громадської думки, усвідомлення ситуації, критичного мислення (ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості); масової поведінки (готовність людей до участі в акціях протесту, міграції). З іншого боку, на фоні масового соціального невдоволення, недовіри, соціальна напруженість

виявляється на рівні суб'єктивного сприйняття нервозності, занепокоєності, побоювань або занепокоєння у надмірній фіксації на сьогоденні або майбутньому, стану майже постійного страху, пов'язаного вираженням дезорганізацією, тривоги, масовою готовністю до регресу, нігілізму і безідейного проживання.

«Протестність» як така, виступає однією із форм соціальної напруженості або її складовою. У цьому аспекті, слід розрізняти реальний протест (протест як дію), який являє собою актуальний політичний конфлікт, і потенційний протест – протест як установка, латентні форми його прояву [30; 31].

Потенційний протест як установка до дії у свою чергу залежить або складається з кількох взаємопов'язаних компонентів (на що вказувалося у дослідженнях Е.Клюєнко), які є водночас складно-структурованими показниками: 1) психологічний потенціал соціального протесту (емоційна напруженість, соціальні очікування); 2) ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості людей (ставлення до соціального протесту і оцінка його ефективності); 3) поведінковий потенціал соціального протесту (готовність до соціального протесту), латентні форми дій [32].

Тут, на наш погляд, ключовим є питання про ті конкретні умови, які перетворюють масову акцію протесту з «нормального явища» в явище, що представляє загрозу владній системі (за аналогією дюркгеймівської логіки взаємоузгодженості «норми» та «патології»). Очевидно, що акції протесту мають значний потенціал не тільки з погляду кількості учасників, але і з їх якісних характеристик, зокрема: мета і настрої учасників, ступінь радикалізму, наявність елементів насильства, можливо антиурядової спрямованості. Тому, у вимірних засобах увага повинна приділятися і підвищенню установки на протест, формам латентного протесту, виявлення чинників та джерел невдоволення. Однак, як вже говорилося, не існує лінійної залежності між рівнем соціальної напруженості і ймовірністю протестних проявів. Тому, ця система-зв'язка потребує нових евристичних та пізнавальних практик [30; 31].

Крім того, у вивченні напруженості часто зв'язують (Н.Губіна) її в осі «активності/пасивності» індивідів при їх вступі до зв'язку і взаємозв'язку, їх здатності/нездатності діяти і взаємодіяти в межах певних соціальних груп і співтовариств» [33, 189]. У цьому плані можна припустити, що різні соціальні суб'єкти не прагнуть до активних дій, а навпаки, залишаються пасивними, недіяльними, інертними до будь-якої дії.

Тут домінують відчуття пригніченості, безпорадності і песимізму, втратою соціальних інтересів, з проявами аутизації, для яких характерним є внутрішньо продуковані песимістичні відчуття і аутистичні переживання у протилежність адаптивній поведінці.

Про посилення соціальної напруженості свідчить також загальне збільшення частки людей, готових до участі в різних акціях протесту (в тому числі й у легальних), і збільшення частки осіб, котрі висловили свою готовність до участі в нелегітимних формах протесту.

Окремим питанням розглядається вплив ЗМІ на стан соціальної напруженості. Цей чинник можна поставити в якості зв'язуючого елемента між її зовнішніми чинниками і внутрішнім усвідомленням того, що відбувається (ця проблематика заслуговує своє власне пізнавальне поле, висвітлення та вивчення якої матиме місце у нашому дослідженні).

Узагальнюючи вище сказане, можна дати таке робоче визначення *соціальної напруженості*. Перш за все – це складне явище, об'єкт міждисциплінарного аналізу. Це масовий реакційно-адаптаційний синдром суспільства, особливий емоційно-схильнісний стан соціуму (людини, групи), що інтегрований специфікою ситуації сприйняття і оцінки дійсності, детермінованою впливом зовнішніх чинників (ситуацією), умовами життєдіяльності індивіда (спільноти) та їх усвідомленням (сприйняттям) через призму можливості задоволення актуалізуючих потреб, загрозу самореалізації (ціннісної системи, усталеності практик та досвіду, форм індивідуалізації суспільного життя) у різній їх комбінації, що формує та підвищує соціальну дистанційованість між індивідом та суспільством. Цей стан проявляється у емоційно-психологічному, поведінково-дієвому рівнях індивіда (спільноти) і носить потенціал суспільних змін. Механізм соціальної напруженості проявляється у різнокомбінованій інтеграції деприваційно-ексклюзивної симптоматики та моделей саморепрезентації людини (групи), кульмінацією яких є виникнення та поширення різних поведінково-дієвих сценаріїв, як правило, «проблемних» для суспільного розвитку [15].

Зважаючи на викладене вище, соціальна напруженість інтерпретується як певний і саме психосоціальний стан суспільства (спільноти, групи), що зумовлюється об'єктивними соціальними чинниками і виявляється в індивідуальній та груповій поведінці. Сформульовані установки питання і завдання, та запропоновані уточнення та визначення сприятимуть формуванню теоретичних та методологічних засад побудови системної концептуальної моделі соціальної

напруженості. Базовими компонентами такої моделі повинні бути взаємообумовлені різнофакторні підсистеми зовнішніх та внутрішніх чинників які виявляють та характеризують: 1) соціальні контексти подій, які спричинюють наявний стан та зростання соціальної напруженості; 2) симптоми соціальної напруженості (емоційні, соціальні ментальні, поведінкові); 3) процеси взаємодій та комунікацій, які відображують об'єктивний та суб'єктивний адаптивний ресурс толерантного співіснування соціальних суб'єктів та їх протестний потенціал; 4) характер та рівень надій на майбутнє; 5) біфуркації сценарної симптоматики соціальної напруженості: протестність, соціальна ізоляція та соціальний нігілізм, конструктивний адаптивізм [15].

За будь-яких її тлумачень, вона не зводиться до тих чи інших дій громадян, масових акцій протесту чи соціального відчуження та ізоляції, а є скоріше їх *передумовою*, і саме в якості передумови й має вивчатись у першу чергу — задля передбачення та упередження небажаного розвитку суспільних процесів. Є явище, є причини, процес і наслідки. Останні, зокрема можуть переходити у причини і навпаки, що, власне не змінює суті справи.

Соціальна напруженість є багаторівневим явищем, яке розглядається нами з позиції системного підходу, однак, засади його осмислення інтегруються з соціально-психологічного його рівня. Предметом нашого аналізу виступають чинники, що формують умови, які впливають на їх мікрорівневий психосоціальний і поведінковий стан. З цього вибудовується відповідна гносеологічна платформа до залучення у дослідження інших її рівнів.

Подальший її системний аналіз (синтез умовиводів та дослідницьких практик) дозволяє стверджувати, що на соціально-психологічному і поведінковому рівнях, вона виявляється у багатьох симптоматко-процесуальних властивостях, що загалом формує соціальну дистанційованість між індивідом та суспільством та відповідні бар'єри у легітимізації багатьох реформних змін. В залежності від зовнішніх обставин та індивідуально-психологічних особливостей людей, сценарії розвитку подій можуть розвиватися в напрямку агресії, депресії, «самомобілізації» у різній комбінаторності. Це дає підстави припустити, що ми маємо справу не з кількісно-якісними градаціями одного й того ж психічного стану, а з різними за своєю ґенезою психосоціальними станами. Ці та інші положення формують відповідний дослідницький дизайн та стратегію дослідження, у зв'язці з пізнавальною концептуальною моделлю соціальної напруженості.

Всі ці окреслені положення, з одного боку репрезентують чітку раціональність, прагматичність, лінійність сучасного соціологічного пізнання. Але, як вже згадувалося, цей характер пізнання суспільних процесів та явищ не виявляється абсолютним верифікаційним лідером. Не рідко у пізнавальних конструктах виявляються так звані «бракуючі ланки». Вони ще не набрали повноцінної наукової інституалізації у сучасному науковому пізнанні, натомість виявляються своєрідними індикаторами у проблемах осмислення природи, механізму, специфіки змін трансформуючих суспільств. При цьому виникає безліч запитань, зокрема: стосовно кореляції соціальної напруженості та її ймовірного переростання у протестність; стосовно чинників соціальної терпимості, посилення чи послаблення соціальної напруженості зі зміною депривації та інше. Тому, існує й інша пізнавальна проблема латентного характеру, що багато в чому нівелює інтерпретаційні та прогностні аспекти соціальної напруженості. Раціональність та прагматизм соціологічного мислення не завжди синхронізується з іншими латентними характеристиками суспільства, а відповідно і способами їх предметно-теоретичної інституалізації. У даному випадку йдеться про архетипний та інші дотичні йому підходи у поясненні певних процесів та явищ.

Суспільний розвиток у цілому тісно пов'язаний з соціокультурними особливостями життєдіяльності людей, але ці особливості не достатньо вплітаються у класичну раціональність пізнання, а скоріше — у некласичну та постнекласичну. Так зване юнгівське «колективне несвідоме», трактоване як загальнолюдське засадниче душевного життя індивідів, вроджені патерни, котрі підштовхують людей сприймати дійсність та реагувати певним чином на події життя, котре є наслідуванням, чи співсформованим на базі досвіду всього покоління — не завжди рівноцінно сприймається як латентний непрямий «регулюючий» чинник суспільного розвитку та змін. Але, і висувати даний теоретико-методологічний конструкт в якості гносеологічної домінанти, м'яко кажучи, не коректно. Як бачимо, мають місце і чинники менталітету. Однак, викласти їх у «традиційне» пізнавальне поле для подальших аналітичних та вимірювальних процедур поки що не є здійсненним. Хоча, враховуючи наявні теоретичні здобутки у комплексі цієї проблематики, і зважаючи на потреби всебічного вивчення соціальної напруженості, нами була здійснена спроба теоретико-методологічної розвідки у дослідженні та вибудові концептуальної моделі соціальної напруженості сьогоденного українського соціуму, в основу якої закладена соціальна депривація у дотичності до неї ментально-архетипних чинників та їх взаємообумовленості [36].

Багато ідей та характеристик ментальності і сучасної соціальної архетипності українського соціуму викладалися філософами та суспільними діячами минулого. Однак, наразі, окремим масивом міждисциплінарних досліджень (соціальної психології, філософії, соціології, історії та державознавства) ця тематика розкривається у викладах Е.Афоніна, Є.Головахи, Ю.Романенка, І.Шкляра, А.Ручки, О. Злобіної, Є.Донченко, С.Кримського, М.Поповича, Ю.Наріжного, О.Сушого, М.Шлемкевича та інших.

Відомо, що жодна країна ні в одну епоху не виходила з кризи виключно завдяки економічним обставинам. Адже в основі економічної діяльності лежить певна психокультура [37]. Для українця, це, як мінімум – збереження традиційних основ життя, панування консервативності. Переважання серця над розумом, над раціональним розрахунком (на що акцентують представники культурологічного напрямку дослідження особливостей українського соціуму), визначає всі сфери буття українського народу. Архетип домінування минулого над майбутнім, який пов'язаний з міфологізацією та ідеалізацією минулого до певної міри стримує здатність до конструктивного мислення, впровадження актуальних змін в житті [38]. Такого роду положення корелюють з результатами соціологічних досліджень ціннісної системи українського соціуму, зокрема «Соціологічного моніторингу», ESS [39; 40; 41; 42].

Хоча багато сторін ментально-архетипного континуума українського соціуму виявляють не «прогресистські» його характеристики (щоб не складалося таке враження), все ж, певною мірою це має місце. Історичні особливості розвитку України сприяли формуванню і затвердженню своєрідного індивідуалізму українців, який, на думку культуролога М.Шлемкевича, обумовлює усунення людини від вирішення проблем суспільства, обмеження її зв'язків з іншими людьми. Він пов'язаний з обмеженістю, замкнутістю, локальністю кола спілкування. Він викликає уникнення дієвості, панування замкнутості, ізоляваності, інтровертності і відмову від будь-якої залежності [43].

З іншого боку, українська ментальність характеризується своєрідною недієвістю; українці уникають відповідальності, сповідають пасивність, невтручання в рішення проблем зовнішнього порядку. У зв'язку з цим соціальні проблеми, їх вирішення ніколи не були пріоритетними для українця, зосередженого на власному домогосподарстві, на досягненні власної самодостатності. Соціальні умови значною мірою призвели до того, що інтровертність українців спрямована на особисті проблеми, що відображає зовнішню пасивність та самозаглиблення [44].

Історія показує, що нестабільність, постійні загрози духовно-культурного придушення, знищення свідомих, активних представників українського народу, а також зради, української еліти та керманичів свого власного народу, що характеризують життя нації – це ті процеси, які стали характерними для України. Це спричинило прагнення українців до самозбереження, зневіри до влади з причини формування деструктивних форм організації влади, «на чужій психокультурі» (О.Донченко, Ю.Романенко) [45]. Тому їх різнить замкнутість на «малій групі», в першу чергу на сім'ї, внутрішнє несприйняття влади при зовнішньому підпорядкуванні їй, комплекс неповноцінності, другорядності, зайвості [44]. Однак, на нашу думку, ця «чужість» опирається на нав'язуванні симбіозу штучного, хибного, неправдивого, що на жаль, йшло черговий раз від нової влади. Це і виявляється у чинниках напруженості. Багато хто з українців (та й не тільки з них) замислювалися: «чому так погано ми живемо?». А нам постійно нав'язували, всупереч здоровому глузду, незрозумілу політику постійних нелогічних змін. Тільки безмежна довірливість і поступливість, «коливання в ухваленні рішень» (О.Донченко, В.Ермак) [46], а також відсутність усвідомлення необхідності міцної спайки всіх членів держави – кожного разу знищували і знищують всі завоювання українців. Це відображено як в історичному минулому, так і в недалекому минулому, за яким, зокрема, «помаранчева революція», «революція гідності» стали не тільки наслідком, але і причиною нашої ментальності.

Своєрідність толерантності, властивій українському народу «закриває очі» йому на всі негаразди, тому його толерантність може переростати у всетерплячість, яка виступає своєрідним захистом своєї безпеки, в поступливості, лагідності. Всі ці етико-моральні якості особи, такі, як: скромність, доброзичливість, терпимість і терплячість, поблажливості, упокорювання, незлобивості представляють людину миролюбною, не запальною, такою, що любить. Зрозуміло, що це, всього лише веберівські ідеальні типи, проте, ці характеристики в інтегральному континуумі вельми властиві українському менталітету. Посередньо і не лінійно ці положення знаходять своє підтвердження у ціннісних рисах українців.

З іншого боку, горбачовська «перебудова» виявила, що більшість радянських громадян бажали не свободи, а ситості. Розвал Союзу вони розглядали як засіб для досягнення капіталістичного матеріального раю. Але не ліберальні, а споживчі цінності вийшли на перше

місце. Оскільки наше, тоді ще «прорадянське» суспільство, з ознак хронічної «неситості» і дефіциту як матеріальних, так і свобододуховних потреб, обрало цілком закономірний характер розвитку, з властивими для нього логікою та цілями. Це має відношення як стосовно природного прагнення до матеріального благополуччя (як признаний прогрес), так і з погляду своєрідних характеристик (з властивою нелінійністю розуміння взаємообумовленості) українського менталітету і окремих його архетипних характеристик [47; 48]. У якості соціологічної аргументації вище наведеного – дослідження ціннісної трансформації українського соціуму в траєкторії «традиційність – модернізм» (за системою Р.Інглгарта) показують, що у структурі ціннісної свідомості населення України домінують цілком традиціоналістські цінності [49; 39; 40; 50; 51].

Соціально-історичний шлях українців упродовж кількох поколінь радянської та пострадянської епохи став визначальною умовою формування своєрідного характеру українського народу і його менталітету. У доповнення цьому, можна навести інший аргумент. Російський соціолог Ю.Левада у масштабному соціологічному дослідженні феномена радянської людини (*homo soveticus*) перерахував властиві їй негативні особисті якості, серед яких є *патерналізм, підозрілість та ізоляційність, цинізм і підвищення рівня агресії*. На думку вченого, ці негативні зміни знову стали результатом обмеження суспільних свобод, а також спотворених економічних і моральних стимулів, котрі щораз впроваджувалися владою нової епохи. І хоча з критичної точки зору дослідники не намагалися емпірично встановити існування «радянської людини», а просто лише опис його рис, було «оголошено», що і пострадянське суспільство є конгломератом з людей певного «антропологічного типу», в протилежність західному суспільству [52]. Це положення хоч і посередньо, однак є аргументуючим засобом щодо ознак певної «традиційності» нашого суспільства як конструкту архетипних і ментальних характеристик.

Ми намагалися показати, що розвиток соціуму дійсно детермінується багатьма чинниками, але специфічну істотність займає і ментальна архетипність соціальних груп. І мотиваційні особливості соціальної активності значною мірою взаємовизначаються характером компонентів архетипності. Це поняття пояснює особливий спосіб поведінки, діяльності, культури, світогляду. Інтегральність архетипів, що визначає окремі характеристики менталітету, впливає на специфічний характер цієї активності, її спрямованості. У можливості виявлення специфіки соціальної активності відбувається пошук відповідей на питання: «чому ті або інші процеси носять саме такий характер». Також виявляються нові евристичні можливості поняття архетипності, менталітету, у порівнянні з традиційними для соціології, соціальної філософії, соціальної психології категоріями.

У свою чергу, компоненти соціальної архетипності, менталітету, володіючи соціальною інерцією і консервативністю, можуть гальмувати становлення нових соціальних відносин. У суперечливій дуальній природі архетипності втілюються і традиції, і опозиція до новачії, чим одночасно, продукується соціальний прогрес, стримуючи чи стимулюючи надмірність (масштабність, швидкість протікання, характер) соціальних змін. І деприваційна складова у соціальній напруженості, як свого роду реакція – цілком валідне пояснення.

Мабуть, важливо відзначити і ще одну обставину, стосовно того, що модернізація, в якій би фазі, чи форматі не перебувала б, без опори на національні традиції визнається неповною, ризикованою, фрагментованою, і продукує небажану суперечливу зміну, зокрема, соціокультурного розвитку. Ш.Айзенштадт і ряд інших представників постмодерністської концепції, ставили питання про важливість збереження національних соціокультурних традицій, підсилюючи акцент на врахування конкретних історичних умов, цивілізаційного контексту в тому або іншому трансформованому суспільстві, для можливого уникнення внутрішніх суперечливих тенденцій.

Тому, можна констатувати, що соціальна напруженість є доволі складним нелінійним явищем, вивчення якого стимулює безліч різногалузевих різнопредметних за напрямом і змістом методик, котрі не виявляють спроможність повноти її пізнання з причин, як мінливості та динамічності соціального світу, так і відкриттям нових сторін, характеристик, компонентів її механізмів, котра виявляється за багатьох обставин. Однак, один із шляхів розв'язання дослідницьких проблем її вивчення, що, певною мірою вплинуло і на формування нами вимірних засобів.

Список використаних джерел:

1. Сірий Є.В. Актуалізація дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі // 36. наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції "Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин" 19-20 квітня 2017 р. Ч II. С. 259-264.
2. Сірий Є.В. Проблематика соціальної напруженості в предметності сучасної вітчизняної соціології /Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів (колективна монографія). К. КНУКІМ. - 2017. - 288 с. - С.36-60.

3. Сірий Є.В. Актуалізація дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі / Теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: вчора, сьогодні, завтра (колективна монографія). К. КНУКІМ. - 2017. - 326 с. - С.276-272.
4. Сірий Є. В. Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства / Є. В. Сірий // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. - Київ. Типографія "Айс Принт", 2016/17. - № 1/2 (29/30). - С. 82-88.
5. Едвардс Л. Естественная история революции // Социол. журнал. - 2005. - № 1. -С. 101-131.
6. Рост социальной напряженности в Украине приглушает агрессия РФ - эксперты". [Електронний ресурс] / <http://ukrop.org>.
7. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр.-М.: Политиздат, 1990. -415 с. ISBN 5-250-01279-5.
8. Smelser N. Theory of Collective Behavior.-N.Y.: Free Press, 1962.- 237p.
9. Митрохин В.И. Сущность и критерии социальной напряженности. М.: Российская государственная Академия труда и занятости. Минтруда России, 2000.-160 с.
10. Зайцев А.К. Социальный конфликт. - М.: Академия, 2000. - 464 с.
11. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (соціол.моніторинг та коментар науковців) / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. - 662 с. - С. 188-200.
12. Баранова Г. В. Анализ и прогнозирование социальной напряженности в регионах Российской Федерации // Труд и социальные отношения. 2007. N 5. С.112-118.
13. Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. К.: Державний комітет статистики України, 2010.- 203 с.
14. Сірий Є.В. Теоретичні розвідки в концептуалізації соціальної напруженості// Соціально-економічні проблеми і держава". Тернопіль,- 2017, Випуск 1(16), 139-147.
15. Сірий Є.В. Теоретичні та методологічні засади системного аналізу та побудови концептуальної моделі соціальної напруженості //Вісник Одеського національного університету: соціологія і політичні науки. Одеса: "Астропринт". - 2016. Том 21. Вип.3 (26) "Соціологія". С.49-60.
16. Міщенко М.Д. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. - К.: НІСД, 1995. 43 с.
17. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социс.- 1992. - №3.- С.104-114.
18. Рукавишников В.О. и др. Социальная напряженность: диагноз и прогноз // Социс.- 1992. - № 3. - С.3-23.
19. Головенько В.А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві: Можливості соціологічного дослідження та прогнозування /В.А.Головенько// Український соціум: Соціологія. Політика. Економіка. Педагогіка. : Науковий журнал. - 09/2007. - N5/6. - С.137-152.
20. Акініна П.В., Рязанцева С.В. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект/ Под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. - Ставрополь : Сервисшкола, 2002. - 240 с.
21. Українське суспільство 1992 - 2013. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. - К.:Ін-т соціології АНУ, 2013. 566 с.
22. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. - М.:Гардарики, 2000. - 320 с.
23. Плюсин Ю.М. Скрытая социальная напряженность. Подходы к разработке методов оперативной оценки уровня напряженности в обществе// Проблемы социальных технологий. Новосибирск, 1998. Вып. 4. - С.53-64.
24. Сірий Є.В., Нахабич М.А. Социологический портрет внеэлитных акторов социальных трансформаций в Украине// East European Scientific Journal/ Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. 2016., volume 4. №5 (9), p.68-76.
25. Самушкин А.И. Социальная напряженность как общественно-политическое явление / А.П. Самушкин // Проблема социальной нарыженности: материалы международной научно-практической конференции 5-6 июня 2010 года. - Пенза - Ереван - Прага: ООО Научно-издательский центр "Социосфера", 2010. - 178 с.
26. Сірий Є.В. Дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Зб. наук.пр. Ч.II: VII Міжн. наук.-практ. конф. 30-31 травня 2016 р. Східно-український національний університет ім.В.Даля (м.Рубіжне). С.193-196.
27. Александрова Е. В. Социально-трудовые конфликты: пути разрешения. Монография. М., 1993. - 226 с.
28. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект / Под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. - Ставрополь: Сервисшкола, 2002. - 240 с.
29. Данакин, Н. С. Конфликты и технология их предупреждения [Текст] / Н. С. Данакин, Л. Я. Дятченко, В. И. Сперанский. - Белгород: БЦСТ, 1995. - 315 с.
30. Владико О. Готовність населення України до соціального протесту / О.Владико // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.i-soc.com.ua/institute/16-vladiko.pdf>.
31. Волков А.Д. Протестные митинги в России конца 2011 - начала 2012 гг.: запрос на демократизацию политических институтов // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. 2012. Т. 112. № 2. С. 73-86.

32. Ключенко Е.О. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - № 4-5. - С. 41-55.
33. Губина Н.В. Ч.Х.Кули об истоках индивидуальной и социальной напряженности // Социально-гуманитарные знания. - М., 2007. - № 4. С.189-201.
34. Сірий Є.В. Питання побудови концептуальної моделі соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві //Зб.ст. за міжнародною конференцією до 70-річчя Володимира Паніотто (за наук.ред. В.С.Бакірова та Є.В.Головахи). Київ. ІС НАН України. 2017. - 208 с. С.94-96.
35. Сірий Є.В. Системний аналіз соціальної напруженості в контексті побудови її концептуальної моделі та алгоритмізації дослідження //Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія [Текст]. - Чернівці : ЧНТУ, 2017. - № 1 (9). - 118с. С.70-77.
36. Siryi E.V. Social deprivation in contact and mutual condition to mental archetypal factors in the study of the nature of social tension in ukrainian society: theoretical research // Public management. Видавничий дім "Персонал". - 2017, № 3. p.315-327.
37. Крымский С. Б. Пан-хозяин как квинтессенция психокультуры украинцев [Электронный ресурс] / С. Б. Крымский. - Режим доступа : <http://www.icysc.org.ua/articles/ukrajina/446-201112071000.html>
38. Іванова К. А. Історія світової та української культури: навч. посібник для студ-в вищих навч. Закладів / К. А. Іванова, А. П. Лантух, Г. О. Хіріна, С. І. Шитов, А. О. Якуба. - Харків : Вид-во НфаУ "Золоті сторінки". - 2012.
39. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соціол. н. М. Шульги. - К. : Інститут соціології НАН України, 2010. - 656 с.
40. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соціол. н. М. Шульги. - К. : Інститут соціології НАН України, 2013. - 566 с.
41. European Social Survey [Electronic resource]. - Mode of access: <http://www.europeansocialsurvey.org/>
42. European Values Study [Electronic resource]. - Mode of access: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>.
43. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Кн. 2 / М. Шлемкевич. - Нью-Йорк : "Життя і Мислі", 1954. - 158 с.
44. Менталитет украинцев и основные детерминанты его становления. История украинской культуры [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://studbooks.net/56996/kulturologiya/mentalitet_ukraintsev/.
45. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [моногр.] / О. Донченко, Ю. Романенко. - К. : Либідь, 2001. - 334 с.
46. Донченко О. А. Архетиповий менеджмент / О. А. Донченко. - Кіровоград, 2012. - 264 с.
47. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року / А. О. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 2, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. е. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга]. ? К. : ІС НАНУ, 2014. - С. 117-124.
48. Ручка А. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі / М. Наумова, А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга]. ? К. : ІС НАНУ, 2013. - С. 285-297.
49. Сірий Є. В. Трансформаційні зміни ціннісної системи українського суспільства у системі координат: «традиція – модерн» // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2014. Випуск 7. – С. 3–18.
50. Ручка А. О. Ціннісна ідентифікація населення сучасної України / А. О. Ручка // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: II конгрес соціологічної асоціації України (Харків, 17-19 жовтня, 2013 р.) : тез. доп. Харків, 2013. - С. 140-141.
51. Ручка А. О. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України / А. О. Ручка // Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - ІС НАНУ, 2012. - С. 29-40.
52. Левада Ю. А. Человек советский: проблема реконструкции исходных форм // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. - 2001. - № 2 (52). - С. 7-16.

§1.3. Соціальна депривація у дотичності природи соціальної напруженості українського суспільства: теоретичні розвідки

У даному матеріалі знаходять своє відображення пошукові аспекти аналізу та пояснення природи соціальної напруженості. В аналізі різних «прийнятних» теорій, що торкаються даного предмету, припускається, що найбільшу валідність представляє інтегральність деприваційної складової, виведеної як прямими аргументаційними положеннями сучасних зарубіжних дослідників, так і дотичними до них теоріями: теорії депривації, фрустрації, теоретичні кореляції бідності, маргінальності, ідеї щодо феномену недовіри, що дозволяють констатувати формування сучасної деприваційної теорії, котра найбільш прийнятним чином пояснює механізм розвитку

соціальної напруженості, прийнятної українському соціуму. Крім того, були здійснені теоретичні розвідки в аналізі та формуванні новітніх проєкцій вибудови інтерпретаційної моделі соціальної напруженості з врахуванням соціокультурних особливостей життєдіяльності людей, в аспекті використання архетипного підходу та менталітетних складових. Ці проєкції латентно виявляють так звані «бракуючі ланки» у пізнавальних конструктах, постаючи своєрідними індикаторами у проблемах осмислення природи, механізму, специфіки змін трансформуючих суспільств.

Одним із центральних елементів у різних поясненнях соціальної напруженості і зв'язаних з нею імовірних протестних дій (як одна із інтерпретативних моделей) виступає *депривація*. Відомо, що це, свого роду психо-соціальний стан суб'єкта, детермінований відсутністю чи позбавленням можливості задовольняти деякі свої основні (життєві), як матеріальні, так і духовні потреби достатньою мірою, впродовж тривалого часу. Це і призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності людини. Після того, як «депривація» вийшла за вузькі межі, її стали ширше розглядати з погляду сфер суспільного життя. Було зроблено висновок про негативний вплив різних суспільних модернізацій на соціальну поведінку.

В ґносеологічному полі нашої проблематики, вона є своєрідним інтерпретативним містком між психологічним станом відсутності актуальних потреб індивіда, та соціально-індивідуалістськими реконструкціями механізму соціальної напруженості. Її, як правило, пов'язують не тільки з падінням рівня життя, виникненням реальної проблеми зубожіння населення, але і до масового відчуження громадян від системи соціально значущих стійких нормативних зв'язків, політичних та духовних розчарувань тощо, що в кінцевому рахунку приводить до загострення соціальної напруженості зокрема.

Це одночасно і процес (психосоціальний контекст), і результат (соціальний контекст). Це поняття відноситься до багатофакторних проблем, а відповідна теорія має справу з розривом між суб'єктивними очікуваннями щодо низки цінностей і реальними можливостями доступу до них [1]. У контексті нашої соціальної проблематики, «депривація» застосовується як соціальна властивість, стосовно соціальних проблем і чинників. Тому вона зустрічається у форматі *соціальної* (у широкому розумінні, не інтеракційної), *духовної, психокультурної, ідентичності*. Тобто: з безлічі різноманітних її інтерпретацій, залежно від поля прояву і поля застосування як пояснювального ресурсу, вона має багато «прикметників».

Одним з істотних чинників нестабільності суспільної свідомості є погіршення становища людей. Відчуття незадоволеності властиве сьогодні не тільки населенню, що живе за межею бідності, але й багатьом представникам малого і середнього бізнесу (хоча, іноді сюди приписують синдром ексклюзії). Однакові соціальні умови різні люди сприймають і розуміють по-різному. В результаті навіть усередині одних і тих же соціальних груп існує різне розуміння власних інтересів. Нестабільність становища людей в конкретній соціальній, територіальній, демографічній, професійній і іншій спільності приводить їх до стану дратівливості, прихованої агресії. В безмежній комбінації чинників формування соціальної напруженості вони переплітаються та накладаються, тому прийнятним вважаємо застосовувати *інтегральний формат* депривації.

Деприваційний фон може бути результатом: зниження реальних можливостей на тлі зростання очікувань; зниження можливостей на фоні збереження очікувань на колишньому рівні; зростання очікувань (домагань) при беззмінних можливостях [2, 9-29], виділивши при цьому: «депривацію життєвих стандартів», «депривацію надій», «депривацію очікуваного темпу змін» [3].

Таким чином, діючим чинником напруженості, є і підсвідома і усвідомлена незадоволеність індивіда щодо відсутності звичного і стабільного соціального середовища. Внаслідок цього, формується переконання, що вони заслуговують кращого, а інтегрально-соціальні умови не в змозі їм це гарантувати, тому єдиним варіантом соціально-політичних змін є боротьба (як правило – насильницька).

У першу чергу її переживають ті, хто не може адаптуватися до соціальних змін через високі ціни, зниження доходів; через страх втратити роботу, статус або через «переломний» синдром, тобто неможливість змінити картину світу, стереотипи, погляди і переконання, що склалися. Супротив цьому процесу призводить до наростання внутрішньої напруженості, дискомфорту, що примушує зрештою до реалізації цих спонукань. Тому, точками, в яких концентрується напруженість, є матеріально-соціальна сфера суспільного життя (що більш притаманним є для наших умов).

Хоча серед немалої кількості дослідників напруженості має місце тенденція ігнорування деяких форм соціальної депривації, однак, широко розповсюджена з 70-х рр. ця концепція дає можливості розширити свій ґносеологічний потенціал. Окрім політико-психологічної теорії депривації, інших соціально-психологічних теорій, в цьому руслі найбільш релевантною теорією,

що має ґносеологічний потенціал, виступає теорія базисних людських потреб, яка розроблялася в роботах Е.Азара, Дж.Бертоне [4; 5]. та ін. Важливим внеском цієї теорії є уточнене формулювання і порівняльний аналіз категорій «позиції», «інтереси», «цінності» і «потреби», котрі носять певним чином універсальний характер. Отже, базисні потреби дозволяють побачити глибше коріння соціально-політичних суперечностей (напруженості). І тут питання: відношення цього до депривації. Відповідь очевидна – пряме. Всі ці теорії мають спільний «знаменник», а саме – «позбавлення» задовольняти.

Окремі теоретичні розробки з проблем бідності, маргінальності і депривації з середини ХХ століття стали вельми популярні в наші дні, завдяки дослідженням Р. Аткинсона, Т. Барчарта, Ф. Фаррінгтона, С. Паугама, Ф. Товардса, Р. Левітас, А. Сена та інших [6; 7; 8]. Крім того, в сучасній соціології у поєднанні стану багатомірної відносно депривації індивідуумів та соціальних груп описується поняття *соціальної ексклюзії* (А. Сен, Р. Левітас, С. Паугам) [8], політичної недовіри (М. Доган) [9, 41-62]. Таким чином, депривація «розширилася» багатомірною та релятивною зв'язаністю з іншими дотичними явищами та відповідним їм поняттям, механізмами соціальної девіації, деструкції. Це і прояв бідності спроможностей, браку участі в основних видах діяльності суспільства, феномену недовіри, поліфакторності обмеження життєвих можливостей. Підтвердженням цього ми знаходимо і у російських джерелах [10; 11; 12]. Вона інтерпретується як одна з інтегральних, дієвих форм втрати соціальної стійкості суб'єкта, порушення стійкості соціальної системи.

Як не як, однак, ті або інші прояви депривації завжди були пов'язані з історично певними формами відчуження людей різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів, процесів власної діяльності, від тих, що їх оточують і самих себе.

У пошуках нових механізмів та моделей соціальної напруженості, принаймні її окремих аспектів, дедалі більше набувають уваги в якості ґносеологічного компонента, теорії суб'єктивістського тлумачення. В соціології, визначаючи проблеми діяльнісних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо, здійснювались дослідження соціальних наслідків егоцентричного прояву індивідуалізму. Вона генерується матеріальним і ціннісним рівнями, причому жоден з них не можна повно інтерпретувати без урахування його співвідношення з іншим. Хоча більш коректно розмежувати на рівень потреб, інтересів, цінностей. Як бачимо, це суб'єктивне відчуття незадоволеності по відношенню до свого сьогодення набуло все більше чинників.

Посилення незадоволеності (тобто суб'єктивно-оцінюваного індивідом розриву між актуальним і бажаним життєвим становищем) за класичною причинно-наслідковою моделлю, повинно супроводжуватись зростанням готовності до дій, у тому числі і деструктивних, котрі, за логікою, сприяють досягненню мети, що підвищує вірогідність порушення збалансованості соціальної системи. Однак, на практиці такі положення не характеризуються відповідним ступенем верифікації. Тому ми схилиємося до думки, що осмислення соціальної напруженості загалом, і українського суспільства зокрема, набуває нових характеристик наукової проблеми. У даному аспекті йдеться про деприваційний підхід, можливості архетипного підходу з ментальними складовими, які дещо видозмінюють сценарії розвитку очікуваних для дослідника подій. Ці аспекти не тільки залишаються ще недостатньо вивченими, але починають набувати актуалізаційного статусу у пізнанні певних проблем розвитку суспільства.

Список використаних джерел:

1. Гарт Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарт. - СПб. : Питер, 2005. - 461 с.
2. Климов И. А. Депривация. Большая Российская Энциклопедия [Электронный ресурс] / И. А. Климов. Режим доступа : <http://bigenc.ru/sociology/text/1948445>.
3. Council Employment and Social Policy [Електронний ресурс] // Objectives in the Fight Against Poverty and Social Exclusion. - 2000. - Режим доступу : <http://europa.eu.int>.
4. Dollard J. et al (eds) Frustration and Aggression / J. Dollard. - New Haven, CT : Yale University Press, 1939. - 209 p.
5. Burton J. Conflict: Human Needs Theory / J. Burton. (Vol.2 of the Conflict Series). - L. : Macmillan, 1990. - 358 p.
6. Atkinson R. Combating Social Exclusion in Europe / R. Atkinson // The New Urban Policy Challenge, Urban Studies. - 2000. - Vol. 37.
7. Farrington F. Towards a useful definition: advantages and criticism of "social exclusion" [Електронний ресурс] / F. Farrington. - Режим доступу : <http://www.nof.org.uk>.
8. Paugam S. Poverty and Social Exclusion: A Sociological View / S. Paugam // The future of European welfare a new social contract / edited by Martin Rhodes and Yves M?ny. - New York. St. Martin's Press, 1998. - P. 41-62.

9. *Dogan.M. Political distrust and the discrediting of politicians.* Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands. Koninklijke Brill NV incorporates the imprints Brill Academic Publishers. - BRILL-LEIDEN- BOSTON, 2005. - 254 p.
10. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. - М. : ИНФРА-М : НОРМА, 1998. - 229 с.
11. *Спесивцева О. И.* Социально-экономические изменения как генезис деприваций // Вестник Челябинского государственного университета. - 2009. - № 14 (152). - Специальный выпуск. - С. 84-86.
12. *Ожиганов Э. Н.* Политическая напряженность: имитационное моделирование и раннее предупреждение / Э. Н. Ожиганов // Аналитический вестник. - 2008. - № 9 (354). - С. 10-21.

§1.4. Наукові підходи до визначення особливостей регіоналізації як умови дослідження соціальної напруженості

У даному матеріалі висвітлюється одна із широких методологічних проблем у розгортанні різносторонніх соціальних та соціологічних досліджень у різних предметних характеристиках населення України, а саме – питання її регіоналізації. Соціальна напруженість у фокусі сучасної соціологічної науки – це системне явище. І на неї істотно впливають не лише макроекономічні та макросоціальні особливості суспільства. Їй властиві й інші чинники, з огляду на природно-кліматичні, поселенські та історичні складові України. Саме тому логіка дослідження привела до необхідності вивчення регіональних особливостей соціальної напруженості громадян. Арсенал вибудованої вимірювальної методики соціальної напруженості, згідно завдань, повинен бути спроможним визначати її рівень в регіонах, в окремих соціальних групах населення регіонів, виявляти індикатори (чинники), рівень незадоволеності населення, який є достатньо високим. Вимірювальний засіб має виявляти особливості дії зовнішніх чинників у різних регіонах, так як їх дія на появу чи зростання соціальної напруженості, з точки зору регіональних особливостей не завжди однакова. Тому, у ньому мали закладатися можливості визначати особливості розвитку регіонів, а, отже, неоднозначність чинників, що визначають соціальну напруженість у них.

Напруженість з'являється з виникненням у суспільстві певної ситуації (і не у кожному регіоні), загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу. А тому, є потреба у ситуаційному підході до специфіки окремого регіону, при аналізі якого необхідно враховувати його історичний, соціокультурний розвиток, що виявляється у кількісних (статистичних, оціночних) та якісних (оціночних, інтерпретативних) процедурах аналізу даних. Саме таким чином можна розуміти предметність «врахування регіональних особливостей» вимірювання соціальної напруженості в Україні, котрі також, за певних обставин, можуть генерувати її зростання.

Попереднім завданням дослідження було також виявлення та розкриття дослідницьких проблем, в аспекті теорії і методології даного предметного напрямку. Відповідний аналіз засобів даної дослідницької проблематики показує, що проблемна обставина пов'язана, на наш погляд, із слабкою експлікацією базових понять, зокрема: «регіон», «регіоналізація», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища, з неопрацьованістю методологічних підходів до вимірювання напруженості саме до українських реалій.

Регіон як система здійснює вплив на соціальну напруженість. Тому її розвиток та форми її прояву знаходяться і під його впливом. Причина її зростання і тенденція її розвитку в різних регіонах у певних періодах є неоднаковими. Практично кожен регіон має свої особливості, той або інший переважаючий тип чи характер сприйняття конфліктогенних чинників. Їх діагностика і подальше регулювання можливі лише з урахуванням всієї сукупності чинників, що визначають природу, джерела, стратегії поведінки учасників конфліктної взаємодії в даному регіоні.

Регіони в Україні, які були сформовані в різні історичні часи, у складі різних держав, мають значні відмінності між собою за етнічним складом населення, рівнем урбанізації тощо. До цих об'єктивних відмінностей додаються відмінності соціоментального характеру, які в умовах геополітичної невизначеності української держави мають тенденцію до загострення.

Виділення регіонального рівня чинників, що впливають на соціальну напруженість, припускає уточнення поняття «регіон». Проясненню цього поняття присвячувалось немало дискусій, акцентуючи увагу то на проблемі проведення просторових або адміністративних меж і позиціонування регіонів по відношенню один до одного, то на фіксації соціальних відмінностей.

Дослідниками, у якості критеріїв для «регіоналізації» обиралися визначені сукупності соціально-економічних ознак, соціально-політичних, електоральних, соціокультурних та інших.

Проблема визначення поняття регіону, його полісемантичність зумовлена складністю і багатоаспектністю цього явища. В наукових дослідженнях принципи виокремлення чи «уявлення» регіону досить багатоманітні, і практично не вичерпні. Здебільшого регіон виступає як суто умовна конструкція, зміст якої визначається тими завданнями, що їх ставить перед собою дослідник. Такого роду об'єкти дослідження передбачають системний підхід, який включає різні аспекти та рівні його аналізу. У суспільних науках існує немало підходів до визначення «регіону». Основні ознаки, що характеризують поняття «регіон»: комплексність, цілісність, спеціалізація, керованість, тобто наявність політико-адміністративних органів управління. В соціологічній літературі регіон розглядається перш за все як простір певної соціальної структури, організації влади і культурних традицій, що дає підстави соціологам говорити про територіально диференційоване об'єднання людей [1, 94].

Однозначного визначення терміна «регіон» суспільними науками досі не знайдено, тому доцільно навести декілька підходів до його розуміння. Зарубіжний досвід свідчить, що практично в усіх країнах мають місце територіальні диспропорції. Крім того, досвід країн, які пройшли трансформацію соціальних систем, показує, що збільшення диспропорцій соціального розвитку є об'єктивним процесом. Наприклад, Е.Маркузен визначає регіон, як «історично еволюціонуючу, компакту територіальну спільноту, яка містить в собі фізичне оточення, соціоекономічне, політичне та культурне середовище, а також просторову структуру, яка відрізняється від інших регіонів і територіальних одиниць, таких як місто або нація» [2]. В рамках культурного спрямування Ф.Бродель трактував регіон як особливий «світ» з притаманним тільки йому менталітетом, способом мислення, традиціями, світоглядом і світовідчуттям. Близьким за змістом є визначення регіону М.Лернером – це єдність людей і місць, природних умов, етнічних груп, економіки, історії, характеру мислення і способу життя [3]. На думку Л.Олеха, регіон визначається як «самодостатній соціальний організм, що знаходиться в єдності з середовищем, що володіє фізико-географічними, культурно-цивілізаційними, економічними, етнічно-історичними, політико-адміністративними і правовими властивостями і виступає засобом формування і функціонування певної федерації» [4, 124].

Інший дослідник Ю.Запрудский виділяє наступні регіональні особливості:

- клімат, ландшафт, природні ресурси, які істотно впливають на умови життя населення;
- етнополітичні, культурно-історичні, релігійні, демографічні та інші характеристики, що мають на даний момент значення об'єктивних чинників життєдіяльності населення, місця існування людей і основи формування стійких традицій і правил поведінки;
- стан економіки, наявність і ступінь кваліфікації необхідної робочої сили, специфіка соціальної структури, динаміка суспільних відносин, загальний рівень освіти і культури населення [5, 28].

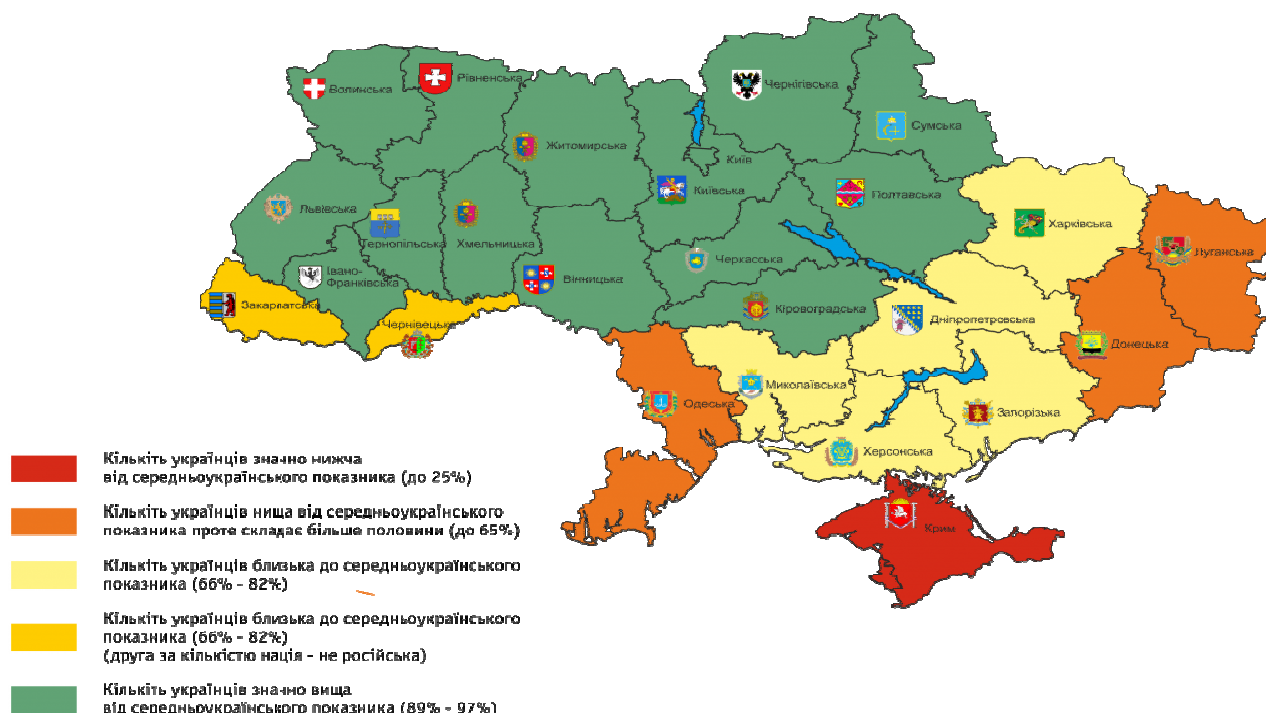
Далеко не повний перелік відповідних концептуальних положень показує, що «регіональний рівень» представлений набором економічних, соціальних, політико-інституційних, культурних, конфесійних, екологічних, демографічних, історичних, етнічних, правових та інших чинників, кожний з яких виконує свою роль і здійснює внесок у формування самобутності регіону. Тому відзначається полісемантичність поняття «регіон», зміст якого залежить від відображення конкретного зрізу життя. Заслуговує на увагу визначення І.Баджа та К.Ньютона, згідно якого, регіон – це «територія, яка є реальною спільністю з географічного погляду, або така територіальна спільність, де існує спадкоємність і чиє населення поділяє певні загальні цінності та прагне зберегти і розвинути свою самобутність з метою стимулювати культурний, економічний та соціальний прогрес» [6, 124].

Таким чином, ключовими індикаторами поняття «регіон» є: певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; населення, яке проживає на цій території і має певні спільні особливі характеристики щодо решти населення цієї країни. Третім індикатором, виходячи з різних положень повинна бути самоідентифікація або самоусвідомлення наявності в цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу. Цей індикатор передбачає врахування пріоритету регіональної самоідентифікації над загальнонаціональною.

Як бачимо, сучасне розуміння «регіону» орієнтоване на його максимальну комплексність і цілісність, на повне врахування всіх його складових — природних, соціальних, економічних, політичних, з одного боку, і на визначення його своєрідності та унікальності — з другого. Така ситуація породжує низку методологічних питань і проблем: кожен компонент, чинник регіоналізації має свою природу і свої закономірності щодо просторового розподілу.

Регіональність — багаторівнева категорія, так само, як багаторівневою є вся життєдіяльність суспільства. На даний час таксономія регіонів у вітчизняній регіональній економіці ще не розроблена. «Регіонами» нині

Етнічний склад населення регіонів (українці)
В середньому по Україні - 82%.
Мінімальний, АРК Крим - 23%.
Максимальний - 97%.

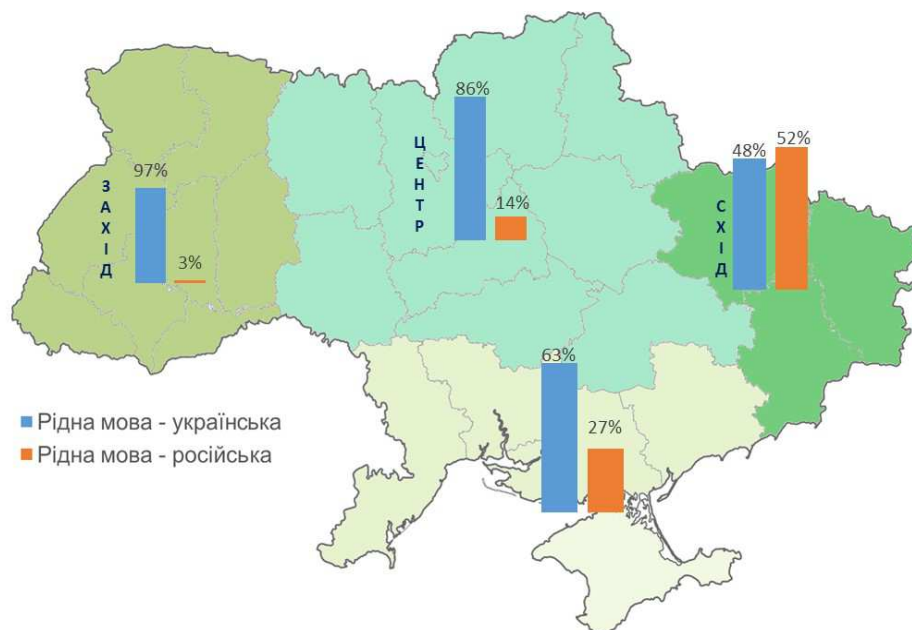
Малюнок 1. Національний склад населення регіонів України (Джерело: Інститут громадянського суспільства)

називають і групи областей (Карпатський регіон, Донбас і т. д.), області (Одеський регіон та ін.), групи адміністративних районів (Придунайський регіон) тощо.

Кожна країна чи суспільство має з цього приводу свої особливості. Не виняток, а точніше чітку і контрастну регіональну диференційованість проявляє і Україна. Однак, тут є свої особливості. Визнано, що регіональні відмінності в Україні значно глибші, ніж у країнах Європи і набувають рис цивілізаційного характеру. Тут регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава, і тому на сьогодні існує домінування регіональних та місцевих ідентичностей над загальнонаціональними і державними. Безліч відповідних комплексних досліджень вказують, зокрема, на дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному, політичному, мовному рівнях, де виявляються елементи соціального відчуження у взаємосприйнятті. Та суттєвішим є взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей.

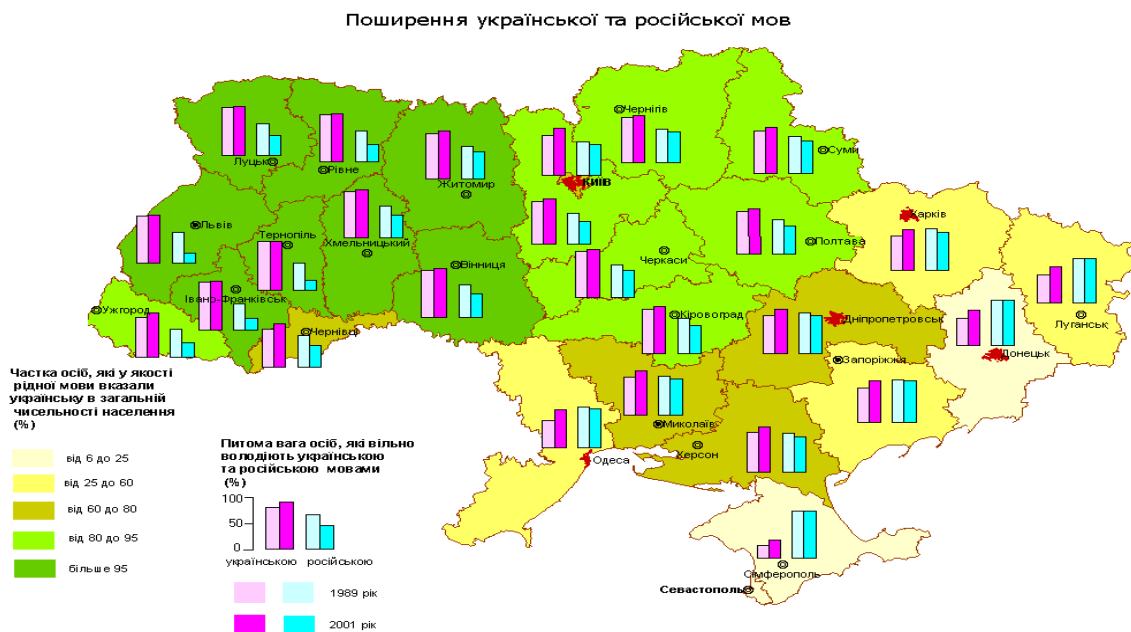
З усіх комплексних досліджень та підходів найбільш прийнятним та, в кінцевому рахунку, результативним з точки зору валідності, зокрема до застосування вивчення соціальної напруженості, став суспільно-політичний (електоральний) підхід до вияву регіональних особливостей в Україні. Ключовим для диференціації суспільно-політичного електорального простору стало поняття «регіональна ідентичність». Не заглиблюючись у сутність різноманітних варіацій його трактувань, можна сказати, що це «усвідомлення культурної, історичної, етнічної тощо окремішності населення певного регіону» [7, 44]. Основними параметрами регіональної ідентичності, в рамках яких розгортається не співпадіння і полярність інтересів та цінностей, на базі багаторічного дослідницького досвіду соціологами визначено: ступінь лояльності до державної влади, зовнішньополітичні орієнтації; мовні пріоритети, конфесійні уподобання; домінанти історичної пам'яті, питома вага «лівих» чи «правих» політичних настроїв [8, 287–305]. Структурування електорального простору відбувалося переважно на ідеологічній основі: «правий» Захід та «ліві» Схід, Південь і Центр країни. Більшість дослідників відокремлюють політичну культуру Правобережжя і Лівобережжя. Далі структурування електорального простору України супроводжувалося за регіональними елітами як носіями регіональних ідентичностей, що дало

підстави дослідникам стверджувати про зародки нової осі територіальної диференціації суспільно-політичних (електоральних) переваг – «прозахідна/ проросійська» орієнтація.

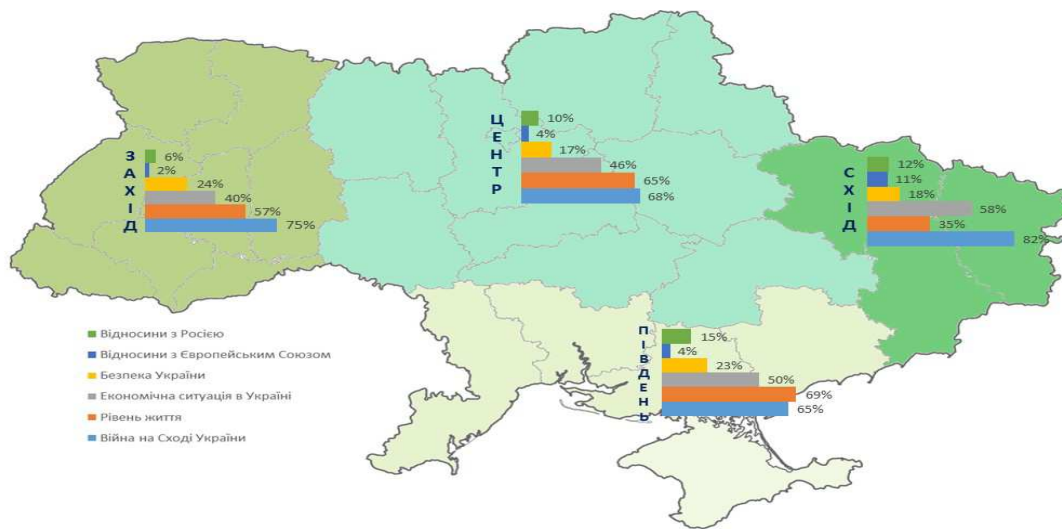

Малюнок 2. Поширення української та російської мов в регіонах України (Джерело: КМІС, 2017).

На сьогодні відбулась агрегація та артикуляція політичних інтересів частини суспільства у нехарактерний для представницької демократії спосіб: у форматі «майдан – влада», а не «влада – опозиція», що свідчить про глибоку кризу політичної системи країни та створює передумови територіального розмежування.

Малюнок 3. Поширення української та російської мов в регіонах України (Джерело: Державна служба статистики України).

Малюнок 4. Міжрегіональні відмінності чинників соціальної напруженості в українському суспільстві (Джерело: КМІС, 2017).

Отже, ціннісною основою кожного регіону України є власний соціокультурний код, який можна розглядати як концентрацію природно-географічних, геополітичних, геоekonomічних, історичних, культурних та інших ознак. Його вплив на суспільно-політичні симпатії виявляється визначальним. Перенесення постулатів теорії електоральної географії на реалії України свідчить про те, що усі перелічені фактори і ефекти тією чи іншою мірою мають дію. Тому, вказані електоральні цикли виявили диференціацію суспільно-політичних переваг українців за регіональною ознакою.

Ґрунтуючись на різних дослідженнях, та відповідному науковому аналізу електоральних вподобань виборців, дослідники за власною логікою виділяли різні регіональні структури, як за кількістю, так і за включеністю тієї чи іншої області. Доволі популярним, зокрема, є поділ на чотири основні макрореґіони. Для співробітників Національного інституту стратегічних досліджень Ю.Каплана та С.Янішевського – це Захід, Схід, Центр та Південь [9]. Л.Нагорна виділяє Західний, Центральний, Південно-Східний регіони та Автономну Республіку Крим [10, 206]. У вітчизняному медіа-дискурсі регіонами називають області. За результатами аналізу проведеного О.Вишняком, виділено п'ять типів політичних регіонів України: Донбас та Крим (Донецька та Луганська області, АР Крим, м. Севастополь); інші південно-східні області (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області); перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області); Центральна Україна (м. Київ, Вінницька, Київська, Хмельницька, Черкаська області); Західна Україна (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) [11, 336]. Як бачимо, не завжди територіально-просторові характеристики корелюють з іншими. Тому, це питання не позбавлене дискусійного характеру.

Сама ж наукова процедура регіоналізації українського суспільства не є загальноприйнятою та часом містить неабиякі суперечності. В системі виокремлення регіонів України існує (на що ми вказували) багато так званих «перемінних» котрі не дозволяють строго виокремити ті чи інші регіони, навіть не скільки з причин соціальної обумовленості кожного із них, скільки з науково-дослідницьких інтересів та векторів того чи іншого наукового напрямку. Здійснений аналіз спеціальної літератури, дослідницька практика показали, що альтернативним розв'язанням даної проблеми є широко застосовувана практика адміністративно-одиничної (пообласної) регіоналізації у початкових етапах дослідження та аналізу. Це є виправданим для багатьох типів та різновидів дослідження, перш за все електоральних, суспільно-політичних, соціально-економічних, соціально-правових тощо, котрі виявляють адміністрування як один із важелів розвитку кожного регіону-області.

Так як дане питання має кілька сторін, однією з яких визначається синтез конструкту та інструменту, котрий допомагає виявити особливості дії зовнішніх чинників у різних регіонах, то у методиці закладаються можливості визначати особливості розвитку регіонів, а, отже, неоднозначність чинників, що визначають соціальну напруженість в регіонах, зокрема, це стосується і ситуаційного підходу у специфіці окремого регіону, за яким при аналізі враховується

історичний, соціокультурний розвиток певного регіону, і перш за все – соціально-економічні, суспільно-політичні та інші показники, що виявляється у кісних процедурах аналізу даних. Це, зокрема, уможлиблюється при застосуванні, з точки зору дослідницької практики, базових політичних досліджень з використанням методики «соціального картографування» [12]. Процедурно, це виявляється у застосуванні просторового розподілу системи комплексних соціальних показників (даних): системи статистичних показників, характеристик експертного оцінювання різногалузевого характеру, що ідентифікують окремий регіон (область, район, місто): демографічна, соціально-економічна, суспільно-політична та інша характеристика певного регіону, його соціокультурні, історичні та геополітичні (що на сьогодні є актуальними) особливості та специфіка його розвитку, а також застосування методики SWOT – оцінювання саме для вияву регіональних відмінностей.

Список використаних джерел:

1. *Стегний А.* Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №.3. – С. 94–122, с. 94.
2. *Ann Markusen.* Regions: Economics and Politics of Territory. Rowman and Littlefield Publishers, 1987, P. 17, 251.
3. *Лернер М.* Развитие цивилизации в Америке. М. 1992. – 264.
4. *Олех Л. Г.* Реформи і регіоналізм в Росії. Навчальний посібник / Л. Г. Олех // 2000. – С. 124.
5. *Запрудский Ю.Г.* Региональные конфликты: понятие и специфика Северного Кавказа // Этнические конфликты и их урегулирование: сб. науч. статей. М., Ставрополь, 2002. С. 28.
6. *Романюк А.* Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : Монографія / Романюк А. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с. с.124.
7. *Головаха Е.И.Панина Н.В.* Потенциал протеста украинского общества / Е.И.Головаха, Н.В. Панина // Социологические исследования, 1999 - №10.- С.31-40.
8. *Куценко Є.В.* Феномен виборчих аксіотехнологій: сутність і практики застосування в електоральних кампаніях в Україні / Є. В. Куценко // Наукові записки ІПіЕНД. – 2013. – Вип. 2 (70). – С. 287–305.
9. *Каплан Ю.* Чинники міжелекторального стирання граней (на матеріалах соціологічних досліджень): Аналітична записка відділу стратегій розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень / Ю.Каплан, С.Янішевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May2009/9.htm>.
10. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с. , с. 44.
11. *Вишняк О.* Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331–342. , с. 336.
12. *Сірий Є.В.* Регіоналізація України у контексті соціологічного дослідження соціальної напруженості . Збірник наукових праць КНУКІМ «Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти». 2018. Вип.2. С.215-225.

Розділ II. ОЦІНКА КОГНІТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ У ВИВЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ НА ПІДСТАВІ ПОРІВНЯЛЬНОЇ БАЗИ ЇЇ ПОКАЗНИКІВ (аналіз вітчизняного досвіду)

§2.1. Оцінка показників реалізації базових життєвих потреб як інструментального компоненту у побудові когнітивної моделі та методики виміру соціальної напруженості

Даний матеріал представляє собою аналіз інструментальних компонентів дослідження соціальної напруженості, які використовуються у дослідницькій практиці на предмет їх когнітивного потенціалу для подальшої вибудови методики вимірювання соціальної напруженості. Логіко-інтелектуальному аналізу були піддані так звані деприваційні та недиприваційні психосоціальні (внутрішньо-психологічні) та інші чинники її генерації.

Складність вивчення соціальної напруженості пов'язано не лише зі специфічністю та складністю цього феномена, його латентністю і нестійкістю, але й з вибором або вибудовою оновленої більш валідної методики та інструменту його вивчення. Останнє ж набуває все більшого значення, як через активізацію цієї соціальної проблематики, так і у зв'язку з оцінюванням можливостей різних методик її дослідження та інструментів її вимірювання. Подібні питання, прямо чи опосередковано, в різних аспектах піднімалися багатьма дослідниками, зокрема: Є.Головахою, Н.Паніною, А.Горбачиком (методологічні проблеми розробки та вимірювання соціальних показників) [1], О.Резніком (динаміка громадсько-політичних практик, рівні соціальної напруженості [2; 3], М.Міщенком (проблеми вияву та аналізу соціальної напруженості) [4], В. Судаковим (концептуалізація теми соціальної напруженості в соціології) [5], В. Головенько, Е.Клюєнко (методологічні проблеми дослідження соціальної напруженості) [6; 7], І.Мартинюком, Н.Соболевою, О.Злобіною (проблеми дослідження соціальної напруженості) [8; 9], М.Слюсаревським (проблеми показників соціальної напруженості) [10], І.Бекешкіною (проблеми прогнозування соціальних протестів) [11], С.Дембіцьким (проблеми валідизації інструментарію) [12] та іншими.

Кожний із таких дослідницьких проектів містить власні (авторські) методологічні установки і є адаптованим під конкретні умови, в яких кожний із представлених індикаторів чи синтезованих показників як інструмент, містить свої особливості та пізнавальний потенціал. В залежності від предмету дослідження відповідний інструментарій проявляє свої валідні сторони та когнітивний потенціал. Однак завдання своєрідної перебудови чи удосконалення методики виміру соціальної напруженості (далі як СН) вимагає не тільки вивчення та використання практичного досвіду дослідників, але і поновлення теоретичного надбання (як онтологічної складової), аргументації та обґрунтування методико-методологічних розробок (як гносеологічної складової) виміру соціальної напруженості з надійнішими валідними та верифікаційними характеристиками з причини постійних суспільних змін та інформаційних потреб. Це і визначає *наукову проблему* методологічного характеру.

Етика наукових досліджень та їх презентацій, як показує публікаційний досвід, жорстко не зобов'язує і не вимагає у дослідників методологічного опису складання інструментарію та звітності щодо його валідизації. Можливо це вимога до дисертаційних досліджень та науково-технічних тем. Однак, будь-яка методика, що на практиці проходить процес легітимізації в контексті наукового етосу, має транслювати власну логіку та принципи її вибудови. Подібного роду валідизаційний аналіз та гносеологічна оцінка (знову ж таки, як показує публікаційний досвід) займають досить невеликий кластер у дослідницькій та науково-публікаційній практиці, з причини його специфічності (в позитивному розумінні) щодо інших сегментів соціологічного пізнання (хоча існують й інші причини суб'єктивного характеру). Однак, подібного роду дослідження в різних предметних галузях презентуються, як вже відзначалося: Є.Головахою та Н.Паніною, А.Горбачиком, О.Балакіревою, С. Дембицьким, О.Вишняком, О.Резніком, та ін. Представлене нами дослідження репрезентує досить специфічний, доволі не частий кластер дослідницької роботи, який не опирається на потенційні паралельні наукові пошуки інших дослідників саме у цьому методико-аналітичному сегменті.

Метою цього локального дослідження у порівняльній базі показників соціальної напруженості, інвентаризації та оцінок інструментів її вимірювання, є виключно їх попередній логіко-інтерпретативний (змістовний, поняттєвий, когнітивний) аналіз окремих інструментів цих компонентів. До аналізу залучалися лише ті, що: 1) використовувались у вітчизняній практиці різними дослідницькими установами для вимірювання соціальної напруженості як прямий чи посередній засіб; 2) в силу обставин були доступними для аналізу.

Наше локальне дослідження у даному контексті носить полі-векторний характер. З одного боку – це аналіз (одно/двовірний статистичний розподіл, регіональний розподіл) статистичних даних періоду 2013-2016 рр., проведених досліджень різних дослідницьких установ (їх перелік подано нижче) щодо стану та динаміки зміни окремих сторін соціальної напруженості. Це дозволяє інтегрально осмислити особливості та специфіку даного предметного поля. З іншого боку (як вже вказувалося) – це оцінка ґносеологічного потенціалу застосовуваних в прикладних дослідженнях інструментальних компонентів на предмет їх відповідності та ефективності (надійності) використання у практиці замірів соціальної напруженості та її похідних характеристик. Дослідження та аналіз не носять критичного характеру, а виявляють лише оцінювання наявних вимірювальних засобів із подальшою їх модифікацією.

Загалом у дослідженні, для аналізу та порівняння, були використані первинні (масиви) та вторинні дані таких дослідницьких проектів, що містять вимірювальні блоки щодо соціальної напруженості (у подальшому СН): Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр. // Інститут соціології НАН України; Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.» // Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; Загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р.; Дослідження «Думки та погляди населення України» 4-19 грудня 2014 р. // Київський міжнародний інститут соціології; Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: грудень 2015, 2016 рр. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології; Всеукраїнське дослідження «Оцінка суспільно-політичної ситуації в Україні», лютий 2016 р. // «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій» (в силу обставин, мова не йде про вибірковість цих проектів, чи упередженість самого вибору).

Як свідчить досвід вивчення соціальної напруженості, у сучасній дослідницькій практиці застосовується немало різних показників та індикаторів, що характеризують рівень якості життя, достатку, як прийнятні та валідні засоби виміру окремих сторін-компонентів соціальної напруженості. Однак, стверджувати про валідність та верифікаційність окремих таких вимірювальних засобів (показників, індикаторів, шкал) не приходиться, з декількох причин. Про це вже вказувалося вище, стосовно «строкатості та інтуїтивності» підходів до вимірювання соціальної напруженості» [13]. Зокрема, проблема пов'язується із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість» та дотичною до цього низкою проблем. Потрібно сказати, що і окремі поширювані блок-методики за прямим чи опосередкованим призначенням до заміру СН, за різних обставин (навіть зі слів співавторів цих проектів) уже не виявляють бажаного рівня ефективності у її вимірюванні.

Валідність вимірювання, як відомо, характеризує відповідність вимірювання його меті. Інструментарій є валідним тією мірою, в якій він дійсно відображає значення тієї теоретичної змінної, яку передбачається виміряти. Нами була проведена оцінка ґносеологічного потенціалу за окремими характеристиками (про що йшлося) змісту використовуваного дослідного інструменту, аналіз формулювання питання. Тобто, якою мірою обрані індикатори відображають повноту операціоналізації та інтерпретації теоретичного поняття соціальної напруженості (подібні аналітичні процедури зустрічаються за різною термінологією).

Даючи попередньо робоче визначення соціальної напруженості, ми наголошували на наявності різних несприятливих подій зовнішнього середовища, іменовані зовнішніми її причинами, що викликають певну реакцію у формі її симптомів. Центральною і чи не головною причиною симптоматики соціальної напруженості в Україні (в принципі, як і у всьому світі), як показує життєвий досвід і дослідницька практика є зниження рівня життя населення, що проявляється у багатьох прямих та опосередкованих ознаках [15; 16]. Тому, синтез пізнавальної моделі соціальної напруженості варто почати з невеликого обґрунтування заданих пошукових сторін.

Теоретично та концептуально зміст поняття соціальної напруженості розглядається у зв'язку з такими явищами, як депривація та фрустрація, втрата соціальної ідентичності соціальна дезінтеграція тощо. Кожне з них вкладає свою своєрідність у її зміст, чинники, механізм появи та протікання. Одним із центральних елементів у різних поясненнях соціальної напруженості і зв'язаних з нею імовірних протестних дій (як одна із інтерпретативних моделей) виступає *депривація*. У першу чергу її переживають ті, хто не може адаптуватися до соціальних змін через високі ціни, зниження доходів; через страх втратити роботу, статус або через «переломний» синдром, тобто неможливість змінити картину світу, стереотипи, погляди і переконання, що склалися. Супротив цьому процесу призводить до наростання внутрішньої напруженості, дискомфорту, що примушує зрештою до реалізації цих спонук. Тому, точками або «струнами» в

яких концентрується напруженість, є матеріально-соціальна сфера суспільного життя (що більш притаманним є для наших умов).

Різномформатна нестабільність становища людей в конкретній соціальній, територіальній, демографічній, професійній та іншій спільноті приводить їх в стан незадоволеності, невизначеності, прихованої агресії. В безмежній комбінації чинників формування соціальної напруженості вони переплітаються та накладаються, тому прийнятним вважається застосування *інтегрального формату депривації*.

Як бачимо, на соціальну напруженість в країні та її регіонах впливає безліч груп факторів, серед яких одним з найбільш важливих є якість життя населення. До групи факторів якості життя населення в першу чергу входять і застосовують такі, як: низький матеріальний рівень, зростання злочинності, безробіття, несправедливий розподіл доходів, низький рівень соціального забезпечення, демографічні фактори, смертність усіх видів, зростання кількості психічних захворювань, загострення житлової проблеми, збільшення кількості розлучень, зменшення обсягів і якості медичних послуг, екологічна ситуація. Однак ці показники у заданій предметності не зовсім відповідають заданій інструментальній функціональності, і тому потребують відповідної модифікації, узгодженості (що буде показано нижче, з аналізу даних таблиць).

Вітчизняною наукою виділяються показники соціальної напруженості, які можна об'єднати в різні блоки та групи. Однак, зараз мова йде про аналіз та оцінку валідності деприваційного синброду у з'ясуванні природи соціальної напруженості, про показники соціальної депривації або фрустрації як вираження стану і рівня незадоволення існуючими умовами життя, пригніченості основних життєвих потреб та інтересів. Вони фіксуються, головним чином, за допомогою оцінок якості і рівня життя (прийнятності/неприйнятності, толерантності/нетерпимості, високі/низькі «стандарти» та очікування).

У широкій системі дослідницьких проектів зовнішні чинники соціальної напруженості репрезентуються у чималій кількості показників, серед яких можна виділити:

- задоволеність соціально-економічною ситуацією в регіоні (індикатор – ступінь задоволеності);
- оцінка зміни соціально-економічної ситуації в регіоні за останній період (індикатор - напрям і ступінь зміни);
- оцінка матеріального становища сім'ї (індикатор - рівень добробуту);
- оцінка зміни матеріального становища сім'ї за останній період (рік) (індикатор - напрям і ступінь зміни);
- самооцінка рівня життя (індикатор - споживчий статус);
- оцінка зміни рівня життя сім'ї через певний час (рік) (індикатор - напрям і ступінь зміни);
- розподіл витрат сім'ї (структура витрат).

Кожний із цих показників, як інструмент містить свої особливості та пізнавальний потенціал, і в залежності від предмету дослідження проявляє свої валідні сторони. Однак, визнаючи правомірність застосування подібних методів у вимірюванні якості життя, відзначається їх низька валідність у вимірюванні саме соціальної напруженості. І аргументів тут не мало. Що стосується предметного поля «якості життя», то серед фахівців є загальновідомим, що відповіді на такі прямі питання вельми часто формуються під впливом сьогохвилинних настроїв, і через це не здатні дати дослідникові вірне уявлення про соціальне самопочуття респондента. Крім того, соціологами зафіксована схильність респондентів завищувати свої оцінки задоволеністю життям.

Але, питання не в цьому, а у *наявності проблемності* у змісті запитання-індикатора, його предметно-понятійна відповідність. Якщо ми подивимося і проаналізуємо цю вищезазначену групу показників, то саме до такого висновку і прийдемо, не піддаючи їх критичному аналізу. Однак, у розрізі нашої уваги, головним моментом є сама наявність таких показників, «інституційоване» їх використання у якості визначення зовнішніх чинників соціальної напруженості.

Наведемо результати кабінетного дослідження, метою—завданням якого був аналіз окремих аспектів використовуваних у вітчизняній соціологічній (опитувальній) практиці інструментних засобів, вимірювальних блоків та їх компонентів у дослідженні соціальної напруженості. У цьому загальному завданні ставилося кілька субзавдань в аспекті виявлення особливостей, специфіки, характеру змісту вимірювальних компонентів соціальної напруженості, щодо прийнятності, валідності, пізнавальної раціональності їх застосування. Перше завдання стосувалося вияву та впливу зовнішніх чинників на появу та підсилення соціальної напруженості. Це, в першу чергу, стосується місця та оцінки деприваційної складової у концепті соціальної напруженості сучасного українського суспільства.

Нижчеподані таблиці (Табл. 2.1. – 2.6.), котрі репрезентують індикатори зовнішніх чинників соціальної напруженості і відповідні їм структурні та числові характеристики дуальним чином проявляють свою інструментальну валідність. По-перше, зазначені індикатори (табл.2.1., дані Соціологічного моніторингу 2013-2016 рр.) містять ознаку відчуття суб'єктом *проблемності* соціальної ситуації, що прямим чином відноситься до предмету дослідження. По-друге, результати цих досліджень вказують на незадоволеність базових потреб населення, прояв абсолютної депривації (знаходять емпіричне підтвердження теорії базових людських потреб, депривації Т.Гарра, Дж.Девіса, Дж.Доннальда, Е.Азара, Дж. Бертоне та ін.).

За даними моніторингового дослідження, протягом останніх 4 років населення України найбільше побоюється: «зростання цін» (max.- 85,1%), «безробіття» (max.- 78,1%), «невиплати зарплат, пенсій» (max.- 75,4%), «зупинки підприємств» (max. - 38,8%), «голоду» (max. - 39,7%). Групова структура та рейтинг цих позицій вказують на небезпідставну зтривоженість від реального та потенційного зубожіння, бідності, зменшення матеріального достатку. Це хронічні побоювання населення. Однак, такі означені позиції як: «зростання злочинності» (max. - 51,4%), «нападу зовнішнього ворога» (max. - 52,4%) хоча є цілком ситуативним (в недалекому минулому не характерним проявом побоювання), однак, вони також відносяться до базових потреб безпеки.

Таблиця 2.1 - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?, (%), (Соціологічний моніторинг, 2014-2016 рр.)

		2013	2015	2016
1	Зростання цін	79,6	75,0	81,1
2	Безробіття	78,1	70,7	72,7
3	Невиплати зарплат, пенсій тощо	75,4	68,0	61,1
4	Зростання злочинності	49,4	41,4	51,4
5	Зупинки підприємств	36,4	38,8	37,9
6	Голоду	29,8	39,7	38,8
7	Нападу зовнішнього ворога на Україну	9,5	52,4	42,8
8	Розпаду України як держави	14,5	29,7	32,5
9	Холоду в квартирі	18,4	26,1	29,4
10	Масових вуличних безпорядків	18,6	26,1	28,1
11	Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	36,6	19,9	23,7
12	Встановлення диктатури в країні	18,3	17,8	20,3
13	Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	18,6	12,6	11,9
14	Міжнародних конфліктів	14,3	20,3	24,9
15	Міжрелігійних конфліктів	8,6	7,8	11,2
16	Повернення до старих порядків часів застою	7,5	13,4	10,9
17	Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7,4	15,2	20,4
18	По-справжньому нічого не боятися	4,8	1,5	1,3
19	Інше	1,7	2,2	3,6

Схожа картина спостерігається і в результатах в інших досліджень (табл.2.2, КМІС 2016 р.). Так, із суспільних проблем, найбільше непокоять населення: «війна на сході» (73,6%), «зниження рівня життя» (61,9%), «економічна ситуація в Україні» (46,3%). Даний індикатор також містить ознаку *проблемності*.

Під таким же «кутом зору» вияву чинників соціальної напруженості та наявності ознаки проблемності в досліджуваному індикаторі вибудовується рангова низка чинників тривожності населення (табл. 2.3., КМІС 2014р.), де сукупність таких позицій як: «зростання цін», «зростання тарифів і комунальних платежів», «падіння курсу гривни», «банкрутство української економіки», «рівень корупції», «ризик втратити роботу» також прямим чином вказують на чинник об'єктивного зниження рівня життя населення (*нагальні матеріальні базові потреби*). Інші зазначені «вагові» позиції – «нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України», «загроза

повномасштабного вторгнення російських військ на територію південного Сходу України» – ще раз підтверджують базові потреби у безпеці.

Таблиця 2.2 - Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше?, (%) (2016, КМІС).

1	Війна на Сході України	73,6
2	Рівень життя	61,9
3	Економічна ситуація в Україні	46,3
4	Безпека України	21,4
5	Політична ситуація в Україні	15,0
6	Відносини з Росією	13,7
7	Злочинність	13,6
8	Відродження української нації	4,3
9	Відносини з Європейським Союзом	5,9
10	Проблеми анексії Криму	6,2
11	Екологічні (Чорнобильська та інші)	6,8
12	Інше	4,6
13	Відносини між громадянами України різних національностей	3,5
14	Статус російської мови в Україні	0,5

Таблиця 2.3 - Що сьогодні понад усе викликає у Вас тривогу?, % (2014, КМІС).

1	Зростання цін	65,2
2	Зростання тарифів і комунальних платежів	39,4
3	Нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України	35,3
4	Загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію південного Сходу	33,5
5	Падіння курсу гривни	31,0
6	Рівень корупції	28,8
7	Банкрутство української економіки	27,0
8	Нездатність держави виплачувати пенсії і зарплати	20,8
9	Ризик втратити роботу	18,9
10	Зростання радикальних настроїв, здатних спровокувати масові безлади	14,3
11	Ризик заклику на військову службу особисто вас або ваших родичів	11,9
12	Недостатньо чітка позиція країн світової спільноти по відношенню до агресії Росії проти України	8,7
13	Падіння професіоналізму в органах державної влади	8,7
14	Зростання сепаратистських настроїв	7,4
15	Перспектива вступу в НАТО	5,4
16	Неможливість забрати свої заощадження з банків	3,4
17	Інше	2,7

Вияв чинників (як предметності) соціального незадоволення представлено у Табл. 2.4., дані з якої підтверджують положення про те, що в основі соціальної напруженості сучасного українського суспільства лежить незадоволеність базових (нагальних) людських потреб – чинники абсолютної депривації: «низькі зарплати (пенсії, стипендії)», «високі ціни», «низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)», «незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах, неможливість взагалі знайти роботу», «відсутність перспективи на майбутнє у дітей», «зневажливе ставлення представників влади до простих людей».

Таблиця 2.4 - Якщо вас не задовольняє ситуація у суспільстві, то що саме найбільш не задовольняє?, (%), (2013, Центр Разумкова).

1	Низькі зарплати (пенсії, стипендії)	74,1
2	Високі ціни	62,8
3	Низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)	56,7
4	Корупція	38,8
5	Незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах	30,4
6	Неможливість знайти хорошу роботу	27,0
7	Відсутність перспективи на майбутнє у дітей	26,4
8	Неможливість знайти роботу взагалі	23,4
9	Зневажливе ставлення представників влади до простих людей	24,3
10	Неможливість впливати на рішення, які приймає влада	17,2
11	Відсутність можливостей робити кар'єру, просуватися по службі без знайомств чи хабарів	14,3
12	Моральний занепад суспільства	11,9
13	Практична неможливість вести свій власний бізнес	8,3
14	Інше (що саме)	1,4

Втім, хоч і опосередковано, але важливими компонентами системи наявних життєвих потреб та цінностей сьогоденного українського соціума, виявлених завдяки інструментальному засобу оцінки їх ступеню важливості є ті, що мають пряме відношення (взаємовплив) до рівня задоволення нагальних людських потреб у матеріально-економічному контексті: «міцна сім'я» (відсутність несприятливих зовнішніх чинників впливу), «міцне здоров'я» (спроможність матеріально вирішити цю проблему), «благополуччя дітей» (матеріальний чинник), «матеріальний добробут» (матеріальний чинник), «суспільне визнання» (матеріальний чинник, соціальна інклюзія, самореалізація) (Табл.2.5.). Це цілком усталені постійні потреби та цінності сьогоденного українського суспільства. На жаль, з 2014 р. цінністю та потребою став «мир» та «державна незалежність України» у зв'язку з проявами військового сепаратизму та агресією з боку Росії з усіма наявними системними наслідками (економічні, психологічні, культурні (соціальна поведінка) для кожного із нас.

Таблиця 2.5 - Оцініть ступінь важливості особисто для Вас (І с.в.= -2 –2), (2016, Соціологічний моніторинг).

№	Чинник	І с.в
1	Міцна сім'я	1,82
2	Міцне здоров'я	1,81
3	Благополуччя дітей	1,7
4	Матеріальний добробут	1,67
5	Суспільне визнання	1,53
6	Державна незалежність України	1,52
7	Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	1,42
8	Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	1,38
9	Цікава робота	1,38
10	Національно-культурне відродження	1,28
11	Відсутність значного соціального розшарування	1,26
12	Підвищення освітнього рівня	1,25
13	Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань	1,19
14	Розширення культурного кругозору	1,14
15	Демократичний розвиток країни	1,2
16	Можливість критики і демократичного контролю	1,02
17	Можливість підприємницької ініціативи	0,97
18	Участь у релігійному житті	0,41
20	Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	0,11

Кінцевим завданням даного локального аналізу, є спроба вияву прямої причинності проявлення протестної поведінки (Табл. 2.6.). У дослідженні та вимірюванні соціальної

напруженості ця кореляція причинності проявів протестної поведінки є одним із ключових завдань, що відображає мету дослідження. Звісно, єдиним інструментальним компонентом досягти її не є можливим і коректним, однак, пізнавальний потенціал даного інструментального засобу (Табл.2.6.) розкриває певні можливості концептуалізувати пізнавальну модель виміру соціальної напруженості. Результати проведеного заміру показують і підтверджують положення про те, що саме ризики погіршення життєво-матеріального становища, а саме: «різке зниження рівня життя», «невиплата зарплат (пенсій, стипендій тощо)», «погіршення становища», «різко піднімуться ціни», «піднімуться плата за комунальні послуги», «зростання безробіття» становлять своєрідний причинний базис прояву протестності.

Таблиця 2.6 - Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту?, (%), (2013, Центр Разумкова).

№	Чинник	%
1	Різке зниження рівня життя	34,6
2	Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	34,4
3	Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	31,8
4	Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	23,9
5	Якщо різко піднімуться ціни	21,2
6	Якщо у країні зростатиме безробіття	18,9
7	Якщо піднімуться плата за комунальні послуги	17,5
8	У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	13,1
9	Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	8,7
10	Якщо знеціниться гривня	7,7
11	якщо закриють телеканал (газету, радіоканал), який мені подобається	2,1
12	Якщо російській мові буде надано статус державної	5,7
13	Якщо влада переслідуватиме політиків, яких я підтримую	4,5
14	Якщо влада не призначить вибори там, де вони не відбулися чи сфальсифікує їх	5,0
15	Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	4,5
16	Якщо Україна приєднається до НАТО	3,2
17	Інше	1,6
18	Якщо Україна приєднається до ЄС	1,1
19	Якщо російській мові не буде надано статус державної	0,9

Однак, це тільки «елемент цілого» у механізмі становлення відкритого протесту, але ще не є його основним приводом. Незадоволеність соціальних потреб слід вважати необхідною, але не достатньою умовою виникнення соціального конфлікту. Виникнення соціально-конфліктних ризиків не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті, тут має місце складний механізм накладання та інтегральності багатьох складових: і об'єктивних, суб'єктивних факторів, так і латентність механізму реакції індивіда як феномена суспільної свідомості [15; 16].

Як свідчить історичний досвід, соціальні проблеми, якими б гострими вони не були, далеко не завжди стають підґрунтям для її кульмінаційного загострення та виникнення соціального конфлікту. Факт, що в історії було немало періодів, коли люди жили у найбільших злиднях, проте не повставали на знак протесту. Певною мірою це стосується і нашого сьогодення. Як і емпіричні спостереження, так і здоровий глузд передбачають, що індивіди спроможні впродовж тривалого часу перебувати у напрузі, не вступаючи при цьому в конфлікт. Однак, ми ще раз переконуємося, що заміри рівня становища населення, і не в системі координат рівня «якості життя», скільки в реалізації базових нагальних життєвих потреб та абсолютної депривації – є необхідним інструментальним компонентом у системі побудови пізнавальної моделі та методики виміру соціальної напруженості.

Як бачимо, це суб'єктивне відчуття незадоволеності по відношенню до свого сьогодення набуло все більше чинників. Слід зважати на розвиток феноменів «суб'єктивного зубожіння», високого рівня деморалізованості населення [17] тощо. В цій системі, «потреби» відносяться до основних людських запитів, таким як: комфортність від достатку (точніше відсутність дискомфорту від недостатку), статусна самоідентичність, безпека. Потреби, у даному випадку – базові, несуть універсальний характер і дозволяють побачити глибші коріння соціально-економічних, соціально-політичних суперечностей (напруженості). Задоволення базисних потреб є сутнісно важливим для

стійкого розвитку і соціально-політичної стабільності. Якщо соціальні групи не можуть задовольнити свої основні потреби через існуючі правові норми та інститути, то вони прагнуть до їх задоволення за межами інститутів. Ситуація їх хронічного незадоволення призводить до погіршення соціального самопочуття громадян, що може виступати однією з передумов для виникнення соціальної напруженості. Але цього мало, хоча ця модель логічно пояснює появу та зростання протестного потенціалу, імовірність виникнення санкціонованих і несанкціонованих протестів.

Екстраполюючи дані положення на рівень соціального досвіду, можна відповідно виділити типові схеми формування деприваційного синдрому (і абсолютної, і відносної депривації). Це – ситуація, при якій люди втрачають необхідні ресурси і позбавляються можливості підтримувати звичний спосіб життя; відбувається «депривація життєвих стандартів» (часто називають абсолютною депривацією). Це – ситуація, коли нові ідеї і цінності формують нові життєві стандарти, підвищені домагання і надії, але в реальності люди не володіють достатніми ресурсами для реалізації своїх зростаючих потреб. Це призводить до «депривації надій». Це – ситуація, коли очікування, що сформувалися, і надії на першому етапі підкріплюються певними можливостями і забезпечуються адекватним рівнем ресурсів. Проте надалі реальність все більш розходиться з очікуваннями: можливості і ресурси уповільнюють темп свого зростання, тоді як домагання продовжують зростати. Цей тип ситуації говорить про «депривації очікуваного темпу змін» [18].

Таким чином концепції базисних людських потреб та депривації свідчать про незадоволеність широких верств населення власним статусом, умовами життя і відсутністю засобів для задоволення зростаючих потреб. Ознаками соціальної напруженості, пов'язаними із змінами, що відбуваються в даний час, у якості та рівні життя населення, з цієї точки зору, можна було б вважати принаймні наступні: очікування більшістю населення консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища; заклопотаність певної частини дорослого населення неможливістю для їх дітей здобути серйозну освіту як «життєву надію»; наростання у певної частини населення страху убогості, незабезпечення в старості; незадоволеність частини населення регіональною диференціацією рівня та якості життя; хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу і т.п.

§2.2. Оцінка валідності інструментальних компонентів дослідження психосоціальних та інших недеприваційних чинників генерування соціальної напруженості

Досвід та практика показують, що у вимірі соціальної напруженості залучається немало, як прямих, так і опосередкованих компонент-показників, котрі у сукупності інтегрально відображають більш повну картину її рівня. У даному випадку, як ми доводимо, саме депривація вважається домінуючим компонентом та моделлю сценарію соціальної напруженості [19]. Зубожіння, зниження матеріального достатку та інше є об'єктивними соціальними ознаками-характеристиками для більшої частини нашого суспільства, що не складає труднощів їх виміру. До інших груп чинників, що досить умовно можна класифікувати як не деприваційні, внутрішньо-психологічні та інші, котрі також «синтезують» соціальну напруженість, відносяться: характер та рівень, особливості та специфіка внутрішнього усвідомлення змін та умов, характер установок до дії, інтегральність індивідуальних характеристик, зокрема настрою, чинник інтер/екстернальності, характер адаптації або не/схильності до активних, пасивних, соціально-абсентеїстичних установок тощо.

Їх вплив не можна виміряти кількісно в лінійному сенсі. Визначаючи проблеми діяльних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо, як правило, приділяється увага дослідженню соціальних наслідків егоцентричного прояву індивідуалізму. Останній, як показує досвід, генерується матеріальним і ціннісним рівнями. Однак, більш коректним є розмежування на рівень потреб, інтересів та цінностей. Окремою канвою виступають соціальні ризики в механізмі інтегрування соціальної напруженості.

Ризики насамперед базуються на страху, усвідомленні втрати набутого рівня (перш за все матеріального, майнового та ін.) та втрати механізму його підтримки (доступ до ресурсів). У цьому аспекті велике значення має усвідомлення та формування сценарію «наслідок втраченого», або у «самоотруєнні, згубній секреції тривалого безсилля». Соціально-економічні і політичні умови при

виникненні соціальної напруженості, як би сигналізують про кризовий стан, порушення балансу тощо. Однак, в напруженості виражається певний стан духу індивідів і соціальних груп, їх незадоволеність існуючим становищем, негативне ставлення до того, що відбувається і до відповідних причин та винуватців цих процесів [20]. Це, так би мовити преамбула щодо загального погляду на природу СН (стосовно українського соціуму).

Суспільна практика, аналітичний досвід беззаперечно підтверджують аксіому про те, що базові потреби, а точніше усвідомлення громадянами своєї незабезпеченості займають ключове місце у формуванні СН. Однак, дотримуючись логіки нашого дослідження СН, та беручи до уваги її системний та нелінійний характер, можна говорити, що її формування виражається у причинності та своєрідній персоналізації спричинення тих чи інших неприйнятних для людей соціальних (у широкому сенсі) життєвих умов, що відноситься безпосередньо до оцінки та аналізу відповідного інструментарію. Питання персоналізації причинності у проблемах суспільства змістовно носило і носить інституційно-державницький характер (це окрема тема, котра відображає широкий предметний спектр, і стосується не тільки СН). Як вважає населення (за результатами різних досліджень), всі гілки інституту держави, влади були і є основними «фігурантами» у причинах проблем нашого суспільства. (Табл.2.7).

Таблиця 2.7. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якщо вас не задовольняє ситуація в Україні, кого Ви вважаєте винним?» (%).*

Чинник	%	Чинник	%
Президент України	64,8	Країни Заходу	3,6
Уряд України	65,4	Росія	6,1
Партія регіонів	38,2	Самі люди, зі своєю пасивністю	32,7
Комуністична партія	12,7	Інше	2,7
Опозиційні партії	14,3	Важко сказати	6,1
Світова економічна криза	10,4		

Примітка:* Дослідження «Ваша думка – травень 2013р.» // Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Джерело: складено автором.

Як бачимо з табличних даних, основними фігурантами проблем українського суспільства є: «Президент України», «Уряд України». Це доволі звична для нас ситуація у вивченні напруженості. Середній ранг «персоналізації» причин проблем населення займає усвідомлена оцінка того, що «самі люди, зі своєю пасивністю» є причиною власних проблем. Даний чинник вказує на рівень усвідомлення населенням власної ролі у державотворенні. Цей чинник сам по собі є латентним і не часто «персоналізується». «Партія регіонів» як чинник причинності у проблемах суспільства корелює з персоналізацією «Президента України» та «Уряду України», котрі монополізували український політикум (до 2014 р.). Тому, цілком зрозуміло, що цей актор проблемності суспільства не є усталеним, а ситуативним, за певних політичних обставин.

Як показує аналіз, даний індикатор не є широко застосовуваним у різних дослідницьких проектах при вивченні СН. Він не носить вимірювального характеру, однак містить інформаційний потенціал щодо вияву зовнішніх чинників СН.

Окремим когнітивним компонентом у дослідженні СН, що застосовується у вимірювальній практиці, є своєрідний показник «соціальної адаптивності», котрий представлений у зв'язці двох індикаторів:

- інтер/екстернальності у соціальній площині (оцінка впливу зовнішніх/внутрішніх обставин у власному житті);
- рівень життєвої адаптації (міра пристосування до теперішньої життєвої ситуації (Табл. 2.8; 2.9). На нашу думку ця інструментальна зв'язка носить діагностичний характер дослідження СН і має опосередковане відношення до її вимірювання.

Самооцінка залежності власного життя від впливу зовнішніх/внутрішніх обставин у зв'язці із самооцінкою міри власного пристосування до поточних життєвих змін діагностує трансформацію життєвої активності людини у двох площинах:

- соціально-психологічній (інтра/екстравертність);

- соціально-дієвій (Табл. 2.8; 2.9).

Таблиця 2.8. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?» (%), (Ц.Р.2013).

	%
1.Здебільшого від зовнішніх обставин	17,9
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	32,2
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	34,4
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,4
5. Здебільшого від мене	3,0

Примітка: Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.» // Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Джерело: складено автором.

Таблиця 2.9. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?» (%), (Ц.Р.2013).

	%
1. Активно включився у нове життя, воно мені дає змогу реалізуватися	17,5
2. Перебуваю у постійному пошуку себе у теперішньому житті	36,5
3. Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	35,4
4. Важко сказати	10,7

Примітка: Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.» // Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Джерело: складено автором.

Ця інструментальна зв'язка відображає зміну життєвої активності (зростання/спадання), та, як результат – можливі зміни у фокусі оцінки можливості самореалізації. Підвищення їх рівня впливає на зниження рівня СН, і у її вимірюванні дозволяє оцінити та визначати рівень соціальної терпимості як ресурсу. Однак, будувати зведені індекси у замірах СН тут, м'яко кажучи, складно.

Доволі прийнятним видається індикатор виміру психологічного стану людини, представлений у інтерпретативно-операціоналізаційних компонентах СН: досада/роздратування, напруженість/збудженість, знервованість. Однак, хоча дані компоненти абстраговано мають відношення до СН, то, у даному випадку – не пряме. Опосередковано представлений так званий «психологічний дистрес – фобійна тривожність» (методика SCL-9-NR), як окремий вимірювальний засіб використовується у багатьох дослідницьких проектах (стосовно СН, Табл. 2.10). Однак, у контексті даного індикатора ці компоненти ситуативно не пов'язані і не корелюють з СН. Вони є релятивістськими і не завжди відображаються у площині саме соціальної природи напруженості. Хоча тут вбачається «раціональне зерно» (за методом аналогії) у логіці розробки відповідного вимірювального засобу щодо соціальної напруженості.

У дослідженні СН слід постійно пам'ятати про психологічну складову її природи. У більшості відповідних досліджень цим аспектом нехтують. Тому, фіксація системи соціально-психологічних почуттів, дотичних до СН у контексті як власного буденного життя (Табл. 2.10), так і у відношенні майбутнього України (Табл. 2.11) проявляє свою прийнятність у подібних дослідженнях. Дані ознаки СН, які виявлені у динаміці та індексуванні позитивних/негативних значень, виявляють «свій» когнітивний потенціал у дослідженні та вимірі СН.

Таблиця 2.10. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом?» (%), (2016, Моніторинг).

	Ніколи	Зрідка	Періодично	Майже постійно
Виникнення досади або роздратування	14,6	49,6	29,2	6,6
Відчуття напруженості або збудженості	20,4	45,9	28,2	5,4
Знервованість, коли Ви залишилися наодинці	41,2	38,1	17,5	3,2

Примітка: Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України
Джерело: складено автором.

Таблиця 2.11. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Які почуття у Вас виникають, коли Ви думаєте про майбутнє України?», (%)

		2015 (КМІС.)*	2016 (Ц.Р.):**	Примітка: * Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: грудень 2015р. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології; ** Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р.; Джерело: складено автором.
1	Оптимізм	19,5	15,5	
2	Байдужість	3,0	4,2	
3	Радість	1,4	1,2	
4	Безвихідь	17,1	18,8	
5	Упевненість	4,7	5,1	
6	Розгубленість	18,4	21,5	
7	Задоволеність	1,0	1,6	
8	Песимізм	9,3	14,9	
9	Надія	38,6	34,7	
10	Тривога	39,3	39,0	
11	Інтерес	4,8	7,0	
12	Страх	15,4	20,0	
13	Інше	1,0	1,7	
14	Важко відповісти	1,2	3,2	

Однак, презентовані у такому форматі індикатори (Табл. 2.10; 2.11) є доволі опосередкованими у вимірюванні СН; вони не вказують на прояв прямих її форм, а лише окреслюють структурований фон до неї. Ці індикатори фіксують загальні (не пов'язані з чинниками СН) прояви напруженості населення. Набір цих компонентів (індикаторів, характеристик), на нашу думку, не виступають у якості причини, а скоріше наслідком зниження/підвищення рівня окремих відтінків СН. У прямому використанні у індексах замірів СН вони не несуть прийнятного ступеню валідності щодо інструментарію, а більш підходять до замірювань соціального настрою населення.

Більш прийнятним до замірювання СН, є, на наш погляд, один із показників ресурсу терпимості (Табл. 2.12) як одночасне відображення СН, представлений індикатором оцінки власної життєвої ситуації, становища, через призму (і це вагома ознака) самооцінки як власного становища, так і власних намірів щодо їх зміни. Даний індикатор-показник є когнітивним, валідним завдяки дотичності (як було вказано вище) до самооцінки потенційного здійснення власних намірів, установок респондента у контексті усвідомлення та оцінювання змін суспільного життя, становища, що склалося в країні.

Таблиця 2.12. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?» (ресурс терпимості), (%)

	2013 Ц.Р.*	2013 М**	2015 М***	2016 М****
Усе не так погано і можна жити	12,2	11,1	5,0	8,7
Жити важко, але можна терпіти	53,0	46,8	42,7	38,1
Тяжке становище, терпіти вже неможливо	30,0	33,5	45,6	48,2
Важко відповісти	4,7	8,7	6,7	5,1
	100,0	100,0	100,0	100,0

Примітка: *Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. ***.**** Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013, 2015, 2016 рр.// Інститут соціології НАН України. Джерело: складено автором.

Безальтернативність (на відміну від попереднього комплексного показника з альтернативами відповідей) номінально-упорядкованої шкали дозволяє чітко фіксувати рівень зростання/спадання заданих установок, котрі у прямому контексті мають відношення до формування СН. Зростання кількості респондентів «що не можуть терпіти...» лінійно рекомпенсується за рахунок зменшення кількості так званих «оптимістів» і тих, хто «може ще терпіти».

Показник-індикатор заміру оптимістичності стосовно можливого покращення життя (Табл. 2.13), на нашу думку, є опосередкованим до замірювання СН, так як у своєму змісті виражає абстраговану оцінку не/можливого покращення життя в країні. Сама по собі думка (як у даному випадку) не виражає конкретні суб'єктні наміри, а лише доповнює окремі сторони соціального настрою населення та виміру рівня не/довіри до державних соціальних інститутів.

Таблиця 2.13. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?», (%)

	2013 Монитор.*	2015 Монитор.**
Ніякого покращення не буде	59,7	52,8
Важко сказати	28,2	27,9
Більш-менш налагодиться	12,1	19,4
	100,0	100,0

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013р.// Інститут соціології НАН України

** Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2015 р.// Інститут соціології НАН України

Джерело: складено автором.

Своєрідним індикатором у комплексному замірюванні «ресурсу терпимості» та одночасно СН, є індикатор прояву ознак терпимості/протестності у думках населення. І хоча сама по собі «думка» як елемент вимірювання є засіб з низьким рівнем валідності та верифікації, цей індикатор містить ознаки намірів, установок до дій, з якими вони ідентифікують прояви власної поведінки (системи дій) (Табл. 2.14). Однак, це, ніяк не співставляється (думка – дієві наміри) і не підтверджує ймовірність здійснення таких намірів.

Так, за 4 роки (2013/2016) кількість тих, хто схильний до думки та намірів «активно протестувати» та «зберігати мир та спокій» суттєво змінювалася (середньо-високий рівень варіації) за окремими періодами у лінійній кореляції. Даний індикатор носить високий потенціал валідності до замірювання СН, так як виражає власні установки до дії.

Таблиця 2.14. Розподіл відповідей респондентів на запитання: Що, на Вашу думку, краще: терпіти чи активно протестувати, (%)

	2013 Монитор. *	2013 Ц.Р.**	2015 Монитор.***	2016 Монитор. ****
Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	30,4	-	46,1	35,9
Важко сказати	27,1	-	20,0	20,8
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	42,5	-	33,9	43,4
	100	100	100	100

Примітка: * Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013р.// Інститут соціології НАН України.

** Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. ***-**** Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2015-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.
Джерело: складено автором.

Подібної характеристики заслуговує інший індикатор у замірюванні як «ресурсу терпимості», так і власне СН (Табл. 2.15). Шкала вимірювання цього індикатора відображає порядковість (зростання/спадання) складових СН у контексті інтерпретації відповідної ситуації, становища (номінальності шкали). Такий тип шкали вимірювання досить валідно відображає конкретну установку респондента до дій, в інтерпретації їх імовірного здійснення. Тому, на нашу думку, даний індикатор володіє високим рівнем валідності замірювання СН.

Доволі неоднозначним у застосуванні для вимірювання СН є індикатор імовірності зростання масових виступів протесту (Табл. 2.16) у форматі думки населення про можливість такої ситуації. По-перше, даний індикатор побудований таким чином, що він містить ознаки прогнозу та його верифікації – справджуваності прогностичних думок. З іншого боку, сама по собі верифікація такого соціального прогнозу вносить свій конструктив (потенціал) у замірі СН і фіксацією зростання/спадання можливостей (імовірності) появи акцій протесту (Табл. 2.16).

Таблиця 2.15. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?» , (%)

	2016 М*	2016 Ц.Р.**
1. Так, готовий терпіти скільки треба	7,5	10,9
2. Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	34,3	24,0
3. Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	26,7	23,5
4. Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	24,0	31,4
5. Важко сказати	7,5	10,3
	100,0	100,0

Примітка: * Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр. // Інститут соціології НАН України.

** Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р. Джерело: складено автором.

Таблиця 2.16. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, чи можливі найближчим часом у Вашому місті (селі) масові виступи протесту?», (%).

	КМІС 2013*	ЦР 2014**	КМІС 2015***	КМІС 2016****	ЦР 2016*****
1. Так, впевнений, що вони будуть	13,2	10,6	6,1	7,7	4,2
2. Імовірно, що так	18,9	16,8	22,2	27,7	19,1
3. Малоймовірно	32,7	31,6	33,2	35,3	39,6
4. Ні, не будуть	27,2	30,8	26,9	18,2	22,2
5. Важко сказати	7,9	10,1	11,7	11,0	14,7

** Дослідження «Думки та погляди населення України» 4-19 грудня 2014 р. // Київський міжнародний інститут соціології; *** Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: грудень 2015р. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології; **** Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: грудень 2016 рр. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології; Джерело: складено автором.

Таким чином, ознака верифікаційності у заданому індикаторі формує ознаку його валідності у замірювання СН. Сам по собі зміст цього питання закладає можливість фіксувати оціночне відображення соціальної дійсності. Верифікаційність даного індикатора хоч і слабка (про що вже говорилося), однак він володіє достатнім ґносеологічним потенціалом у замірюванні СН. Наявність відповідної порядкової шкали (навіть не значні зміни у динаміці замірів по ній), дає можливість у індексно фіксувати відповідні тенденції у змінах СН.

Імовірність особистої участі населення у масових акціях протесту відображено у відповідному прямому запитанні-індикаторі (Табл. 2.17).

Таблиця 2.17. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь?», (%).

	Скоріше за все ні	Важко сказати	Скоріше за все, так	Всього
2013 (Моніторинг)*	52,8	25,1	22,1	100,0
2013 (Центр Разумкова)**	60,67	12,1	27,2	100,0
2014 КМІС***	68,1	9,2	22,7	100,0
2015 (КМІС)****	53,1	8,6	38,3	100,0
2015 (Моніторинг)*	50,9	23,6	25,5	100,0
2016 (Моніторинг)*	47,2	25,8	27,0	100,0
2016 (Центр Разумкова)*****	61,2	18,6	20,2	100,0

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр. // Інститут соціології НАН України;

Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.» // Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; *Дослідження «Думки та погляди населення України» 4-19 грудня 2014 р. // Київський міжнародний інститут соціології; ****Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: грудень 2015 рр. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології; ***** Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р. Джерело: складено автором.

На нашу думку, він є цілком валідним у застосуванні до замірювання СН, однак, потребує розробки відповідної шкали. Такого типу номінальна шкала має низьку валідність до замірювання, виражаючи абстраговану «розмиту» ймовірність участі у акціях протесту. Перебудова шкали-заміру у порядкову, з відповідною інтерпретацією можливості, умов участі (наприклад: «за яких обставин») у акціях протесту (порядково-номінальну), на нашу думку, підвищує валідність даного інструментарію. На подібного роду методологічні проблеми з відмінністю шкал звертав увагу О.Вишняк у порівнянні однакових за змістом індикаторів, але з різними видами (дизайнами) шкал у дослідженнях рівня довіри державних політичних інститутів [23]. У такому вигляді цей індикатор уможлиблює похибку відповідних вимірювальних індексів СН. Абстрагованість відповідей, на кшталт «скоріше так», чи «скоріше ні» фіксує лише невеликі «зсуви» у можливих намірах респондентів. Аналіз замірів СН різними дослідницькими установами у проміжку 2013/2016 рр. вказує на те, що величина однотипних показників суттєвої не варіації не відображає.

Індикатор причинності силових акцій протесту (Табл. 2.18), на нашу думку, скоріше доповнює попередній блок зовнішніх чинників зростання СН, і виконує допоміжну роль у процедурі вимірювання СН. Однак, зміст цього запитання, та дизайн його шкали – не носить конкретної предметності щодо СН. У такому форматі, він не виявляє валідності у замірюванні СН, але формує загальний напрям розуміння ситуації. Сама шкала не виражає задуму замірювання СН.

Таблиця 2.18. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Що може змусити Вас взятися за зброю?» (питання з альтернативами %), (КМІС 2014)*

	%
1.Загроза Вам і вашим близьким	50,5
2.Ніщо не змусить взятися за зброю	24,0
3.Загроза нападу на ваше житло чи майно	18,7
4.Важко сказати	15,5
5.Загроза Вашому регіону з боку Росії	10,3
6.Загроза територіальної цілісності України	8,5
7.Громадянська війна	6,6
Інше	0,4

Примітка: *Дослідження «Думки та погляди населення України» 4-19 грудня 2014 р. // Київський міжнародний інститут соціології. Джерело: складено автором.

Індикатор причинності «не прийняття участі» у протестних акціях (Табл.2.19) відкриває можливості для розширення та розбудови допоміжних індексів СН. Це комплексне широке запитання, номінальна шкала відповідей якого, хоч і не дозволяє робити заміри, але спонукає і сприяє розробці нового вимірювального блоку у замірах як соціальної терпимості, так і СН. Даний індикатор стосується вивчення самої природи СН, ніж методики її вимірювання, і носить, в цьому аспекті, певний пізнавальний потенціал.

Таблиця 2.19. Розподіл відповідей респондентів на запитання: Загалом люди часто висловлюють готовність вийти на мітинги і демонстрації протесту, проте насправді виходять значне менше. Як Ви думає?», (питання з альтернативами %), (Ц.Разумкова,2013).

	%
1.Люди не вірять, що мітинги щось змінять	56,6
2.Люди не довіряють лідерам, які організують ці мітинги	32,0
3.Гасла мітингів далекі від реальних потреб та інтересів людей	20,7
4.Люди бояться репресій з боку влади	33,4
5.Насправді люди просто дуже ліниві і хочуть, щоб за їхні інтереси боровся хтось інший	26,6
Інше, важко сказати	6,4

Примітка: Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; Джерело: складено автором.

Подібні міркування прийнятні і в інтерпретаціях оцінки іншого індикатора (Табл. 2.20).

Таблиця 2.20. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Зараз можна почути заклики, що люди повинні самі брати правосуддя у свої руки, щоб злочинці не залишилися безкарними. Як Ви до цього ставитеся?» (%), (Ц.Раз.2013)*

	%
1. Вважаю самосуд у будь-якому разі неприпустимим	48,1
2. Загалом самосуд неприпустимий, але у деяких випадках може бути виправданим	30,8
3. Вважаю, що у наших умовах самосуд – це єдиний спосіб покарати злочинців	14,8
4. Важко сказати	6,3
Всього	100

Примітка: Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; Джерело: складено автором.

Розуміння та сприйняття активності народного правосуддя (самосуду) носить подвійний сенс. З одного боку, це дає змогу побачити і зрозуміти окремі світоглядні аспекти, дотичні до СН та їх зміни (зсуви) у відповідності до соціальних процесів, ціннісних змін. З іншого – це оцінка характеру цих процесів та змін, що можуть впливати на відповідні зміни характеру установок людей щодо активізації різних форм та способів протестності.

Як показав оцінювально-когнітивний аналіз обслідуваних нами інструментальних компонентів, індикаторів впливу «внутрішніх» чинників на формування соціальної напруженості, мотиваційності протестних акцій та іншого, котрі представлені у різних дослідницьких проектах – всі вони характеризуються неоднорідними та різномірними пізнавальними якостями, ґносеологічним потенціалом, стосовно замірювання соціальної напруженості (немає доцільності конкретизувати порівняння когнітивних рівнів кожного індикатора, що вже різнобічно здійснено в процесі дослідження). Одномірний аналіз порівняльної бази показників вказує лише на один бік досліджуваної проблеми – характеристики опитувального інструменту не повністю відповідають пізнавальним вимогам.

У завданні пошуку валідних засобів, запитання-індикатор повинен якомога більше уможливлувати тлумачення найбільш «значимих» ознак предмета, що виявляють більш близькі сторони соціальних проблем, ризиків, причин, наслідків, впливовості, міри прояву – інтегральних характеристик СН. У цьому сенсі доцільно опиратися на: проєктивні характеристики запитання, які мають забезпечити інформацію про можливу реакцію респондента в певній ситуації з урахуванням його глибинних потреб і почуттів; оцінювальні, позиційні, стверджувальні характеристики, що виражають певний стан, характеристики установок, «зрілості» поведінково-дієвого континуума з ефективним застосуванням квантифікаційних процедур. У даному випадку, у представлених для оцінки та аналізу вимірювальних засобах щодо соціальної напруженості, такі когнітивні ресурси виявляються досить слабо, а тому вони потребують відповідної модифікації.

Як один із можливих варіантів когнітивного аналізу вищезазначених інструментальних компонентів, наше дослідження виявило їх окремі ґносеологічні ресурси, що у подальшому дозволить синтез окремих вимірювальних засобів. Потрібно дати належне зусиллям і пізнавальним можливостям апробованим вищезазначеним засобам вимірювання СН, однак оцінка його ґносеологічного потенціалу, у використанні з врахуванням сьогоденних реалій, вимагає видозміни та конструювання модифікованих «чутливіших» засобів вимірювання соціальної напруженості. З цією метою і здійснювався так званий перший етап у оптимізації та розробці методики, а саме – інвентаризація, оцінка та аналіз наявних вимірювальних засобів СН. Подальша робота у здійснюваному проєкті (про що йтиметься далі) заключається в дослідженні системи вимірювальних засобів СН в екстраполяції низки ключових індикаторів щодо крайніх проявів СН – протестності, а також їх міжрегіональне порівняння.

§2.3. Оцінювання когнітивних можливостей інструментальних компонентів дослідження соціальної напруженості в системі двомірного статистичного розподілу до протестного потенціалу

У доповнення висновкам та аргументам попереднього аналітичного матеріалу говорять дані двомірного статистичного розподілу даних (далі як 2М), та «середнє» за показниками ступеню важливості різних важливих чинників у розподілу до єдиного ключового питання (індикатора) у вимірюванні соціальної напруженості, а саме – можливості участі у акціях протесту (АП): «Якщо

такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?». На нашу думку – це ключовий та «замикаючий» індикатор-показник зміни СН, у її кульмінації – протестного потенціалу, участі у АП. Через цей індикатор у 2М розподілі було «протестовано» наявні, потенційно валідні індикатори, котрі застосовувалися у дослідженнях СН, з метою дослідити рівень зв'язку імовірної причинності різних потенційних чинників, умов, сторін, дотичних до СН. Це, як видається, дасть можливість проаналізувати відносний ступінь валідності кожного інструментального компонента у замірах СН для подальшої модифікації та формування нового вимірювального засобу. Це одна із кількох аналітичних та експериментальних процедур у синтезі, концептуалізації та моделюванні відповідного інструментарію.

Аналізуючи 2М розподіл даних «середнього значення» ступеня важливості життєвих чинників до можливої участі у АП, можна зробити такі висновки (*код (номер) ознаки прив'язаний з відповідною номерацією індикаторів у досліджуваних проектах): 1. Середнє значення визначених (обраних респондентами) чинників серед тих, хто «скоріше за все братиме участь у АП» («активні») у абсолютних величинах вище ніж середнє значення чинників тих, хто «скоріше за все не братиме участі у АП» («пасивні») (Табл. 2.21). 2. Показники середнього значення чинників серед тих, хто «вагається/важко відповісти» також у абсолютному вираженні вищі за відповідні показники «пасивних». 3. Це означає, що індикатор «вагомості чинника» посилюється у кластері «активних» серед оцінених чинників висока значимість (за рейтингом спадання) у : «Благополуччя дітей», «Матеріальний добробут», «Міцна сім'я», «Здоров'я», «Робота», що прямо та опосередковано вказує на важливість базових матеріальних потреб та актуальність однойменної концепції. Звісно індикатор r3 не виражає прямого відношення до СН, однак, посередковано виражає дану предметність. Модифікований індикатор А1 з вираженням (проявленням) змісту «хвилювання» у супроводі інших дотичних індикаторів може виступати валідним інструментним компонентом у замірах СН.

Аналіз даних 2М розподілу індикаторів 22/С5 (Табл.2.22) лише опосередковано (не повно) відображає кореляційний зв'язок проблем, котрі найбільш хвилюють людей до їх імовірної участі у протестних акціях. По-перше, ці індикатори (r3.1-r3.20) є «альтернативним», що не дає чіткої кількісної фіксації виміру впливу соціальних проблем. Такий його тип не дозволяє інтерпретувати лінійний вплив на зміну показника імовірної участі у АП.

Таблиця 2.21. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r3/c5, % (Моніторинг 2016).

r3. Оцініть ступінь важливості ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС наведеного нижче:	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (Середнє)			За результатами Однофакторного дисперсійного аналізу	
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так	Критерій статистичної значущості відмінностей середніх F	Статистична значущість (*Статистично значуща відмінність на рівні $\alpha=0.05$)
1	2	3		4	5
r3.1. Благополуччя дітей	4,76	4,80	4,75	1,259	,284
r3.2. Відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства)	4,01	4,13	4,09	2,668	,070
r3.3. Демократичний розвиток країни	3,93	4,07	4,07	4,334	,013*
r3.4. Матеріальний добробут	4,59	4,70	4,66	5,378	,005*
r3.5. Міцне здоров'я	4,75	4,83	4,79	4,164	,016**
r3.6. Міцна сім'я	4,73	4,81	4,78	3,876	,021
r3.7. Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,92	4,10	4,14	10,466	,000*
r3.8. Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,66	3,87	3,92	12,049	,000*

Продовження таблиці 2.21

1	2	3		4	5
г3.9. Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,63	3,77	3,92	11,256	,000*
г3.10. Національно-культурне відродження	3,93	3,97	4,10	5,482	,004*
г3.11. Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,98	4,09	4,15	6,243	,002*
г3.12. Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,98	4,13	4,19	9,402	,000*
г3.13. Державна незалежність України	4,13	4,29	4,36	12,280	,000*
г3.14. Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,85	4,00	4,02	6,235	,002*
г3.15. Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,17	4,29	4,26	3,598	,028*
г3.16. Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,19	4,33	4,36	8,599	,000*
г3.17. Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	4,03	4,22	4,17	9,164	,000*
г3.18. Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,89	3,21	3,31	20,497	,000*
г3.19. Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужіння, дотримання релігійних обрядів тощо)	3,14	3,44	3,47	13,994	,000*
г3.20. Цікава робота	4,08	4,34	4,45	28,707	,000*

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр./ Інститут соціології НАН України. Джерело: складено автором.

Певний висновок можна зробити з порівняльного аналізу величини показників тих, хто не готовий брати участі у АП стосовно впливу кожної хвилюючої проблеми. Зменшення різниці між показниками готовності і неготовності брати участь у АП вказує на вагомість даної проблеми. До таких проблем, котрі найбільше спонукають до АП відносяться: «низькі зарплати та пенсії», «закриття підприємств», «інфляція», «байдужість влади до проблем людей». Ці позиції визначають і формують кластер актуалізуючих проблем щодо їх впливу на зростання СН.

Таблиця 2.22. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів а22/с5, % (Моніторинг 2016).

а22. Які проблеми найбільшою мірою хвилюють Вас і Вашу сім'ю? (до 3 варіантів відповіді)	с5. Чи готові Ви особисто брати участь у протестних акціях? (% по стовпцю)		
	Скоріше Так	Скоріше Ні	Важко відповісти
1	2	3	4
1. Підвищення цін на продукти харчування	41,1	57,7	33,4
2. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	45,1	58,2	56,8
3. Низькі зарплати і пенсії	42,7	48,9	48,9
4. Корупція	34,0	20,0	35,5
5. Інфляція	14,6	13,6	22,7
6. Зниження якості освіти	2,5	2,4	1,2
7. Закриття підприємств, безробіття	13,2	11,9	10,9
8. Відсутність доступного житла	3,9	2,5	3,7
9. Підвищення вартості проїзду в громадському транспорті	1,6	1,5	,9
10. Забруднення довкілля	1,4	0,7	0,7

Продовження таблиці 2.22

1	2	3	4
11.Високі ціни на ліки	7,4	9,5	6,3
12.Зростання злочинності	2,7	3,2	3,4
13.Військовий конфлікт на Сході України	32,7	20,2	17,5
14.Анексія Криму	5,4	2,0	4,5
15.Низька якість освіти та медичного обслуговуван	5,8	6,6	5,2
16.Бажання олігархів взяти владу в країні і регіонах	8,9	3,2	7,0
17.Засилля монополій в країні	5,5	2,5	4,2
18.Зловживання у земельному питанні	2,5	1,5	0,8
19.Поширення алкоголізму та наркоманії	2,5	1,7	1,3
20.Свавілля з боку правоохоронних органів	2,6	,9	2,3
21.Байдужість влади до проблем простих людей	11,6	11,8	13,9
22.Свавілля з боку податківців	0,6	0,5	0,3
23.Засилля старих бюрократів	2,3	,8	,3
24.Погані дороги	3,0	3,3	4,3
25.Інше	0,3	0,8	1,7
26.Важко відповісти	0,1	0,5	0,7

Виявлено статистично значущі відмінності (Критерій Хі-квадрат=278.288, число ступенів свободи = 50, рівень статистичної значущості = 0,01).

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Подібні складності у здійсненні чіткої квантифікованої презентації соціальної дійсності у заданому предметному полі показує наступна таблиця 2М розподілу індикаторів F8/C5: 2М розподіл імовірності участі у АП стосовно думки населення: «чого люди найбільше побоюються?» (Табл. 2.23). По-перше, альтернативність індикатора зменшує можливості «лінійності» в інтерпретації змін у структурі даного предметного індикатора (f8). Однак, практична відсутність відхилень у різниці між показниками не/участі у АП, вказує на те, що обидві ці категорії населення (хто імовірно не/приймає участь у АП) однаковою мірою хвилюють означені проблеми.

Таблиця 2.23. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів f8 /c5, %.

f8. Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
	Проект	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1	2	3	4	5
1. Зростання злочинності	2013 М	45,1	50,8	58,3
	2015 М	38,2	44,3	44,9
	2016 М	50,5	54,7	49,6
2. Безробіття	2013 М	75,2	79,8	83,1
	2015 М	67,2	76,5	71,7
	2016 М	69,8	75,0	75,5
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	2013 М	8,6	7,5	14,1
	2015 М	49,2	49,1	61,3
	2016 М	40,8	43,1	46,1

Продовження таблиці 2.23/

1	2	3	4	5
4. Міжнародних конфліктів	2013 М	13,5	13,5	16,9
	2015 М	19,5	22,0	20,1
	2016 М	25,7	27,2	21,6
5. Міжрелігійних конфліктів	2013 М	8,0	8,0	10,4
	2015 М	8,0	5,4	9,5
	2016 М	10,4	12,5	11,5
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	2013 М	6,0	8,4	9,6
	2015 М	12,9	19,6	15,7
	2016 М	17,9	23,9	21,4
7. Зупинки підприємств	2013 М	35,7	37,3	36,9
	2015 М	32,9	47,7	42,0
	2016 М	36,6	38,6	39,5
8. Повернення до старих порядків часів застою	2013 М	5,9	9,3	9,3
	2015 М	12,0	13,0	16,6
	2016 М	10,7	11,0	11,3
9. Голоду	2013 М	25,8	33,7	35,1
	2015 М	37,0	38,9	45,8
	2016 М	39,3	37,5	39,3
10. Масових вуличних безпорядків	2013 М	16,6	18,0	23,7
	2015 М	22,9	30,8	28,1
	2016 М	26,0	30,8	29,2
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	2013 М	76,3	72,1	77,3
	2015 М	65,5	72,6	68,6
	2016 М	60,4	61,9	61,5
12. Зростання цін	2013 М	80,0	76,3	82,8
	2015 М	72,4	77,8	77,4
	2016 М	83,0	81,5	77,4
13. Встановлення диктатури в країні	2013 М	15,1	16,6	27,5
	2015 М	13,8	24,4	19,9
	2016 М	19,8	21,1	20,4
14. Розпаду України як держави	2013 М	11,5	12,4	23,2
	2015 М	24,8	32,0	37,4
	2016 М	33,1	28,2	35,6
1. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	2013 М	16,5	19,1	23,0
	2015 М	11,0	12,5	15,9
	2016 М	10,7	13,1	12,8
2. Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	2013 М	35,8	35,0	40,4
	2015 М	18,0	19,6	23,7
	2016 М	22,4	24,6	25,1
3. Холоду в квартирі	2013 М	16,0	16,9	26,0
	2015 М	22,1	27,4	32,5
	2016 М	29,2	29,3	29,8
4. Інше	2013 М	1,5	1,6	2,5
	2015 М	1,9	2,7	2,4
	2016 М	2,8	4,5	4,1
5. По-справжньому нічого не бояться	2013 М	4,4	6,0	4,0
	2015 М	1,6	1,5	1,3
	2016 М	1,1	1,5	1,4
Виявлено статистично значущі відмінності 2013М - χ^2 -квадрат = 195.126, число ступенів свободи = 38, рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій χ^2 -квадрат = 201.154, число ступенів свободи = 38, рівень статистичної значущості = ,000* 2016М - нема статистично значущих відмінностей (Критерій χ^2 -квадрат = 52.370, число ступенів свободи = 38, рівень статистичної значущості = ,060)				

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Аналіз даних таблиці 2М розподілу індикаторів F9/C5 (Табл. 2.24) у проміжку 2013-2016 рр., показує динаміку незначного збільшення чисельності ($\lambda=8,7\%$) тих, хто імовірно прийматиме участь у АП і котрим «терпіти вже не можливо» (п.3) за рахунок зменшення тих, хто «ще може терпіти» (п.2, $\lambda= -9,9\%$). Однак, у динаміці відмічається збільшення кількості і тих, хто імовірно не буде брати участі у АП, знаходячись у «тяжкому становищі і не може терпіти» ($\lambda=20,8\%$, п.3) за рахунок тих, хто «ще може терпіти» ($\lambda=-17,3\%$, п.2) та тих, кому «нормально живеться» ($\lambda=-4\%$, п.1).

Таблиця 2.24. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів f9/c5, %.

f9. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
	Проекти	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Усе не так погано і можна жити	2013 Ц.Р*	15,3	14,3	4,4
	2013 М**	13,1	7,1	10,6
	2015 М**	5,3	4,3	5,3
	2016 М**	11,3	7,3	5,3
2.Жити важко, але можна терпіти	2013 Ц.Р.	58,2	46,5	44,5
	2013 М	50,6	49,4	34,6
	2015 М	48,3	35,4	38,5
	2016 М	40,9	36,4	34,6
3.Наше становище тяжке, терпіти вже неможливо	2013 Ц.Р.	22,7	29,5	46,6
	2013 М	27,8	30,2	50,8
	2015 М	39,1	51,1	53,4
	2016 М	43,5	49,6	55,3
4.Важко відповісти	2013 Ц.Р.	3,9	9,7	4,5
	2013 М	8,5	13,3	4,0
	2015 М	7,3	9,3	2,9
	2016 М	4,4	6,7	4,7
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р. Критерій Хі-квадрат = 137.582, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = 0.000 2013М - Критерій Хі-квадрат = 93.021, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій Хі-квадрат = 46.419, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = ,000* 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 30.221, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = .000				

Примітка: *Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; **Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Загальний аналіз 2М розподілу даних зв'язок індикаторів dr27/c5 (Табл.2.25) дозволяє зробити висновок, що структурно, ті, хто імовірно прийматиме участь у АП у розрізі рівня їх «недовгого терпіння погіршення життя» розподілені практично однаково (з невеликим рівнем варіації). Однак, шкала індикатора dr27 не є коректною та валідною щодо квантифікації даного чинника, так як серед 5 позицій виміру порядкової шкали – 2 позиції носять однаковий характер (п.3, п.4), хоча «номінальність» їх різна (Табл. 2.25). Якщо ці позиції об'єднати, то картина дещо зміниться, набираючи певної логічності з кореляцією «неготовності терпіти» з участю в АП.

Таблиця 2.25. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів dr27/c5, % (2015 М)*

dr27. Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Так, готовий терпіти скільки треба	9,3	5,0	6,4
2.Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	35,3	31,6	34,9
3.Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	26,0	27,1	27,8
4.Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	21,3	26,1	27,3
5.Важко сказати	8,2	10,2	3,6

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2015 рр.// Інститут соціології НАН України;

Двомірний розподіл зв'язки індикаторів f10/c5 – структурація тих, хто імовірно не/прийматиме участь у АП від їхньої думки про покращення життя (Табл.2.26) у динаміці за чотири роки (2013-2016 рр.) показує, що у кластері тих, хто імовірно прийматиме участь у АП проходять структурні зміни (структурний зсув), перетік від тих, хто не вірить у покращення життя ($\lambda = -9,3\%$, п.1) до тих, хто вірить ($\lambda = 7,7\%$, п.3). Даний 2М розподіл дозволяє структурно виявляти подібні зміни.

Таблиця 2.26. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів f10/c5, %.

f10. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
	Проект	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Ніякого покращення не буде	2013 М	59,4	50,1	71,6
	2015 М	52,3	51,4	55,0
	2016 М	59,8	54,4	62,3
2.Важко сказати	2013 М	25,7	39,9	20,6
	2015 М	26,0	34,9	24,8
	2016 М	22,5	32,0	22,0
3.Більш-менш налагодиться	2013 М	14,9	10,0	7,9
	2015 М	21,7	13,7	20,2
	2016 М	17,7	13,6	15,6
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 М - Критерій Хі-квадрат = 61.962, число ступенів свободи = 4, рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій Хі-квадрат = 20.118, число ступенів свободи = 4, рівень статистичної значущості = ,000* 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 18.722, число ступенів свободи = 4, рівень статистичної значущості = .001				

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Дані 2М розподілу індикаторів x3/c5, X8. /c5, X10 /c5 (Табл.2.27, 2.28, 2.29) показують особливості кластерів не/участі у АП через призму психологічних станів респондентів. Ці особливості (хоч і за відсутністю первинних динамічних показників) виражаються у тому, що за показниками «Виникнення досади або роздратування» (Табл.2.27), «Відчуття напруженості або збудженості» (Табл.2.28), «Знервованість» (Табл.2.29) структура «активних» до АП порівняно з кластером «пасивних» до АП дещо зміщується у бік їх зростання в залежності від інтенсивності прояву показників цих індикаторів (підвищення «досади або роздратування», «відчуття напруженості або збудженості», «знервованість». Хоча про чітку кореляційну залежність мова не йде. Крім того структурні порівняння трьох кластерних груп («пасивних», «невизначених» та «активних») значних варіативних структурних розбіжностей не показують.

Таблиця 2.27. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів Х3/с5, % (2016 М).

Х3. Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом - Виникнення досади або роздратування	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніколи	16,7	15,6	9,9
2. Зрідка	52,5	46,1	47,6
3. Періодично	25,6	32,7	32,4
4. Майже постійно	5,2	5,6	10,1
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 33.015, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = .000			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Джерело: створено автором.

Таблиця 2.28. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів Х8. /с5, % (2016 М).*

Х8. Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом - Відчуття напруженості або збудженості	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніколи	23,3	20,7	15,0
2. Зрідка	45,8	49,4	42,9
3. Періодично	26,1	25,4	34,7
4. Майже постійно	4,8	4,5	7,4
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 27.388, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = .000			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

З одного боку ці особливості підтверджують положення про певну залежність зростання чисельності «активних» до АП від наявності зростання чисельності індивідів з негативно-експресивним за характером психологічним станом. Однак існує і стримуючий (протидіючий) чинник щодо імовірної участі у АП. Крім того, дані індикатори (особливо індикатор «знервованості») не прив'язані до соціальних проблем, а можуть виявлятися і від особистих життєвих проблем, не пов'язаних із соціальних контекстом. Тому, у такому форматі вони для замірів СН не виявляють належного рівня валідності.

Таблиця 2.29. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів Х10 /с5, %, (2016 М)*

Х10. Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом – Знервованість (коли Ви залишилися наодинці)	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніколи	42,7	41,8	38,2
2. Зрідка	39,5	39,4	34,3
3. Періодично	14,4	15,9	24,4
4. Майже постійно	3,4	2,8	3,1
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 23.165, число ступенів свободи = 6, рівень статистичної значущості = .001			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Структурний аналіз імовірних не/учасників у АП у розрізі їх матеріального становища (бідні/багаті) відображає відсутність будь-яких змін у динаміці (2013-2016 рр.) впливу та активізації до АП (Табл. 2.30). Як видно з даних, тут практично відсутня диференційованість і у структурному порівнянні кластерів імовірних не/учасників у АП. З одного боку, це може вказувати на певну усталеність структур кластерів не/учасників у АП стосовно майнового критерію. З іншого боку, усталений майновий рівень населення ще не є прямим чи опосередкованим чинником підвищення СН.

Таблиця 2.30. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів L13 /с5, %.

L13. Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?	С5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
	Роки/проекти	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Злиденне	2013 М	4,9	4,9	3,5
	2015 М	4,3	3,1	3,1
	2016 М	4,7	3,0	3,7
2.Бідне	2013 М	46,7	45,1	44,2
	2015 М	41,5	43,4	42,2
	2016 М	45,9	48,1	42,5
3.Середнє	2013 М	47,9	49,6	50,8
	2015 М	53,8	53,3	53,6
	2016 М	47,5	47,4	52,6
4.Заможне	2013 М	0,5	0,4	1,3
	2015 М	0,4	0,2	1,1
	2016 М	1,8	1,5	1,2
5.Багате	2013 М	0,0	0,0	0,3
	2015 М	0,0	0,0	0,0
	2016 М	0,1	0,0	0,0
Статистично значущих відмінностей не виявлено				

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Джерело: складене автором.

Подібну характеристику можна надати і 2М розподіл стосовно оцінки змін покращення/погіршення матеріального становища. Кластери імовірних «учасників» та «неучасників» у АП характеризуються практично однаковою структурою у розрізі чинника рівня життя (Табл. 2.31). Однак, цілком природно виглядає статичний зсув чисельності тих, у кого «трохи погіршилися» та «значно погіршилися» матеріальні умови сім'ї (п.1, п.2) у структурі імовірних учасників АП проти тих, у кого вони «залишилися такими» та «покращилися» (п.3, п.4, п.5). Це цілком підтверджує деприваційну парадигму у природі СН.

Таблиця 2.31. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r1/с5, % (2016 М*)

r1.1. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Матеріальні умови сім'ї	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Значно погіршилися	46,1	49,5	46,2
2.Трохи погіршилися	32,4	29,4	34,3
3.Залишилися такими самими	18,1	17,9	16,4
4.Трохи поліпшилися	2,4	2,8	2,9
5.Значно поліпшилися	1,1	0,4	0,2
Статистично значущих відмінностей не виявлено (Критерій Хі-квадрат = 7.471, число ступенів свободи = 8, рівень статистичної значущості = .487)			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Характер змін (погіршення/покращення), які відбулися протягом останнього року у предметності «Захищеність від свавілля влади» у порівнянні двох досліджуваних кластерів («активних/пасивних» до протестних акцій) також певною мірою впливає на формування останніх (Табл.2.32). Як видно з таблиці погіршення/покращення «захищеності від свавілля влади» досить слабо впливає на зміну установки участі/неучасті у АП (за двома об'єднаними позиціями «погіршення» (п.1, п.2) $\lambda=7,7\%$, а за позиціями покращення (п.4, п.5) – $\lambda=0,6\%$). Беручи до уваги межі статистичної похибки (до 2,8%), то можна говорити про практичну відсутність кореляції у даній зв'язці індикаторів, а значить і низький валідний вимірювальний потенціал.

Таблиця 2.32. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r1.10/c5, % (2016 М*).

r1.10. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Захищеність від свавілля влади, посадовців	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Значно погіршилися	26,8	27,3	31,5
2.Трохи погіршилися	24,8	21,2	27,8
3.Залишились такими самими	43,8	46,1	35,4
4.Трохи поліпшилися	4,3	5,0	4,9
5.Значно поліпшилися	0,4	0,4	0,4
Статистично значущих відмінностей не виявлено			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Однак, не зважаючи, на перший погляд, низький вимірювальний потенціал цього індикатора, він знаходить своє місце у системі різних номінальностей агрегованого чинника (індексу) соціальної напруженості. При побудові вимірювальної методики рівень покращення/погіршення індикатору «Захищеність від свавілля влади» може виступати як «частина цілого» в індексації СН у доповненні таких визначених індикаторів як: зміни у «гарантії зайнятості, забезпечення роботою» (Табл. 2.32) та інші.

Таблиця 2.33. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r1.11/c5, % (2016 М)*

r1.11. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Значно погіршилися	34,7	39,7	43,6
2. Трохи погіршилися	30,0	23,8	26,7
3. Залишились такими самими	32,7	34,3	26,1
4. Трохи поліпшилися	2,2	1,9	3,1
5. Значно поліпшилися	0,5	0,2	0,4
*Статистично значущих відмінностей не виявлено			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Чинник «Гарантії зайнятості, забезпечення роботою» виявився більш впливовішим (Табл.2.33) за рахунок віддзеркалення значного погіршення відображеної ситуації. Різниця кількості у структурі імовірних учасників АП, хто відчув погіршення у «гарантії зайнятості....» (п.1, п.2) становить $\lambda=5,6\%$. Тому, як бачимо у загальній картині індикатори чинників характеру змін у різних соціальних полях життєдіяльності населення України у такому вимірювальному форматі досить опосередковано проявляють кореляцію до вияву підвищення СН.

2М розподіл індикаторів C7\С5 (Табл. 2.34) показує пряму чітку кореляцію між установками на протест та імовірною участю у АП. Аналіз даних свідчить, що рівень протестного потенціалу у динаміці 2013\16 рр. (п.3), у 2013 р. та 2016 р. – практично не змінювався, хоча у 2015 р. було зафіксовано його зниження (в діапазоні -14 - 17%). Однак, беручи до уваги вимірювальні (методико-кватніфікаційні) властивості 2М таблиці, то можна зазначити про можливість фіксації зсуву активізації протестного потенціалу.

Двомірний розподіл між індикаторами c1/c5 (Табл. 2.35., 2013 р. Ц.Р) дозволяє констатувати низку таких положень:

1. Не/вплив різних чинників «вийти на вулицю з виявом протесту» для тих, хто імовірно не/братиме участі у АП суттєво різниться (від 1,7 до 6,5 разів) за окремими показниками (на відміну від попередньо розглянутих 2М індикаторних зв'язок).

2. Підтверджується і доповнюється теорія базових (нагальних) потреб, деприваційна теорія, де основні ранги чинників впливу на імовірність протестної активності займають саме відповідні їм позиції, а саме: «різке зниження рівня життя», «невиплата зарплат (пенсій тощо)», «погіршення становища соціальної групи, до якої я належу», «різке підняття цін», «підняття плати за комунальні послуги», «зростання безробіття», «утиски демократії, наступу влади на права людей». Це доволі «класичні» усталені чинники соціальної напруженості, котрі стосуються більшості населення, і, що головне, пов'язані із рівнем життєдіяльності сім'ї.

3. Соціально-політичні чинники у сер. 2013 р. у потенційному зростанні СН суттєвої ваги не знаходили (Табл. 2.35).

Таблиця 2.34. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів с7/с5, %.

с7. Що, на Вашу думку, краще - терпіти труднощі заради збереження порядку, та спокою, чи у випадках значного погіршення протестувати	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
	Роки/проекти	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	2013 М	41,4	20,0	15,7
	2015 М	61,6	31,8	28,5
	2016 М	52,7	28,9	12,9
2. Важко сказати	2013 М	30,8	34,6	9,6
	2015 М	20,1	29,4	11,0
	2016 М	23,8	27,2	9,4
3. Потрібно протестувати проти погіршення умов	2013 М	27,8	45,5	74,7
	2015 М	18,2	38,9	60,5
	2016 М	23,5	43,8	77,6

Виявлено статистично значущі відмінності : 2013 М - Критерій Хі-квадрат = 285.300, число ступенів свободи = 4, рівень статистичної значущості = ,000. *2015 М - Критерій Хі-квадрат = 298.625, число ступенів свободи = 4, рівень статистичної значущості = ,000. *2016 М - Критерій Хі-квадрат = 396.689, число ступенів свободи = 4, рівень статистичної значущості = 0,000.

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Суттєвим доповненням попереднім висновкам є дані 2М розподілу індикаторів с2/с5 (Табл. 2.36), котрі показують, що такі позиції, як: «покращення мого життя, подолання бідності» (п.1), «подолання беззаконня, захист прав простих людей» (п.6), «справжня боротьба з олігархами, монополіями, корупцією» (п.2) – виступають ключовими чинниками у підвищенні імовірності участі у АП. Система цих чинників дещо нагадує гасла Жовтневого повстання 1917 р. (аналогія цілком доречна), що і ще раз концептуально підтверджує специфіку та особливості соціальної напруженості в Україні (певна умовність тут присутня, так як дані висновки впливають із попередньо сформованих інструментаріїв). Однак, загалом, характер і причини імовірних протестних акцій тут чітко окреслені, проявляється певна кореляційність з ключовим індикатором рівня протестного потенціалу. З цим, можна погодитися, що елементи індикатора с2 мають належну валідність у системі замірювання СН.

Таблиця 2.35. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів С1/с5, % (2013 Ц.Р.)*

С1.Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше за все, ні	Важко сказати	Скоріше за все, так
1	2	3	4
1. Різке зниження рівня життя	19,4	41,1	65,6
2. Якщо у країні зростатиме безробіття	9,4	18,3	40,3
3. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	11,8	32,7	47,0
4. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	5,4	11,6	31,1
5. Якщо закриють телеканал (газету, радіоканал), який мені подобається	0,7	1,7	5,2
6. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	18,3	35,9	60,0
7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	9,5	19,4	34,5
8. Якщо влада переслідуватиме політиків, яких я підтримую	1,3	3,7	12,1
9. Якщо влада не призначить вибори там, де вони не відбулися чи сфальсифікує їх	2,1	5,1	11,6

Продовження таблиці 2.35

1	2	3	4
10. Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	1,5	3,6	11,6
11. Якщо Україна приєднається до НАТО	1,3	4,2	6,7
12. Якщо Україна приєднається до ЄС	0,5	1,3	2,1
13. Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	2,3	7,4	23,5
14. Якщо різко піднімуться ціни	11,1	25,2	42,0
15. Якщо знеціниться гривня	2,9	11,0	16,8
16. Якщо російській мові буде надано статус державної	2,0	7,3	13,3
17. Якщо російській мові не буде надано статус державної	0,7	1,1	1,2
18. Інше (що?)	2,1	0,4	1,1
19. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	53,3	16,7	0,0
20. Важко сказати	9,7	21,1	0,9

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Давати коментарі по 2М розподілу індикаторів K1/c5 (Табл. 2.37) з максимальною вираженістю вкрай не просто. По-перше, індикатор K1 побудований із шкалою закритого альтернативного формату, що, з одного боку не дає робити чіткі стверджувальні висновки стосовно статичних динамічних даних та відповідних змін. З іншого боку, безальтернативний формат шкали у даному замірі не демонструє наукової валідності. У даному випадку порівняння двох типів шкал у зв'язці з індикатором C5 не є коректним з наукової точки зору. Однак, перший альтернативний тип шкали більш тонкіше відображає структуру даного предмету аналізу.

Дані 2М розподілу показують, що зважаючи на альтернативність шкали, практично за всіма альтернативними субпоказниками, їх числові значення у розподілі тих, хто імовірно не/братиме участі у АП – суттєво не різняться (у межах 5 %) (Табл. 2.37). Лише за двома субпоказниками: «люди бояться репресій» (п.4), та «люди дуже ліниві» (п.5) є суттєва різниця, і проявляється підвищення активності за цими субпоказниками (що не зовсім логічно з т.з. здорового глузду). Можливо, тут і виявляються певні латентні пізнавальні ресурси у механізмі прояву протестності.

Таблиця 2.36. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів C2/c5, %

C2.Якщо так, то заради чого?	c5.Чи готові Ви особисто брати участь у протестних акціях? (% по стовпцю)		
	Ні	Важко відповісти	Так
1.Покращення мого життя, подолання бідності	16,5	38,2	40,3
2.Справжня боротьба з олігархами, монополіями, корупцією	5,8	28,1	21,9
3.Зміна чинної влади	5,4	14,1	11,8
4.Боротьба зі старою бюрократичною системою	4,1	8,9	6,4
5.Пришвидшення реформ	3,1	5,6	6,9
6.Подолання беззаконня, захисту прав простих людей	5,3	5,2	20,4
7.Інше	0,7	11,9	0,7
8.Важко відповісти	64,9	0,7	8,9

Виявлено статистично значущі відмінності

Критерій Хі-квадрат=779.038, число ступенів свободи = 14, рівень статистичної значущості = 0,01 * Дані отримані «Агенцією суспільно-політичних досліджень комунікативних стратегій» (2016р.).

Даний індикатор K1 у зв'язці з індикатором c5 за нашими міркуваннями володіє ресурсом валідності у процедурі загальних замірів СН, та зокрема, дослідження чинників її «стримання». Він виявляє цілковиту прийнятність до заміру соціальної терпимості у дослідженні СН. Однак, застосування багатовимірної шкали (номінальна шкала з альтернативами) дає можливість вибору кількох правильних відповідей на питання. Сама по собі номінальна шкала виміру виходить із ідентифікації мотивацій. Логічно, що наявність декількох характеристик вимірювальної якості розширює її інтерпретативну палітру. За певних випадків вимірювання застосування такого типу шкал має свій когнітивний потенціал.

Таблиця 2.37. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів K1/c5, % (2013 Ц.Р.)*

K1. Загалом люди часто висловлюють готовність вийти на мітинги і демонстрації протесту, проте насправді виходять значне менше. Як Ви думаєте?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше за все, ні	Важко сказати	Скоріше за все, так
1. Люди не вірять, що мітинги щось змінять	58,4	56,5	52,7
2. Люди не довіряють лідерам, які організують ці мітинги	33,1	23,7	33,3
3. Гасла мітингів далекі від реальних потреб та інтересів людей	22,2	18,9	18,0
4. Люди бояться репресій з боку влади	29,1	30,3	44,6
5. Насправді люди просто дуже ліниві і хочуть, щоб за їхні інтереси боровся хтось інший	21,8	27,7	37,2
6. Інше, важко сказати	2,0	11,9	3,6

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Двомірний розподіл індикаторів K2/c5 (Табл. 2.38) певною мірою показує вираження протиріч, проблемних ситуацій у суспільстві. Такі позиції незадоволення, як: «високі ціни» (п.1), «низькі зарплати (пенсії, стипендії)» (п.2), «низький рівень соціальних гарантій» (п.3), серед тих, хто ймовірно прийматиме участь у АП, займають дещо нижчу вагомість (варіативність $\lambda = 5-10\%$) у порівнянні з тими, хто ймовірно не буде приймати участі у АП. Ці позиції за змістом не виражають дієвості суб'єкта. Однак, інші позиції, що пов'язані із взаєминами із владою, мають вплив дещо вищий на тих, хто ймовірно прийматиме участь у АП, у порівнянні із тими, хто не прийматиме участі у АП (Табл. 2.38): «неможливість знайти роботу» (п.5., $\lambda = 6,4\%$), «незахищеність людини перед владою» (п.6, $\lambda = 5,6\%$), «корупція» (п.7, $\lambda = 4,1\%$), «відсутність можливостей робити кар'єру» (п.8), «відсутність можливостей робити кар'єру» (п.8, $\lambda = 1,6\%$), «неможливість впливати на рішення влади» (п.9, $\lambda = 9,4\%$), «неможливість вести свій власний бізнес» (п.10, $\lambda = 5,3\%$). Даний 2М розподіл від попереднього 1М розподілу вже виявляє латентні позиції у протиріччях та проблемних ситуацій у суспільстві. Зміст та двомірний розподіл цих індикаторів цілком виявляє валідність у замірах СН.

Таблиця 2.38. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів K2/c5, % (2013 Ц.Р.)*

K2. Якщо вас не задовольняє ситуація у суспільстві, то що саме найбільш не задовольняє?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Високі ціни	67,6	58,8	56,4
2. Низькі зарплати (пенсії, стипендії)	77,2	70,6	70,2
3. Низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)	58,3	54,3	55,1
4. Неможливість знайти хорошу роботу	27,6	22,5	27,8
5. Неможливість знайти роботу взагалі	20,4	27,2	26,8
6. Незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах	28,0	32,3	33,6
7. Корупція	39,0	27,5	43,1
8. Відсутність можливостей робити кар'єру, просуватися по службі без знайомств чи хабарів	13,8	14,2	15,4
9. Неможливість впливати на рішення, які приймає влада	13,1	21,0	22,5
10. Практична неможливість вести свій власний бізнес	6,5	6,7	11,8
11. Відсутність перспективи на майбутнє у дітей	23,8	28,3	29,9
12. Зневажливе ставлення представників влади до простих людей	22,9	28,7	24,9
13. Моральний занепад суспільства	11,0	15,9	11,8
14. Інше, важко сказати	1,3	3,1	1,8

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Двомірний розподіл індикаторів к3/с5 логічно підтверджує висновки 1М розподілу у даному предметно-дослідницькому полі, де імовірнісні учасники АП персоніфіковано визначають відповідальність за власні проблеми, проявляють свою незадоволеність до гілок влади (Табл. 3.39). Серед таких: «Президент України» (п.1), «Уряд України» (п.2), «Партія регіонів» (п.3), «Самі люди, зі своєю пасивністю» (п.9). Однак у структурному порівнянні впливу чинників на формування ймовірних не/учасників АП, то рангова структура їх вагомості суттєво не відрізняється.

Таблиця 2.39. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К3/с5, % (2013 Ц.Р)*

К3. Якщо вас не задовольняє ситуація в Україні, кого Ви вважаєте винним?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Президент України	62,3	60,8	70,7
2. Уряд України	64,5	55,7	70,7
3. Партія регіонів	33,5	38,3	46,1
4. Комуністична партія	11,1	13,4	15,3
5. Опозиційні партії	17,1	10,3	11,2
6. Світова економічна криза	11,1	9,1	9,8
7. Країни Заходу	4,7	1,1	2,8
8. Росія	5,4	6,0	7,6
9. Самі люди, зі своєю пасивністю	29,5	31,8	38,6
10. Інше, важко сказати	9,2	16,9	4,7

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Індикатор к4, як і його 2М розподіл з індикатором с5 має опосередковане відношення до заміру СН. Однак, він виявляє можливості фіксації зсуву схильності до силових дій (Табл. 2.40). Загалом у структурному порівнянні позицій індикатора к4 щодо імовірних не/учасників АП суттєвих відмінностей не виявлено. Самі по собі позиції «припустимості» (п.2), та «альтернативності» (п.3) самосуду серед імовірних учасників АП на 19,4 % вищий від цих же позицій серед неучасників АП. Неучасники АП більше схильються до «неприпустимості» самосуду (п.1, $\lambda = -20,1\%$). Хоча картина розгортається тут цілком логічно, присутня певна статична кореляція, все ж даний індикатор (к4) є малоінформативним і опосередкованим щодо використання у замірах СН.

2М розподіл індикаторів к5/с5 (табл. 2.41) інформативно нічого не показує. Структурно та за значимістю розподіл позицій індикатора к5 у порівнянні між двома групами імовірних не/учасників у АП практично однакові (у межах певних відхилень від похибки вибірки). Характеристики інтра/екстравертності представників двох опонентних груп кореляції не виявляють. Ще раз видається підтвердження про низьку валідність цього індикатора у замірюванні СН.

Таблиця 2.40. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К4/с5, % (2013 Ц.Р).*

К4. Зараз можна почути заклики, що люди повинні самі брати правосуддя у свої руки, щоб злочинці не залишилися безкарними. Як Ви до цього ставитеся?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Вважаю самосуд у будь-якому разі неприпустимим	54,5	46,7	34,4
2. Загалом самосуд неприпустимий, але у деяких випадках може бути виправданим	27,7	29,0	38,6
3. Вважаю, що у наших умовах самосуд – це єдиний спосіб покарати злочинців	12,1	15,6	20,6
4. Важко сказати	5,8	8,7	6,4

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Як попередньо вказувалося, індикатор к6 потенційно більш задіяний до вимірювання соціальної терпимості, і має опосередковане відношення до соціальної напруженості. 2М розподіл цього індикатора з індикатором с5 (Табл. 2.42) цілком логічно вказує на те, що ті, хто «активно включився у нове життя» (п.1), виявилися менш схильними до ймовірної участі у АП у порівнянні з їх «опонентами» ($\lambda = -5,5\%$). Ті, хто «перебуває у постійному пошуку себе» (п.2) – виявилися більш

схильними до участі у АП ($\lambda=6,7\%$). Ті, хто «не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації» - однаковою мірою складають ці два протилежні кластери. Звісно, відсутність динамічних показників порівняння впливу цих характеристик ускладнює аналіз і висновки, однак, можна сказати, що цей індикатор є більш прийнятним для використання не у виявленні та замірах СН, а для дослідження соціальної терпимості.

Таблиця 2.41. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів K5/c5*, %.

K5. Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	18,8	18,3	15,9
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	30,4	32,2	36,4
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	35,8	32,6	32,1
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,0	10,8	14,0
5. Здебільшого від мене	3,0	6,1	1,6

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Відсутність порівняльних даних динаміки даного індикатора-показника (к7) певною мірою зменшує інформативність його 2М розподілу з індикатором с5. Тому, можна сказати, що на відміну від 1М розподіл цього індикатора, його 2М розподіл не видається інформативним. Однак, із даних таблиці видно, що проявляється пряма кореляція як за структурою, так і у абсолютних величинах (зважаючи на похибку) значень індикатора (від їх готовності/неготовності до радикальних дій), до тих, хто імовірно не приймати/приймати участі у АП (Табл. 2.43).

Таблиця 2.42. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів K6/c5*, %.

K6. Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Активне включився у нове життя, воно мені дає змогу реалізуватися	19,4	13,5	14,9
2. Перебуваю у постійному пошуку себе у теперішньому житті	33,9	40,1	40,6
2. Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	35,5	32,5	36,6
3. Важко сказати	11,2	13,9	7,9

Примітка: * Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Аналіз потенціалу та форм прояву соціального протесту є одним з найбільш важливих аспектів вивчення і прогнозування розвитку суспільства, і попередження потенційних соціальних конфліктів. Соціологією накопичено значний досвід вивчення ролі різних соціальних чинників, що підвищують ймовірність участі різних верств населення в акціях соціального протесту. Важливим виступає аналіз рівня готовності населення України до участі в різних формах протесту, починаючи від ненасильницьких і несуперечних до закону акцій, до більш радикальних і насильницьких. Тут можна прогнозувати потенціал готовності до протесту у найближчій перспективі при певних обставинах. Методика вимірювання дестабілізаційного потенціалу, розроблена Є.Головахою та Н.Паніною, при технічному сприянні А.Горбачика, Ю.Задіраки та інших дозволяє отримати дані при побудові інтегральних показників соціальної напруженості на основі результатів опитування різних категорій населення щодо їх готовності до участі в тих чи інших формах протесту. Це, зокрема: «Інтегральний індекс дестабілізації протестних установок населення», який вираховується як середнє значення сукупності акцій протесту, в яких люди висловили намір брати участь, з урахуванням дестабілізації коефіцієнта кожної акції; "Загальний рівень дестабілізації протестних

установок населення", що виявляє (репрезентує) так званий рівень «руйнівності» цих установок [21].

Таблиця 2.43. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К7/с5, %.

К7. Чи готові Ви до радикальних дій?	Чи готові Ви особисто брати участь у протестних акціях? (%)		
	Ні	Важко відповісти	Так
Так	14,9	21,5	74,7
Ні	78,1	22,4	16,4
Важко відповісти	7,0	56,1	8,9
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 УКР - Коефіцієнт Хі-квадрат 1225.448 (значимий на рівні 1%), число ступенів свободи = 4			

Примітка: Всеукраїнське дослідження «Оцінка суспільно-політичної ситуації в Україні», лютий 2016 р. // «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій». Представлений 2М аналіз розподілу «ймовірної готовності» до «ймовірної участі» у АП (Табл. 2.44), що, на перший погляд, здається тотожним, диференційовано показує імовірність «задіювання» альтернативних способів прояву протестної активності, однак, не в перцепційно-установочній проекції, а у проекційно-стверджувальній.

Таблиця 2.44. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів С6/с5*, %.

С6. В яких акціях соціального протесту Ви особисто були б готові взяти участь? 2016М	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
Участь у виборчій кампанії	17,9	20,3	28,7
Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	20,0	26,1	51,1
Санкціоновані мітинги і демонстрації	11,8	31,3	62,4
Загроза страйком	4,0	4,5	11,7
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	3,5	6,3	14,2
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	1,5	4,1	11,1
Участь у страйках	1,1	1,5	7,6
Голодування протесту	,8	1,5	3,7
Пікетування державних установ	2,1	7,1	23,4
Захоплення будівель	,2	1,3	6,0
Створення незалежних від владних структур збройних формувань	,2	1,7	3,7
Інше	,7	,2	0,2
Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	52,6	25,0	11,3
Важко сказати	8,5	20,9	6,0
Виявлено статистично значущі відмінності Критерій Хі-квадрат = 1335.561, число ступенів свободи = 28, рівень статистичної значущості = ,000*			

Примітка: *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Інструментарій «Інтегрального індексу дестабілізації протестних установок населення» є належним чином обґрунтований, розроблений на високому технологічному рівні та апробований, що не потребує додаткових коментарів [21]. Однак, представлений 2М аналіз розподілу цих індикаторів виявляє високу статистичну розрізненість між можливими дієвими намірами респондентів за всіма позиціями вимірювальної шкали. У можливому використанні розроблюваної методики виміру цей інструмент вимагатиме модифікації, зокрема у незадіюванні позиції «участь у виборчій кампанії» як способу протесту, розрізненні не/підтверджувальних відповідей та виміру їх співвідношень тощо (Табл. 2.44).

Отже, 2М аналіз розподілу індикаторів (що широко використовуються у вітчизняній практиці з дослідження соціальної напруженості) до ключового індикатора – участі у акціях протесту показав диференційованість впливу кожного досліджуваного індикатора за показниками вагомості різних

чинників впливати на імовірність взяти участь в акціях протесту. Дані розрізнення дозволяють зробити групування та відбір «відносно не/вагомих» чинників впливу у виявленні їх рівня валідності та верифікації для розроблення емпірично-аргументованої методики вимірювання соціальної напруженості з врахуванням рівня прояву психосоціальних симптоматичних характеристик.

Статистичний аналіз та оцінка валідності даних вимірювальних компонентів (окремих індикаторів) в екстраполяції ключового питання (індикатора) у вимірюванні соціальної напруженості (можливості участі у акціях протесту), при проведенні 2М розподілу даних показав достатньо високий рівень значимості відмінностей між трьома розрізненими групами («імовірно братимуть участь» у АП, «імовірно не братимуть участі», «невизначені»). Це говорить про відповідну кореляційну залежність між двома зв'язаними показниками («тестовим» та «експериментними»). До таких «експериментних», що пройшли відповідну «тестовість», належать індикатори: «хвилюючих проблем», «соціальних страхів», рівня «терпіти труднощі», «зневіри у покращення життя», рівня проявів негативних емоцій, «зберігання спокою чи протестувати», різних «зовнішньо-проблемних чинників», «мотиваційних аспектів протесту», «готовності до радикальних дій». Статистично значущих відмінностей не виявлено у зв'язаності з тестовим показником таких індикаторів, як : «матеріальне становище», «характер змін окремих умов життєдіяльності», «фігуранти проблем» людей, «екстер/інтернальні характеристики», «характер адаптації» людей.

§2.4. Оцінювання когнітивних можливостей пізнавальних засобів вітчизняних практик дослідження соціальної напруженості в міжрегіональному порівнянні

У даному аналізі міжрегіональних відмінностей стосовно оцінок, думок, установок населення, нами не ставилося завдання показати різницю у показниках, які їх відображають, і дати їм відповідну предметну інтерпретацію та пояснення. Нас цікавить методико-методологічний аспект для надання оцінки і пояснення специфіки та особливостей цих відмінностей. Однак, без, принаймні загального огляду та аналізу регіональних відмінностей ми не зможемо здійснити просування у реалізації нашого завдання.

Давати аналітичні коментарі з приводу регіональних відмінностей у даному предметному полі (зокрема, йдеться про проблемні аспекти та чинники життєдіяльності населення у «звичному» сенсі «коментування цифр» (табл.2.45 - 2.51) не зовсім буде практичним і коректним для нас. Тут є свої методичні проблеми, доцільність дотримання певних принципів та правил. По-перше, наявні індикатори-показники містять багато позицій. Це – I перемінна. Друге – порівняння даються у динаміці, за певні проміжки часу (роки) – II перемінна. Третє – наявність регіональних розрізень (4 регіони) – IV перемінна. Четверте – кількісний критерій (величина) визначення якісних змін (рівень варіацій) – V перемінна. П'яте: дані індикатори-показники (табл. 2.45 - 2.51) між собою за змістом мало в чому різняться, однак, за постановкою питання і певними його акцентами, предметність їх носить відтінки відмінностей, що не дозволяє всіх їх ставити в один ряд порівняння. Шосте – схожість/відмінність, «пересікання» номінальних значень показника («дизайн-ефект» номінальностей шкали у випадку порівняння подібних показників).

Одночасне використання і дотримання вищезазначених змінних ускладнює предметну характеристику міжрегіональних відмінностей, та процедуру її надання. Тому прийнятним буде модифікувати процедуру оцінювання з дотриманням певних послідовностей. За основу принципів нашого оцінювання братимемо критерій величини розбіжностей (рівень варіації) тих чи інших значень показників.

1. Для оцінки надійності отриманих даних за класичною схемою використовується шкала коефіцієнту варіації [22]. Відповідно до цього, для цілей моніторингу пропонується вважати, що значення коефіцієнту варіації за конкретним окремим показником: в межах до 10 % – є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, рівень регіональних диспропорцій є низьким; від 10 % до 25 % – свідчить про середній рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій; від 25 % до 50 % – вказує на високий ступінь неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій; вище за 50 % – означає надвисокий рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій. У кожній методиці є своя логіка, вибудована за своїми принципами, і даний принцип розрізнення міжрегіонального порівняння має свої інституційовані форми. За основу можемо використовувати і його, однак, в нашому аналізі використовуються як кількісні критерії оцінки, так і її альтернативні – якісні, синтезовані з певної логіки припущень, умовностей. Крім того, ці відмінності фіксуються як у статичі, так і у динаміці. Надалі проводиться

порівняння подібних індикаторів-показників щодо того чи іншого предмета, і виводиться оцінка диференційованості між регіонами.

При здійсненні аналізу у виокремленні регіонів, ми формуємо власний підхід за суспільно-політичними критеріальними принципами як основними, з врахуванням все ж культурно-історичних та просторово-географічних ознак. В аналізі регіональних особливостей низки досліджуваних показників та індикаторів були вибудовані та використані (з попереднім обґрунтуванням та з т.з. методичної зручності) такі регіональні структури: Західний регіон (ум. Захід), до складу якого увійшли: Закарпатська, Ів.-Франківська, Чернівецька, Львівська, Тернопільська, Волинська, Рівенська області; Центральний регіон (ум. Центр): Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Дніпровська області; Східний регіон (ум. Схід): Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська області; Південно-східний регіон (ум. Пд/Схід): Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська області.

У 2013-2016 рр. суттєвих розбіжностей в оцінці турбуючих проблем, незадоволення ситуації, викликання тривоги матеріального та соціального забезпечення у міжрегіональному порівнянні – не виявлено, за винятком окремих позицій (Табл. 2.45, 2.46., 2.47, 2.48).

У 2013 р. населення в усіх регіонах найбільше незадовільняла ситуація з: «високими цінами», «низькими зарплатами...», «низьким рівнем соціальних гарантій», «неможливістю знайти роботу (хорошу роботу)», «незахищеністю простої людини перед владою...», «корупцією», «зневажливим ставленням представників влади до простих людей», «відсутність перспективи на майбутнє у дітей» (Табл. 2.45). У 2014 р. у населення всіх регіонів найбільше викликало тривогу: «зростання цін», «зростання тарифів і комунальних платежів», «падіння курсу гривні», «загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію південного сходу України», «нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України», «рівень корупції». У 2016 р. непокоїли найбільше такі соціальні проблеми, як: «війна на Сході України», «рівень життя», «економічна ситуація в Україні», «підвищення цін на продукти харчування», «зростання тарифів на послуги ЖКГ», «низькі зарплати і пенсії», «корупція» (Табл. 2.47, 2.48).

Однак, у 2013 р. проблемою «незахищеності простої людини перед владою» та «зневажливим ставленням представників влади до простих людей» більше переймалися регіони сходу та заходу, менше – центральні та південного сходу; корупцією – більше західні та східні регіони, менше – південний схід (Табл. 2.45).

Таблиця 2.45 - Якщо вас не задовольняє ситуація у суспільстві, то що саме найбільш не задовольняє?, % (2013 Центр Разумкова)*

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Високі ціни	57,1	62,6	62,1	67,5
2. Низькі зарплати (пенсії, стипендії)	62,6	79,2	78,3	74,7
3. Низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)	55,4	53,9	67,0	57,1
4. Неможливість знайти хорошу роботу	23,8	27,8	33,8	25,7
5. Неможливість знайти роботу взагалі	27,3	19,3	19,3	26,9
6. Незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах	36,0	25,3	40,7	28,3
7. Корупція	43,4	40,9	49,8	28,6
8. Відсутність можливостей робити кар'єру, просуватися по службі без знайомств чи хабарів	16,8	14,8	18,4	10,5
9. Неможливість впливати на рішення, які приймає влада	19,7	17,5	19,0	14,2
10. Практична неможливість вести свій власний бізнес	9,7	9,1	9,2	5,9
11. Відсутність перспективи на майбутнє у дітей	25,4	25,8	32,9	25,3
12. Зневажливе ставлення представників влади до простих людей	33,9	19,5	29,2	21,2
13. Моральний занепад суспільства	13,3	12,0	15,5	9,4
14. Інше (що саме)	1,5	1,6	1,4	1,2
15. Важко сказати	0,2	0,4	0,0	0,3

Примітка: *Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Джерело: складено автором.

Суттєві розбіжності у міжрегіональному порівнянні в оцінці чинників тривоги у 2014 р. виявлені у позиціях: «падіння курсу гривні» (більше у східних областях, менше у західних),

«загрози повномасштабного вторгнення російських військ на територію Південного Сходу України» (більше на «сході», менше в центральних та західних областях), «рівня корупції» (більше на «сході», менше в центральних та західних областях) (Табл. 2.46).

У 2016 р. в оцінці суспільних проблем населення (Табл. 2.47, 2.48) було виявлено достатню неоднозначність у таких позиціях, як: «війна/військовий конфлікт на Сході України» (менше у східних областях, більше у західних); «зростання тарифів на послуги ЖКГ» – менше у західних областях, більше у східних та півд./східних; «корупція» – більше у західних та центральних областях, менше у східних та півд./східних.

Таблиця 2.46 - Що сьогодні понад усе викликає у Вас тривогу?, % (2014 КМІС)*

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України	30,3	36,7	37,9	36,1
2. Зростання радикальних настроїв, здатних спровокувати масові заворушення	7,2	18,8	14,5	15,8
3. Перспектива вступу в НАТО	2,5	7,9	2,2	5,8
4. Ризик втратити роботу	13,2	22,2	8,7	23,3
5. Нездатність держави виплачувати пенсії і зарплати	15,7	22,6	21,8	23,9
6. Зростання цін	62,7	61,2	77,6	69,0
7. Падіння курсу гривні	24,8	32,1	57,3	30,5
8. Зростання тарифів і комунальних платежів	38,2	39,0	50,4	40,5
9. Загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію Південного Сходу України	32,8	29,1	54,2	36,0
10. Ризик призову на військову службу особисто вас або ваших родичів	7,5	11,8	9,3	17,3
11. Банкрутство української економіки	20,8	28,5	35,2	28,8
12. Падіння професіоналізму в органах державної влади	4,9	9,4	10,5	11,2
13. Зростання сепаратистських настроїв	4,1	9,8	4,5	8,8
14. Рівень корупції	23,1	25,2	50,3	35,3
15. Недостатньо чітка позиція країн світової спільноти по відношенню до агресії Росії проти України	5,2	9,5	10,4	10,8
16. Неможливість забрати свої заощадження з банків	1,9	5,4	2,0	2,6
17. інше	0,6	1,2	2,7	6,9
18. ВАЖКО відповісти	2,7	1,3	1,7	1,0

Примітка: *Дослідження «Думки та погляди населення України» 4-19 грудня 2014 р. // Київський міжнародний інститут соціології. Джерело: складено автором.

Таблиця 2.47 - Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше?, % (2016 КМІС)

№ п/п		Регіони (%)			
		Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1	2	3	4	5	6
1	Безпека України	21,1	21,8	19,7	22,0
2	Війна на Сході України	77,5	76,2	61,3	71,5
3	Відродження української нації	6,7	3,3	5,1	3,1
4	Відносини з Європейським Союзом	7,0	5,2	12,4	2,5
5	Відносини з Росією	9,4	14,1	12,7	18,1
6	Відносини між громадянами України різних національностей	2,5	3,2	1,5	6,2
7	Екологічні (Чорнобильська та інші)	10,5	5,7	3,1	7,0
8	Економічна ситуація в Україні	43,6	42,4	57,5	50,1
9	Злочинність	13,1	12,9	14,2	14,9
10	Проблеми анексії Криму	6,7	6,8	6,9	4,3
11	Рівень життя	63,2	60,9	58,7	64,1
12	Політична ситуація в Україні	14,3	13,9	22,0	14,1
13	Статус російської мови в Україні	1,0	,1	0,0	1,0
14	Інше	9,2	3,0	3,9	2,9

Більш наочніше міжрегіональні відмінності відображає Табл. 2.48. Рангова структура самооцінки суспільних проблем населення, як відзеркалення структури проблемних компонентів та їх кількісні значення, що специфікують окремих регіонів. Як видно з даних таблиці, основу рангової структури соціальних проблем населення всіх регіонів (6 позицій) складають однакові (як за

ранговістю, так і за величиною значень) проблеми: «Війна на Сході України», «Рівень життя», «Економічна ситуація в Україні», «Безпека України», «Політична ситуація в Україні», «Злочинність». Однак, на відміну від інших регіонів, населення Західного регіону не хвилюють «Відносини з Росією». Сьому позицію соціальних проблем займають «Екологічні проблеми», котрі виражають значимість у всіх інших регіонах. Регіон Сходу більше схвилюваний «Політичною ситуацією в Україні», та, на відміну від всіх інших регіонів, – «Відносинами з Європейським Союзом».

Таблиця 2.48. Регіональна рангова структура самооцінки суспільних проблем населення, % (2016р., КМІС).

Захід		Центр	
1.Війна на Сході України	77,5	1.Війна на Сході України	76,2
2.Рівень життя	63,2	2.Рівень життя	60,9
3.Економічна ситуація в Україні	43,6	3.Економічна ситуація в Україні	42,4
4.Безпека України	21,1	4.Безпека України	21,8
5.Політична ситуація в Україні	14,3	5.Відносини з Росією	14,1
6.Злочинність	13,1	6.Політична ситуація в Україні	13,9
7.Екологічні (Чорнобильська та інші)	10,5	7.Злочинність	12,9
Схід		Пд/Схід	
1.Війна на Сході України	61,3	1.Війна на Сході України	71,5
2.Рівень життя	58,7	2.Рівень життя	64,1
3.Економічна ситуація в Україні	57,5	3.Економічна ситуація в Україні	50,1
4.Політична ситуація в Україні	22,0	4.Безпека України	22,
5.Безпека України	19,7	5.Відносини з Росією	18,1
6.Злочинність	14,2	6.Злочинність	14,9
7.Відносини з Росією	12,7	7.Політична ситуація в Україні	14,1
8.Відносини з Європейським Союзом	12,4	*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 10%	

Як вже було попередньо зазначено, у нашому аналізі сформований дизайн міжрегіональних розбіжностей стосовно соціальних проблем носить і може носити релятивістський характер з позицій: дизайн-набору представлених областей у регіонах, дизайн-структури номінальностей відповідних показників даного предметного поля. Це стосується як відмінностей у змісті самих представлених показників, так і схожості/відмінності, «пересікання» номінальних значень у цих показниках. Однак, нас цікавить не стільки сама предметність у міжрегіональних відмінностях, скільки сама наявність таких, та їх кількісне замірювання, тобто вимірювальний потенціал у показниках. З тим, варто продовжити доповнення попередньої процедури порівняння міжрегіональних відмінностей оцінки суспільних проблем населення (Табл. 2.49, 2.50).

Так само, більш наочніше міжрегіональні відмінності відображає Табл. 2.50. «Регіональна рангова структура самооцінки суспільних проблем населення». Також спостерігається подібна картина щодо схожості рангових структур суспільних проблем населення. Відмінності лише спостерігаються у самому дизайні рангових позицій та їх значень. Так, зростання тарифів на послуги ЖКГ більше турбує Пд/Схід (найбільше), Схід, Центр; Захід – менш стурбований. За величиною значимості «Військовий конфлікт на Сході» та «Корупція» займають вищі позиції серед проблем у регіонах Заходу, Центру, ніж на Сході і Пд/Сході. «Підвищення цін на продукти» за величиною значимості більше турбує жителів Пд/Сходу у порівнянні зі всіма іншими регіонами. «Низькими зарплатами» більше стурбовані жителі Пд/Сходу. Проблеми «Закриття підприємств, безробіття», «Байдужість влади до проблем простих людей», «Інфляція» за величиною займають приблизно однакові рангові позиції з невеликою дисперсією.

У даному випадку, опис регіональних відмінностей суспільних проблем можна робити з різними акцентами та відтінками. Своєрідну логіку та пояснення цим відмінностям можна аргументувати по-різному. І як вже говорилося: тут немало умовностей (принципи та критерії визначення областей, їх кількість, критерії аналізу тощо), що породжують певну неоднозначність у предметно-прикладних судженнях. Головне – це коректна аргументація причинності зміни соціальної напруженості та фіксація її осередків виникнення.

Таблиця 2.49 - Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше? %, (АСПД, 2016).

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Схід
1. Підвищення цін на продукти харчування	45,1	47,5	44,6	56,8
2. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	39,5	52,6	59,9	61,3
3. Низькі зарплати і пенсії	43,3	42,1	58,8	49,4
4. Корупція	33,0	33,3	15,2	17,6
5. Інфляція	14,6	18,1	10,1	12,0
6. Зниження якості освіти	3,7	1,4	3,3	2,2
7. Закриття підприємств, безробіття	13,1	10,6	10,9	15,3
8. Відсутність доступного житла	2,6	3,2	4,1	3,0
9. Підвищення вартості проїзду в громадському транспорті	1,9	1,8	,2	1,3
10. Забруднення довкілля	1,6	,7	,5	1,3
11. Високі ціни на ліки	10,9	6,8	4,9	10,4
12. Зростання злочинності	2,1	2,1	2,7	5,4
13. Військовий конфлікт на Сході України	37,4	28,1	23,6	20,6
14. Анексія Криму	5,3	4,0	2,2	2,3
15. Низька якість освіти та медичного обслуговування	7,1	5,0	4,7	8,1
16. Бажання олігархів взяти владу в країні і регіонах	7,2	6,2	5,2	4,3
17. Засилля монополій в країні	4,0	4,3	5,9	1,8
18. Зловживання у земельному питанні	,9	2,2	1,1	2,5
19. Поширення алкоголізму та наркоманії	1,7	2,2	1,1	2,3
20. Свавілья з боку правоохоронних органів	2,3	2,4	1,0	0,5
21. Байдужість влади до проблем простих людей	13,1	10,8	10,6	13,4
22. Свавілья з боку податківців	0,9	0,5	0,0	0,4
23. Засилля старих бюрократів	1,8	1,6	,8	1,1
24. Погані дороги	3,0	1,6	7,4	4,3
25. Інше	0,8	0,0	3,3	0,2
26. Важко відповісти	0,5	0,3	0,8	0,0

Примітка: Всеукраїнське дослідження «Оцінка суспільно-політичної ситуації в Україні», лютий 2016 р. // «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій». Джерело: складено автором.

Таблиця 2.50. Регіональна рангова структура самооцінки суспільних проблем населення, % (2016 р. АСПД)

Захід		Центр	
	%		%
1. Підвищення цін на продукти харчування	45,1	1. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	52,6
2. Низькі зарплати і пенсії	43,3	2. Підвищення цін на продукти харчування	47,5
3. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	39,5	3. Низькі зарплати і пенсії	42,1
4. Військовий конфлікт на Сході України	37,4	4. Корупція	33,3
5. Корупція	33,0	5. Військовий конфлікт на Сході України	28,1
6. Інфляція	14,6	6. Інфляція	18,1
7. Закриття підприємств, безробіття	13,1	7. Байдужість влади до проблем простих людей	10,8
8. Байдужість влади до проблем народу простих людей	13,1	8. Закриття підприємств, безробіття	10,6
9. Високі ціни на ліки	10,9		

Продовження таблиці 2.50

Схід		Пд/Схід	
	%		%
1. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	59,9	1. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	61,3
2. Низькі зарплати і пенсії	58,8	2. Підвищення цін на продукти харчування	56,8
3. Підвищення цін на продукти харчування	44,6	3. Низькі зарплати і пенсії	49,4
4. Військовий конфлікт на Сході України	23,6	4. Військовий конфлікт на Сході України	20,6
5. Корупція	15,2	5. Корупція	17,6
6. Закриття підприємств, безробіття	10,9	6. Закриття підприємств, безробіття	15,3
7. Байдужість влади до проблем простих людей	10,6	7. Байдужість влади до проблем простих людей	13,4
8. Інфляція	10,1	8. Інфляція	12,0
		9. Високі ціни на ліки	10,4
*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 10%			

Примітка: Всеукраїнське дослідження «Оцінка суспільно-політичної ситуації в Україні», лютий 2016 р. // «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій». Джерело: складено автором.

Більш точну картину опису впливу соціально-проблемних чинників формування соціальної напруженості у населення, його специфіку та особливості з врахуванням вище означених перемінних може надати комплексний аналіз зведених даних індикатора «чинників людського побоювання» (Табл. 2.51), що характеризується, перш за все, усталеним змістом та позиціями значень самого індикатора. Проведемо опис за позиціями даного індикатора («чого люди зараз побоюються найбільше?») у динаміці 2013-2016 рр.

Таблиця 2.51 - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?, %.

		ЗА РЕГІОНАМИ (%)			
		Захід	Центр	Схід	Пд/Схід
1	2	3	4	5	6
1. Зростання злочинності	M2013	44,5	51,6	38,1	58,4
	M2015	33,3	45,2	42,4	41,3
	M 2016	35,4	55,0	50,3	57,1
2. Безробіття	M2013	79,8	80,0	74,4	76,4
	M2015	67,2	68,7	79,4	72,1
	M 2016	70,3	70,1	76,2	77,4
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	M2013	6,1	7,0	11,7	14,4
	M2015	67,5	53,8	43,2	41,6
	M 2016	42,3	44,1	60,1	37,3
4. Міжнаціональних конфліктів	M2013	11,3	14,3	11,7	16,2
	M2015	14,9	21,9	20,2	22,2
	M 2016	21,1	21,4	29,4	30,9
5. Міжрелігійних конфліктів	M2013	8,1	7,5	8,1	9,3
	M2015	6,7	9,5	7,4	6,1
	M 2016	9,1	11,0	19,6	9,9
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	M2013	4,0	9,3	8,1	8,2
	M2015	13,3	18,8	16,9	9,8
	M 2016	16,6	23,2	25,9	18,0
7. Зупинки підприємств	M2013	29,8	33,4	36,8	43,1
	M2015	25,9	41,0	45,3	43,0
	M 2016	28,0	37,2	43,4	46,2
8. Повернення до старих порядків часів застою	M2013	8,4	6,3	6,3	8,9
	M2015	15,5	14,3	10,3	11,7
	M 2016	7,1	10,8	23,8	10,6
9. Голоду	M2013	30,6	28,2	28,7	34,0
	M2015	31,7	45,0	35,0	40,3
	M 2016	33,7	39,6	40,6	41,4
10. Масових вуличних безпорядків	M2013	16,8	18,0	13,0	23,3
	M2015	19,5	27,6	25,1	30,3
	M 2016	23,1	28,8	25,9	31,7
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	M2013	73,1	71,8	78,0	79,1
	M2015	68,5	68,4	65,8	68,0
	M 2016	54,0	62,0	62,9	63,6

Продовження таблиці 2.51

1	2	3	4	5	6
12. Зростання цін	M2013	83,2	77,6	75,8	80,4
	M2015	73,6	74,8	74,1	77,3
	M 2016	79,7	79,9	75,5	83,9
13. Встановлення диктатури в країні	M2013	20,2	18,3	15,2	18,4
	M2015	16,3	16,3	25,1	17,6
	M 2016	11,4	15,3	23,1	34,0
14. Розпаду України як держави	M2013	21,7	15,6	11,2	11,5
	M2015	32,3	31,7	22,6	28,1
	M 2016	30,9	29,7	45,5	34,2
15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	M2013	11,6	20,2	22,0	21,8
	M2015	11,2	16,0	5,8	11,7
	M 2016	8,0	13,0	15,4	12,2
16. Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, ВІЛ/СНІД тощо)	M2013	31,5	35,1	28,3	44,2
	M2015	17,3	22,6	14,8	20,3
	M 2016	20,0	25,2	25,2	23,0
17. Холоду в квартирі	M2013	18,5	21,6	19,7	16,4
	M2015	21,6	28,6	16,0	32,0
	M 2016	22,0	32,7	29,4	27,3
18. Інше	M2013	2,9	1,2	2,2	1,6
	M2015	2,7	2,3	,4	2,7
	M 2016	3,1	3,2	2,8	5,0
19. По-справжньому нічого не боятися	M2013	7,5	4,4	6,7	3,1
	M2015	1,6	1,0	,8	2,7
	M 2016	1,7	1,5	0,0	1,2

Примітка: Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013-2016 рр.// Інститут соціології НАН України.

Джерело: складено автором.

Звісно, є одна ремарка. Даний індикатор виражає лише уяви, думки людей щодо побоювання інших, а не саморефлексійні маркери. Методично, дана система даних є досить інформативною у певному предметному полі, однак, не у площині саморефлексії соціальної напруженості населення. Думки та уяви не виражають власні проблеми, тому даний індикатор потребує видозміни. Однак, інформативний потенціал його сприяє опису особливостей, розрізень кожного регіону.

1. *Зростання злочинності.* Цей чинник займає середній ранг серед інших в усіх регіонах. Однак, є певні особливості. У Західному регіоні він найменше виражається; прослідковується невелике зниження (- 9,9%) його значимості за 4 роки. Центр, Схід та Пд/Схід приблизно однаковою мірою характеризуються значимістю цього субпоказника з ознаками помірного (Центр (+3,4%), відсутнього (Пд/Схід (-1,3%), значного (Схід (+12,2%)) зростання.

2. *Безробіття.* Цей субпоказник є найвищим серед усіх регіонів з невеликими коливаннями (дисперсії різниць) його величини.

3. *Напад зовнішнього ворога на Україну.* У 2013 р. цей чинник практично не проявляв себе (низький показник). Однак, за останні 3 роки (2014-2016 рр.) він суттєво зріс у всіх регіонах з відомих причин. За 2 останні роки (2015-2016 рр.) найбільше (середнє значення) він хвилює населення Заходу (67,5-42,3%) та Сходу (43,2-60,1%), трохи менше населення Центру (53,8-44,1%), та ще менше Пд/Сходу (41,6-37,3%).

4. *Міжнаціональні конфлікти.* Дія цього чинника пов'язана з попереднім. Тут приблизно така ж картина. Зараз він займає низько-середні рангові позиції по регіонам, однак, найменше цим переймається населення Заходу (21,1%) та Центру (21,4%), найбільше – населення Пд./Сходу (30,9%) та Сходу (29,4%).

5. *Міжрелігійні конфлікти.* Цей чинник упродовж останніх 4 років займав низьку позицію у всіх регіонах (6-10%). Однак на Сході його значимість зросла до 19,6%.

6. *Напливом біженців, переселенців і приїжджих населення* почало напружуватися з кінця 2014 р. Зараз (2016 р.) він займає середньо-низькі значення у ранговій структурі. Однак, найбільше він проявляє себе на Сході (25,9%), найменше – на Заході (16,6%) та Пд/Сході (18,0%).

7. *Зупинки підприємств.* Цей чинник є усталеним та характерним для нашої буденності, так як напряду пов'язаний з безробіттям. Він займав та займає середню рангову позицію у всіх регіонах протягом 2013-2016 рр. Зараз, найменше ця проблема турбує населення Заходу (28,0%), найбільше – населення Сходу (43,4%) та Пд/Сходу (46,2%).

8. *Повернення до старих порядків часів застою.* Сам по собі цей субпоказник є досить невизначеним та неоднозначним. У ньому закладено потенційно декілька сенсів, протилежних за характером. У 2013 р. він мав досить низьку рангову позицію у всіх регіонах. У 2015 р. були коливання на підвищення його значень у всіх регіонах (з відомих причин Російської агресії). Найбільше цього боялися населення Заходу та Центру. Зараз цей чинник найбільше турбує населення Сходу (23,8%), найменше – Заходу (7,1%).

9. *Голоду.* Цей чинник усталено займає середні позиції у всіх регіонах. У динаміці 4 років його значення практично не зросло у населення Заходу, де він займає найнижчу позицію (33,7%), та на третину зріс у порівнянні з минулим в інших регіонах: Центр (до 39,6%), Схід (до 40,6%), Пд/Схід (до 41,4%).

10. *Масові вуличні безпорядки.* Даний чинник займає середньо-низьке значення у рангових позиціях у всіх регіонах. У 2013 р. цей чинник був малозначимим. Однак у 2015/2016 рр. його впливовість у регіонах дещо виросла ($\lambda=7-12\%$). Найменше цією проблемою переймаються на Заході (23,1%), найбільше – Центр (28,6%) та Пд.Схід (31,7%).

11. *Невиплати зарплат, пенсій тощо.* Цей чинник вважається одним з іманентних нашому суспільству. Його прояв у всіх регіонах практично однаковий, а показник є одним із найвищих (значимих) (бл.70%) у 2013 р. Динаміка зміни також практично однакова. Однак за 4 роки його значимість дещо впала. У 2016 р. найменше цією проблемою переймається населення Заходу (54,0%), у всіх інших регіонах – в межах 63%.

12. *Зростання цін* – також, чи не найвпливовіший чинник побоювання у населення всіх регіонів (бл.80%), значення якого практично не змінювалося (дисперсія в межах 4%). Однак, його значимість у населення Заходу країни у 2016 р. несуттєво (в межах похибки), але зменшилася (79,7%), у всіх інших регіонах – несуттєво, але збільшилася (83,9 % – ПД/Схід).

13. *Встановлення диктатури в країні.* Цей чинник займає середньо-низьке значення у всіх регіонах протягом 2013-2016 рр. Однак, в динаміці за ці 4 роки простежується певний зсув його значимості із Заходу на Схід: на зменшення його значення серед населення Заходу (з 20,2% до 11,4%); без суттєвих змін у Центральному регіоні (з 18,3% до 15,3%); невелике підвищення на Сході (з 15,2% до 23,1%); значне підвищення на Пд/Сході (з 18,4% до 34,0%).

14. *Розпад України як держави.* Цей чинник також займає у продовж 4 років займає середньо-низьке рангове значення у всіх регіонах. Однак у 2015-2016рр. зафіксовано підвищення його значимості у всіх регіонах. Найбільш контрастно це проявилось у Центральному (з 15,6% до 29,7%), Східному (з 11,2% до 45,5%) та Пд/Східному (з 11,5% до 34,2%) регіонах.

15. *Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС.* Даний чинник не є значимим серед інших категорій у всіх регіонах. Однак населення Заходу упродовж 4 років найменше переймається цією проблемою (8,0%-11,6%). Населення інших регіонів досить мінливо його рефлексує (у 2015 р. – зниження, у 2016 р. – підвищення його значень, в сер. в межах 10%).

16. *Зараження небезпечними для життя інфекціями* (туберкульоз, ВІЛ/СНІД, тощо). Вагомість цього чинника у регіонах коливається від середнього його рівня (в межах 28,3%-44,2%) у 2013 р., до нижче-середнього (20,0%-25,2%) у 2016 р., тобто проявляється тенденція на його зниження. «Традиційно» цією проблемою населення Заходу переймається менше за інші регіони з невеликою дисперсійною різницею.

17. *Холод у квартирі.* З кожним роком цей чинник поступово набуває значимості, хоча рівень його ще не досить високий. Населення Заходу у динаміці змін практично не проявило своєї схильності до підвищення його значимості (18,5% - 22,0%). Однак населення інших регіонів все більше почало відчувати цю проблему (від 21,6% до 32,7% - Центр; 19,7% - 29,4% - Схід; 16,4% - 27,3% - Пд/Схід).

Із зведених даних Табл.2.51 («Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?»), що екстрапольовано відображає дизайн-структуру системи чинників побоювань населення, перш за все, свідчить наступне:

1. Регіональні відмінності в екстраполяції думок населення про власні проблеми, безумовно існують, визначаючи власну специфіку та особливості, самотності кожного із регіонів.

2. Населення західного регіону у думках про чинники побоювання проявляють певну «стриманість» в оцінках; у порівнянні з іншими регіонами, з меншою значимістю практично за всіма позиціями переймаються означеними проблемами (про що свідчать значення кумуляти валідного відсотка відповідей – у розподілі західного регіону вона найменша), чим саме він видає контраст.

3. Хоча складно давати однорідну оцінку щодо різного сприйняття різноманіття соціальних проблем населення кожного регіону, все ж можна говорити про своєрідні ознаки «стриманості», «раціоналістичності» в їх оцінці.

З аналізом порівняльної структури суспільних проблем населення у регіональному розрізі ми загалом завершили. Далі, логічним продовженням у розгортанні нашого дослідження є вивчення прямих спонукальних чинників соціальної напруженості та протестності (Табл. 2.52., 2.53).

Як і попередньо, ми знову вдаємося до більш наочного відображення міжрегіональних відмінностей структури прямих спонукальних чинників соціальної напруженості та протестності (Табл. 2.53). Якщо порівняти рангові структури причинно-протестних позицій населення регіонів, то з цього випливають наступні висновки-коментарі: 1. Позиція «Ніщо не спонукає брати участь в акціях протесту» рангово зростає від регіонів Заходу (4 п.-22,9%) у регіонах Центру (3 п. – 31,9%), Сходу (2 п.- 37,8%) та найвище у регіонах Пд/Сходу (1 п. – 42,4%). 2. «Матеріальні» чинники приблизно займають однакові рангові позиції у всіх регіонах (з невеликою дисперсійною різницею). 3. У структурі протестних чинників населення регіону Заходу чинне місце (крім «матеріальних») займають і політичні чинники («У разі утисків демократії, наступу влади на права людей», «Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента В.Януковича», «Якщо російській мові буде надано статус державної», «Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном», що, значно менше є значимим у всіх інших регіонах (див.Табл. 2.52, 2.53).

Однак, це картина 2013 р., котра, власне і віддзеркалила роль і місце кожного регіону у розвитку подій 2013/14/15 рр. (*без політичних спекуляцій). На жаль, аналогічними даними за 2016р. ми не володіємо, щоб надати пряме порівняння у динаміці.

Таблиця 2.52 - Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту?, % (ЦР 2013)*

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх
1. Різке зниження рівня життя	35,5	39,8	37,1	28,0
2. Якщо у країні зростатиме безробіття	17,5	21,0	18,2	17,7
3. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	26,8	27,0	26,1	18,4
4. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	19,3	13,1	7,0	11,5
5. Якщо закриють телеканал (газету, радіоканал), який мені подобається	1,7	2,4	1,6	2,1
6. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	30,2	33,2	36,4	29,6
7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	18,2	20,5	18,8	13,5
8. Якщо влада переслідуватиме політиків, яких я підтримую	6,4	6,0	3,5	2,3
9. Якщо влада не призначить вибори там, де вони не відбулися чи сфальсифікує їх	7,7	6,7	0,7	3,2
10. Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	14,3	3,4	0,6	1,3
11. Якщо Україна приєднається до НАТО	0,5	3,0	5,1	4,2
12. Якщо Україна приєднається до ЄС	0,9	1,6	0,9	0,6
13. Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	16,2	9,1	4,4	5,4
14. Якщо різко піднімуться ціни	20,0	25,1	22,1	17,6
15. Якщо знеціниться гривня	8,1	11,7	7,5	3,4
16. Якщо російській мові буде надано статус державної	15,8	6,5	0,6	0,8
17. Якщо російській мові не буде надано статус державної	1,9	0,9	0,0	0,7
18. Інше (що?)	2,3	1,6	2,2	1,1
19. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	22,9	31,9	37,8	42,4
20. Важко сказати	11,4	7,9	8,9	7,9

Примітка: *Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Однак, дані подібного показника, лише відмінного за переліком номінальних значень, застосованого в іншому дослідженні (Табл. 2.54) мало в чому суперечать попереднім коментарям. «Подолання бідності» у регіоні Заходу є менш значимим ніж у інших регіонах як джерело протестності. А «Подолання беззаконня, захисту прав простих людей» є тут більш значимим ніж в інших регіонах. «Пришвидженню реформ», «Боротьбі зі старою бюрократичною системою», «Боротьбі з олігархами, монополіями, корупцією» та «Зміні чинної влади» у протестних настроях

найменше переймається населення Пд/Сходу. Тут і найвищий рівень «невизначених» (хоча можна це віднести до організаційно-методичних чинників).

Таблиця 2.53 - Регіональна Рангова структура прямих спонукальних чинників соціальної напруженості та протестності, % (2013 р. КМІС).

Захід		Центр	
	%		%
1. Різке зниження рівня життя	35,5	1. Різке зниження рівня життя	39,8
2. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	30,2	2. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	33,2
3. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	26,8	3. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	31,9
4. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	22,9	4. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	27,0
5. Якщо різко піднімуться ціни	20,0	5. Якщо різко піднімуться ціни	25,1
6. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	19,3	6. Якщо у країні зростатиме безробіття	21,0
7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	18,2	7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	20,5
8. Якщо у країні зростатиме безробіття	17,5	8. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	13,1
9. Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	16,2	9. Якщо знеціниться гривня	11,7
10. Якщо російській мові буде надано статус державної	15,8		
11. Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	14,3		
Схід		Пд/Схід	
	%		%
1. Різке зниження рівня життя	37,1	1. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	42,4
2. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	37,8	2. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	29,6
3. Ніщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	36,4	3. Різке зниження рівня життя	28,0
4. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	26,1	4. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	18,4
5. Якщо різко піднімуться ціни	22,1	5. Якщо у країні зростатиме безробіття	17,7
6. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	18,8	6. Якщо різко піднімуться ціни	17,6
7. Якщо у країні зростатиме безробіття	18,2	7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	13,5
		8. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	11,5

*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 10%

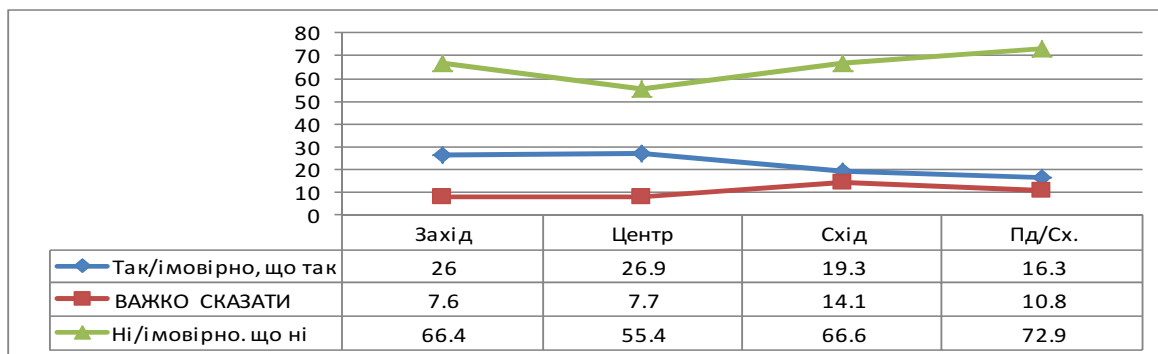
Джерело: складено автором.

Таблиця 2.54 - Заради чого готові вийти на протестні акції?, % (2016 р., АСПД).

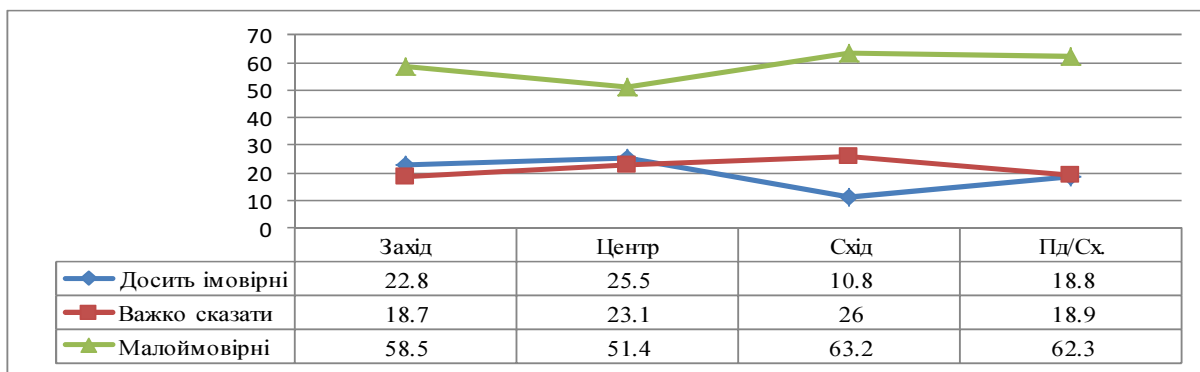
	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Покращення мого життя, подолання бідності	20,1	36,6	26,1	22,7
2. Справжня боротьба з олігархами, монополіями, корупцією	15,3	20,7	7,6	5,7
3. Зміна чинної влади	5,5	11,1	14,0	5,3
4. Боротьба зі старою бюрократичною системою	6,3	8,2	2,0	2,6
5. Пришвидшення реформ	5,1	7,7	2,6	2,5
6. Подолання беззаконня, захисту прав простих людей	16,8	12,0	7,0	10,2
7. Інше	1,4	0,1	2,1	0,1
8. Важко відповісти	38,3	29,3	43,1	55,0

Примітка: Всеукраїнське дослідження «Оцінка суспільно-політичної ситуації в Україні», лютий 2016 р. // «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій»

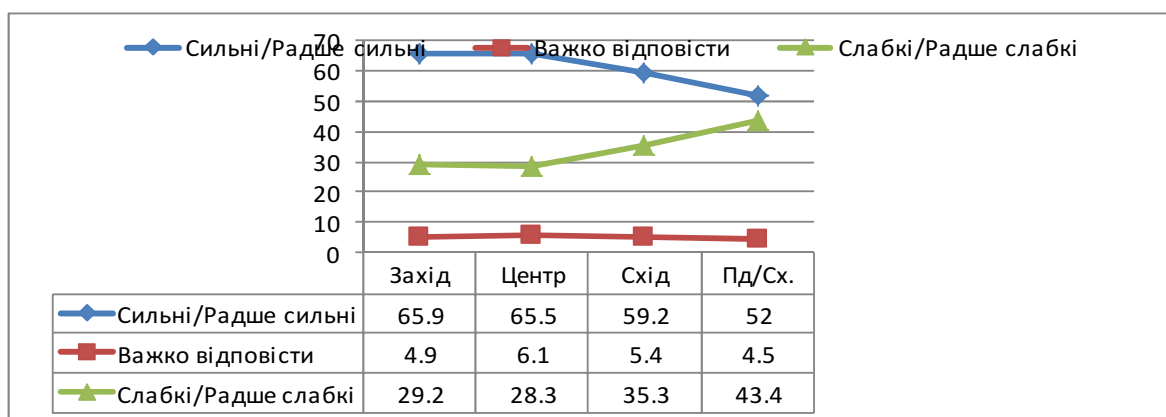
Індикатори можливості/ймовірності/сили протестних акцій, що екстраполюються у думках населення різних регіонів, представлені у зведених графічних даних (Мал. 2.1, 2.2, 2.3). Немає потреби здійснювати опис таблиць даного індикатора у динаміці 2013-2016 рр. за регіонами. Однак графічні відображення цих даних статично виражають певну «дзеркальну» діаметричну протилежність у значеннях думок щодо можливості/ймовірності/сили протестних акцій (Мал. 2.1, 2.2, 2.3). «Традиційно» населення регіону Заходу (певною мірою і Центру) протягом 2013-2016 рр. більше схильється до прогнозу можливості/ймовірності/сили протестних акцій, ніж жителі регіонів Сходу та Пд./Сходу. Подібна зворотня кореляція проявляється у думках та прогнозах щодо неможливості/ малоімовірності/слабкості таких. І хоча це лише думка населення (не експертна оцінка), все ж вона певною мірою виражає не тільки бачення населення, а і його установки.

Малюнок 2.1. Можливість масових протестів - опитування Центру Разумкова 2013 рік – «Як Ви вважаєте, чи можливі найближчим часом у Вашому місті (селі) масові виступи протесту?»

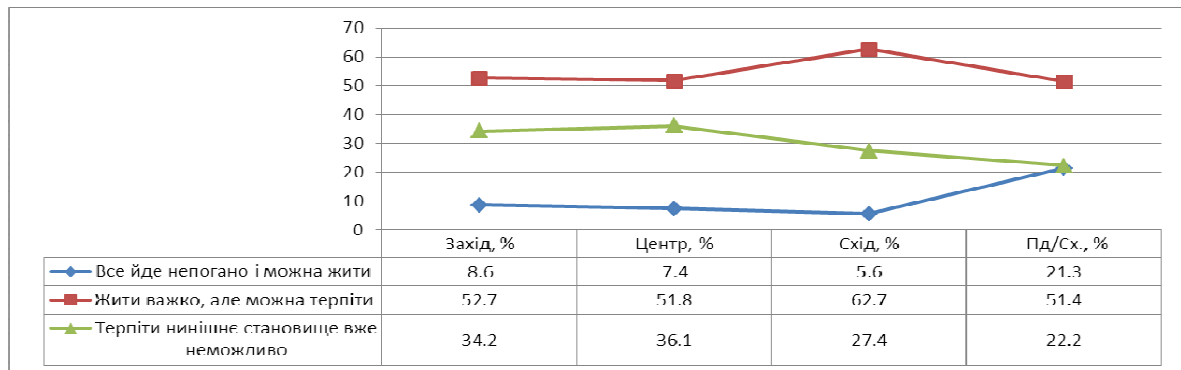

Малюнок 2.2. Можливість масових протестів.

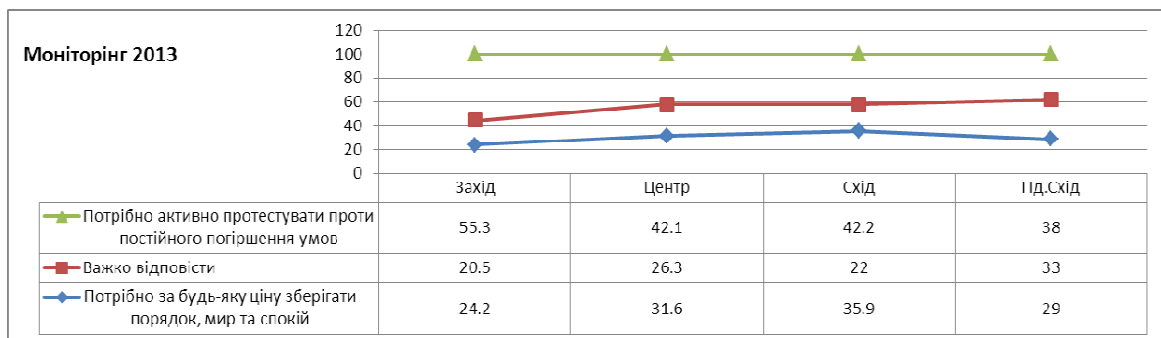
Малюнок 2.3. Рівень масових протестів - «Як Ви вважаєте, наскільки сильними є протестні настрої в країні?» (2016 р., АСПД).

Дещо подібна «логіка» та кореляційність проявляється і в інших думках населення, що прямо відображають настрої напруженості та протестності населення у регіональному порівнянні, що представлені у табличних та графічних даних Мал. 2.4, 2.5. Найменше виразили нестерпність власного становища у 2013 р. у регіоні Пд/Сходу у порівнянні з іншими регіонами (Моніторинг, 2013); відповідно найбільше ними, у порівнянні з іншими регіонами була висловлена думка про прийнятність життєвих умов.

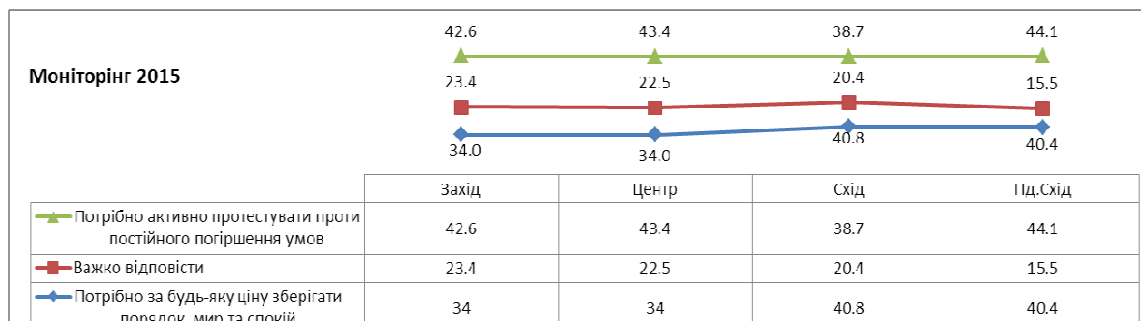

Малюнок 2.4. Оцінка ситуації.

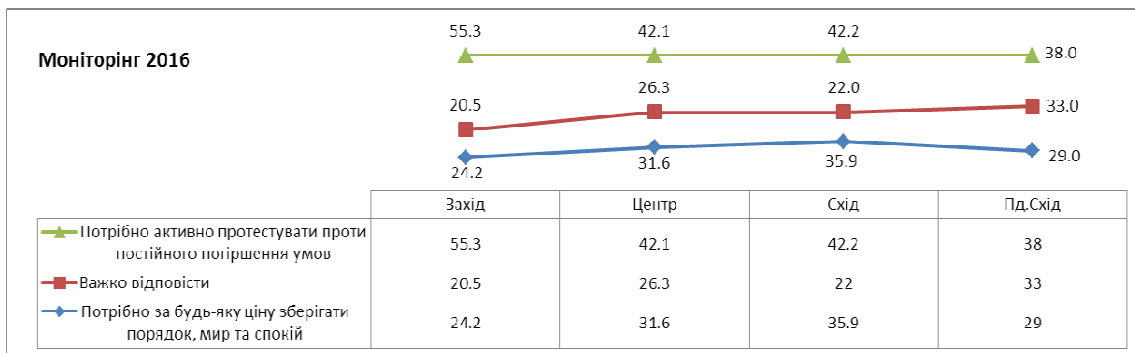
Більше схильними до «збереження миру та спокою» протягом 2013-2016 рр. було і є населення регіону Пд/Сходу (Мал.2.5.1-2.5.3.) у порівнянні з іншими регіонами. І меншими прихильниками вони були щодо «активного протесту проти постійного погіршення умов». Щоправда є окремі незначні коливання у пріоритетності цієї позиції, що пов'язано з високою нестабільністю (АТО, розчарування в чинній владі тощо), що зумовило підвищити протестні настрої цього регіону у 2016 р. до середньої величини в інших регіонах.

Малюнок 2.5.1. Зведені дані позиції намірів (Моніторинг 2013)

Малюнок 2.5.2. Зведені дані позиції намірів (Моніторинг 2015).

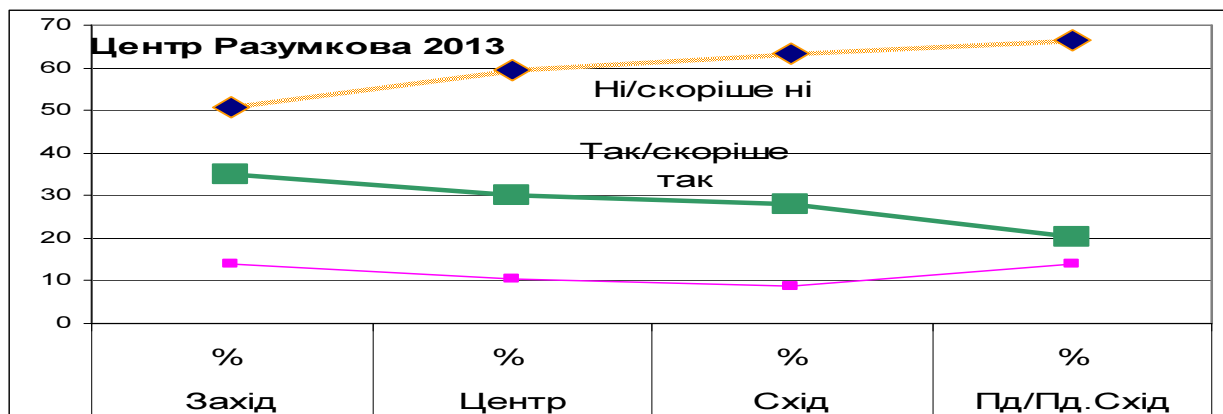
Малюнок 2.5.3. Зведені дані позиції намірів (Моніторинг 2016.)

Своєрідна обернена симетричність простежується і у співвідношенні «стверджувальних» та «заперечувальних» відповідей чи ймовірності не/участі населення у АП (Табл. 2.55). Ця симетричність досить чітко наочно відображується у схематичних проекціях. Так, результати проведених досліджень у період 2013-2016 рр., свідчать про «наростання» імовірної неучасті населення у АП із регіонів Заходу до Пд/Сходу, та відповідний «спад» (зниження) імовірної участі у АП. У тому ж напрямку. Найбільший розрив (різниця) між показниками участі/неучасті проявляється у регіонах Пд/Сходу та Сходу. Найменший – у Західному та Центральному регіонах (з невеликою дисперсією). За результатами окремих досліджень (АСПД 2016) цей розрив (різниця) набув навіть обернене значення, що свідчить про високий протестний потенціал у західному регіоні.

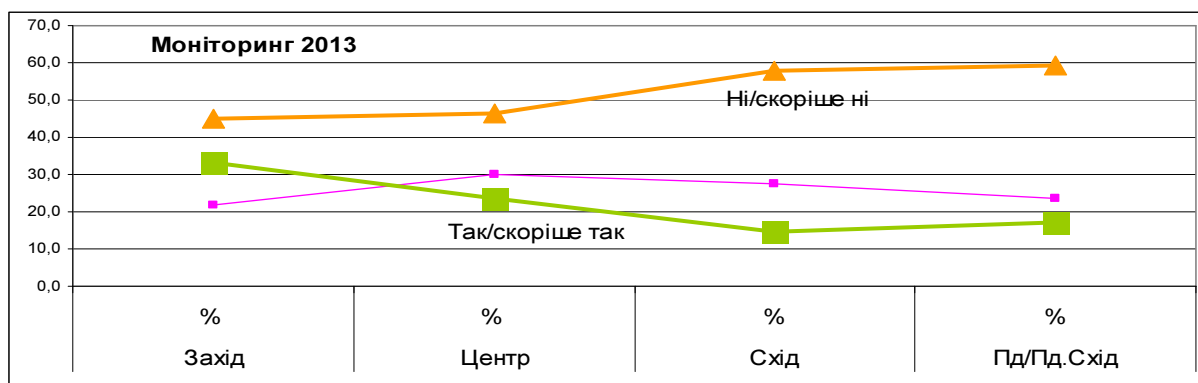
Таблиця 2.55 - Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь?, %.

		Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Так /Скоріше за все, так	2013 Моніт.	33,1	23,5	14,8	17,2
	2013 ЦР	35,1	30,0	28,1	20,3
	2015 Моніт.	31,6	32,1	7,8	19,4
	2016 Моніт.	31,5	26,0	33,6	21,9
	2106 АСПД	51,2	42,3	26,3	37,5
2. Важко відповісти	2013 Моніт.	21,8	30,0	27,4	23,5
	2013 ЦР	14,1	10,5	8,6	14,0
	2015 Моніт.	23,1	19,3	41,6	21,4
	2016 Моніт.	26,6	24,6	24,5	26,5
	2106 АСПД	8,0	10,2	10,6	5,3
3. Ні/Скоріше за все, ні	2013 Моніт.	45,1	46,5	57,8	59,3
	2013 ЦР	50,7	59,4	63,3	66,6
	2015 Моніт.	45,3	48,6	50,6	59,3
	2016 Моніт.	41,8	49,4	42,0	51,6
	2106 АСПД	40,8	47,5	63,2	57,2

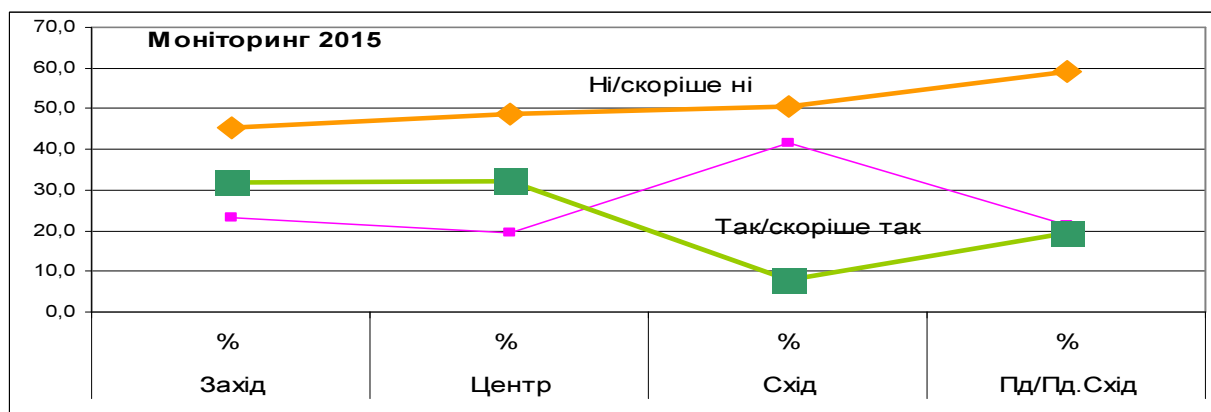
*Дані дослідження за 2013 р., проведеного Центром ім. О.Разумкова, є об'єднаними із 5 рангових шкал у 3 рангові.

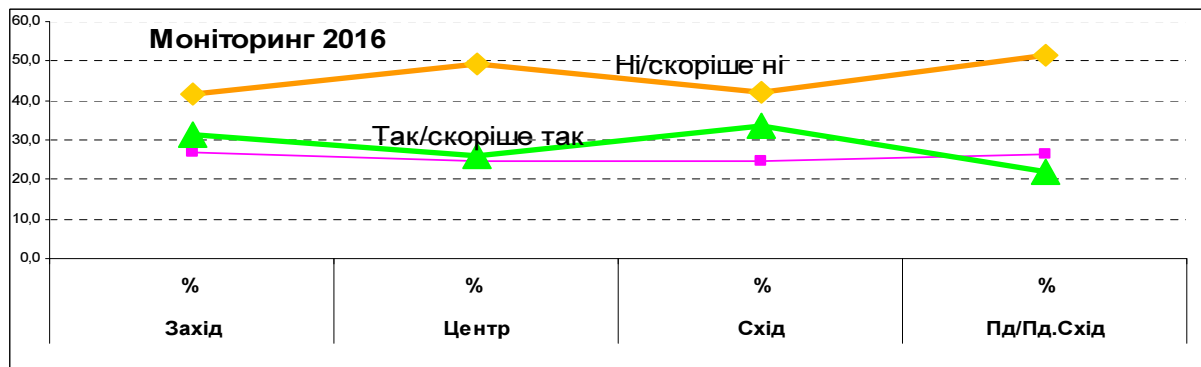
Малюнок 2.6.1. Імовірність участі в протестних акціях (ЦР.2013, до табл. 2.55)

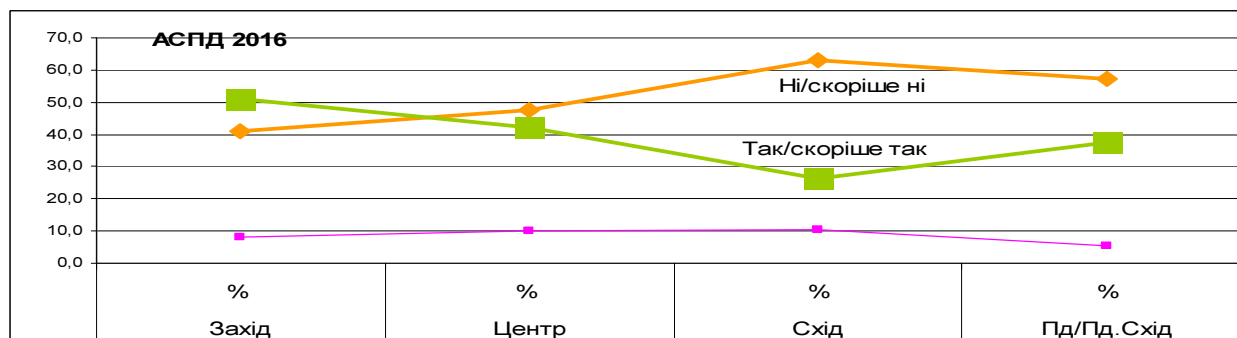
Малюнок 2.6.2. Імовірність участі в протестних акціях (Моніторинг 2013, до табл. 2.55)

Малюнок 2.6.3. Імовірність участі в протестних акціях (Моніторинг 2015, до табл. 2.55)

Малюнок 2.6.4. Імовірність участі в протестних акціях (Моніторинг 2016, до табл. 2.55)

Малюнок 2.6.5. Імовірність участі в протестних акціях (АСПД 2016, до табл. 2.55)

Інший ключовий показник, що екстраполюється у міжрегіональному порівнянні – це форми та способи участі населення у АП (Табл. 2.56, 2.57). Попередньо вже висвітлювалося про методологічний потенціал даного інструментального засобу. Однак, наступним кроком є здійснення спроби висвітлити регіональні особливості предметності даного засобу (показника).

Таблиця 2.56 - В яких акціях соціального протесту Ви особисто були б готові взяти участь?, % (2016 р., KMIC)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Участь у виборчій кампанії	32,4	21,0	25,1	27,0
2. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	14,3	18,5	12,3	16,2
3. Санкціоновані мітинги і демонстрації	16,3	12,2	11,6	11,9
4. Загроза страйком	3,2	0,9	2,3	2,3
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	6,6	1,1	9,2	2,5
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	4,9	1,7	6,3	0,8
7. Участь у страйках	9,0	1,7	8,5	1,3
8. Голодування протесту	1,9	0,0	3,0	0,3
9. Пікетування державних установ	3,7	0,9	2,1	0,3
10. Захоплення будівель	0,9	0,0	0,6	0,0
11. Створення незалежних від владних структур збройних формувань	1,7	0,3	0,0	0,0
12. Інше	0,8	0,3	0,0	0,0
Кумулята протестної активності	95,7	58,6	80,9	62,6
Кумулята неформальних «надактивних» дій	32,7	6,4	31,3	6,1
13. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	40,2	52,2	54,4	62,7
14. Важко сказати	8,6	11,7	7,0	5,3

Джерело: складено автором.

У порівняльній таблиці регіональних рангових структур способів участі в акціях протесту (Табл. 2.56) наочно відображено особливості кожного регіону. 1. «Неготовність брати участь у акціях масового протесту» найменше заявлена населенням Західного регіону (40,2%). Його наростання прослідковується у Центральному регіоні (52,2%), Східному 54,4% і найвище у Пд/Східному (62,7%). 2. Кумулята протестної активності (сума всіх активно-валідних форм протесту) також є різною; прослідковується своєрідне зниження з Західного регіону на Пд/Схід. 3. Кумулята неформальних «надактивних» дій (всі форми протесту за винятком «Участі у виборчій кампанії», «Санкціонованих мітингів і демонстрацій», «Збору підписів....» також є найвищою у Західному регіоні, та найнижчою у Центральному та Пд/Східному (Табл. 2.56, 2.57). Причому, населення Західного регіону відзначило всі форми протестної участі (до умовно статистичного значення позиції від 1%). Найменше – це в Центральному (5 з 11 позицій) регіоні та у Пд/Сході (3 з 11 позицій). У цьому сенсі можна говорити про диференційованість протестного потенціалу по регіонам. Найвище це проявляється на Заході та Сході; найнижчий рівень – у Центральному та Пд/Східному регіонах.

Нагадаємо, що до завдання даного аналізу не входила інтерпретація предметних характеристик регіональних відмінностей, а суто емпірико-статистична, тобто виявлення наявності таких розрізень у міжрегіональному аспекті (їх величина, дизайн структури). Здійснений порівняльний аналіз дозволяє стверджувати, що статистична значимість розрізень між різними індикаторами, їх позиціями існує і дозволяє структурувати відповідний регіонально-просторовий дизайн прояву соціальної напруженості. Даний аналітичний огляд в змістовній та наочній формі показав особливості регіональних груп щодо різних показників та індикаторів, які відображають різні аспекти, сторони та характеристики дотичні до предметності соціальної напруженості, використані у вітчизняних дослідницьких практиках. Хоча більшість із представлених інструментальних компонентів (про що вже йшлося) не виявляли сильної предметної валідності, однак міжрегіональне порівняння досліджуваних характеристик показало певні відмінності, за наявністю яких можна стверджувати про відмінність регіонів у заданій предметній площині – у системі координат різних характеристик соціальної напруженості.

Таблиця 2.5. Регіональна рангова структура способів участі в акціях протесту, % (2016 р. КМІС)

Захід, %		Центр, %	
1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	40,2	1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	52,2
2. Участь у виборчій кампанії	32,4	2. Участь у виборчій кампанії	21,0
3. Санкціоновані мітинги і демонстрації	16,3	3. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	18,5
4. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	14,3	4. Санкціоновані мітинги і демонстрації	12,2
5. Участь у страйках	9,0	5. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	1,7
6. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	6,6	6. Участь у страйках	1,7
7. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	4,9	7. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	1,1
8. Пікетування державних установ	3,7	8. Пікетування державних установ	0,9
9. Загроза страйком	3,2	9. Загроза страйком	0,9
10. Голодування протесту	1,9		
11. Створення незалежних від владних структур збройних формувань	1,7		
12. Захоплення будівель	0,9		
Схід, %		Пд/Схід, %	
1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	54,4	1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	62,7
2. Участь у виборчій кампанії	25,1	2. Участь у виборчій кампанії	27,0
3. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	12,3	3. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	16,2
4. Санкціоновані мітинги і демонстрації	11,6	4. Санкціоновані мітинги і демонстрації	11,9
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	9,2	5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	2,5
6. Участь у страйках	8,5	6. Загроза страйком	2,3
7. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	6,3	7. Участь у страйках	1,3
8. Голодування протесту	3,0		
9. Загроза страйком	2,3		
10. Пікетування державних установ	2,1		
*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 1%			

Список використаних джерел до розд. II:

1. Головаха Е. И., Панина Н. В., Горбачик А. П. Измерение социального самочувствия: тест ИИСС. Теория и методы самочувствия / Е.Головаха, Н.Панина, А.Горбачик // Социология: 4М. 1998. № 10. С. 58-66.
2. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик, в Україні / О. Резнік // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони та М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013;
3. Резнік О.С. Перцептивний, інтенціональний та змістовний рівні соціальної напруженості в Україні: відмінності детермінант// Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей. III Конгрес соціологічної асоціації України. Вид. Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків. - 2017. - 518 с.
4. Міщенко М.Д. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу / М.Міщенко/. — К.: НІСД, 1995. 43 с.
5. Судаков В.І. Концептуалізація теми соціальної напруженості в контексті новітніх когнітивних стимулів розвитку теоретичної соціології / В.Судаков // Вид. Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків. - 2017. - 518 с.
6. Головенько В.А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві: Можливості соціологічного дослідження та прогнозування /В.Головенько// Український соціум: Соціологія. Політика. Економіка. Педагогіка. : Науковий журнал. – 09/2007. – №5/6. – С.137-152 .
7. Клюєнко Е.О. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується / Е.Клюєнко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 41–55.

8. *Мартинюк І.О., Соболева Н.І.* Соціальна напруженість в кризовому суспільстві: проблеми соціологічного дослідження / І.Мартинюк, Н.Соболева // Вид. Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків.- 2017. - 518 с.
9. *Злобіна О.Г.* Фонова напруженість кризового соціуму /О.Злобіна // Вид. Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків.- 2017. - 518 с.
10. *Слюсаревський М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М.Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. 2002. Вип. 5 (8). с.3-23.
11. *Бекешкіна І.Е.* Чи може соціологія прогнозувати протести? /І.Бекешкіна// Вид. Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Харків.- 2017. - 518 с.
12. *Дембицкий С.* Социологические тесты: сущность и валидизация /С.Дембицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. 2016. № 3. С. 140–155.
13. *Сірий Є.В.* Теоретичні та методологічні засади системного аналізу та побудови концептуальної моделі соціальної напруженості / Є.Сірий / /Вісник Одеського національного університету: соціологія і політичні науки. Одеса: «Астропринт». - 2016. Том 21. Вип.3 (26) «Соціологія». С.49-60.
14. *Гіденс Е.* Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко.- К.: Основи, 1999. - 726 с. , 583
15. *Сірий Є.В.* Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства//Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. – № 1/2 (29/30). – С. 82-88.
16. *Сірий Є.В.* Теоретичні засади системного аналізу та побудови концептуальної моделі соціальної напруженості. //Evropský politický a právní diskurz. 2017. Volume 4 Issue 1. p.114-118.
17. *Головаха Є.І., Паніна Н.В.* Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (соціол.моніторинг та коментар науковців) / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. - 662 с. - С. 188-200.
18. *Гарр Т.Р.* Почему люди бунтуют. - СПб.: Питер, 2005. - 461 с.
19. *Сірий Є.В., Нахабич М.А.* Аналіз показників реалізації базових життєвих потреб як інструментального компоненту у системі побудови пізнавальної моделі та методики виміру соціальної напруженості /Є.Сірий, М.Нахабич // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. 2017. - №1 (33). С. 111-123.
20. *Davies, James C.* When Men Revolt and Why / J. C. Davies. – NewYork : FreePress, 1971.
21. *Головаха Е.И.Панина Н.В.* Потенциал протеста украинского общества / Е.И.Головаха, Н.В. Панина // Социологические исследования, 1999 - №10.- С.31-40.
22. Витрати на робочу силу за 2006 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – 75 с.
23. *Вишняк О.І.* Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та методики досліджень/Соціологія політики. Підручник. Т.2. с.367-382.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИКО-ВАЛІДИЗАЦІЙНІ КОНТУРИ У РОЗРОБЦІ КОНСТРУКТУ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ ВИМІРЮВАННЯ

§3.1. Деприваційний імператив у концептуалізації соціальної напруженості в реаліях сучасного українського соціуму

У даному аспекті мова піде про проведення концептуальної (теоретичної) валідизації соціальної напруженості у вигляді теоретичного опису її концептуального поля у розробці методики її дослідження. В її рамках демонструється узгодженість вимірюваного конструкту соціальної напруженості відповідним теоретичним положенням, теоріям, концептам. Йдеться про пошук і підбір розроблених відповідних теорій, концептів, теоретичних положень, що описують емпіричну дійсність, стосовно СН. Ці теорії і будуть виступати в якості тверджень, що використовуються в процесі узгодження концептів, що є однією зі сторін теоретичної валідизації СН.

Вивчення соціальної напруженості відноситься до переліку достатньо складних дослідницьких проблем. Це пов'язано не тільки із специфічністю та складністю самого цього феномена, його латентністю і нестійкістю, але і з вибором найбільш валідної методики та інструменту його вивчення. Наявний в Україні та закордоном досвід вимірювання СН засвідчує, що її показники не можуть бути виділені суто емпірично, без певної системи початкових теоретичних уявлень (на що попередньо вже вказувалося), які б дали змогу здійснити валідне обґрунтування затребуваних вимірювань, а також оптимізувати кількість потрібних для вимірювання показників.

Осмислюючи соціальну напруженість, на підставі аналізу відповідних наукових джерел, можна стверджувати, що вона має кілька традицій дослідження та виміру, в залежності від сформованих усталин її бачення та осмислення. Як вже нами попередньо згадувалося, на Заході ця «традиційність» формувалася через призму самопочуття суспільства, цілком «здорового» суспільства. Історично склалося так, що з повоєнних років майже всі європейські країни (суспільства) не відчували хронічних проблем (у відповідному сенсі) у будь-якій сфері. І взаємовідносини його з інститутом держави зажди базувалися на довірливих взаєминах, хоч подекуди не завжди простих.

Світова дослідницька практика показує, що історично зміст соціальної напруженості осмислювався і розвивався в соціологічній, соціально-психологічній і конфліктологічній літературі у зв'язку з такими явищами, як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація (у відносинах стабільного суспільства), аномія (у відносинах нестабільного суспільства), втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація стосовно основних потреб особи чи спільноти (умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, та їхньому існуванню), класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Природу даного феномена намагаються пояснити з позиції теорії соціального стресу, фрустрації, конфлікту та ін. Але більшість вчених сходяться в одному: соціальна напруженість – це початковий етап імовірного широкомасштабного соціального конфлікту [4; 5].

В основі класичного соціального конфлікту завжди лежав феномен незабезпеченості існування значної маси населення, і перш за все осіб найманої праці. Він мав переважно класовий характер, і, як правило, проявляв себе у формі організованої колективної дії. Такі дії і сьогодні можна побачити у нас в тих масштабах, в яких в сучасному суспільстві зберігається індустріальний сектор і пов'язані з ним політико-економічні проблеми. Про це, зокрема, вказували: у ранній соціології – К.Маркс, у новітній – Р.Мертон, Н.Смелзер, у сучасній – Т.Гарр.

Про недостатність уваги дослідників процесам соціально-політичної напруги і політичного насильства, на думку Т.Гарра, свідчить той факт, що за 60 років (1908 – 1968) з 2828 статей в журналі *American Political Science Review* лише 29 хоч би частково стосувалися дослідження політичного насильства і масових безладів. Саме тому, головне завдання дослідників полягає в кількісному і якісному нарощуванні цих знань [6]. Однак, ми вже живемо у XXI ст., і ситуація зовсім інша.

Стосовно валідності та верифікованості «причетних» до соціальної напруженості західних теорій до наших соціальних умов, то тут не має однозначно спільної думки. Загалом її спрямованість, предметна «тематичність», на перший погляд, «не впливається» до наших умов.

Однак, якщо ж ці положення розглянути під іншим кутом, через призму «розуміючої соціології» М.Вебера, то тут ми відшукаємо безліч потенційних дотичних моментів. Соціальну напруженість вивчали Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс, Н.Смелзер, Л.Козер, Л.Фестінгер та інші, котрі вважали, що причинами її можуть бути як індивідуальні психологічні, так і соціальні причини. Е.Дюркгейм використовує цей термін при аналізі процесу дезінтеграції як розрив соціальних зв'язків, втрату ціннісних орієнтирів, наростання соціальної аномії [7].

Однією з найбільш відомих теорій девіантної поведінки в соціології є теорія соціальної напруги (назва відносна) Р.Мертон. На його думку, соціальна аномія (як прояв соціальної напруги) зростає внаслідок порушення рівноваги між цілями і засобами. Це призводить до того, що людина, яка не може досягти певних цінностей, реагуватиме на поточну ситуацію тією або іншою формою девіантної поведінки, аж до застосування агресії або насильства. Таким чином, в «соціальну напруженість» він закладав сенс суперечності між цінностями, які суспільство закладає людям, і можливостями їх досягнення, відповідно до встановлених суспільством правил [8; 9] (ці положення засадничо використовуватимуться у концептуалізації протестності). Його теорія виступає своєрідним з'єднувальним містком між Е.Дюркгеймом, який розглядав девіацію як продукт взаємин індивіда і суспільства, та К.Марксом, який акцентував увагу на нерівному розподілі життєвих шансів в суспільстві. Ця теорія показує одну з головних проблем сучасного суспільства – його «дуальність»: високі стандарти рівня життя, які демонструють всілякі ЗМІ, і повна убогість, яка не дає можливості реалізувати свій «життєвий шанс» для більшої частини соціуму. Тут вже проявляються макросоціальні аспекти цієї проблеми.

Нерозривну пов'язаність соціальної напруженості з конфліктом зафіксував Т.Парсонс, наголошуючи, що вона передуює йому і за відповідних умов може перерости в конфлікт. Т.Парсонс, вводячи до складу соціальної дії поняття норми, вже прямо вказує, що нормативний елемент, зустрічаючи опір при реалізації соціальної дії, є також джерелом потенційного конфлікту [10; 11; 12].

Спробу пов'язати соціальну напруженість з рівнем загрози задоволення базових потреб людей і соціальних груп ми знаходимо у П.Сорокіна при з'ясуванні питання про причини соціальних конфліктів і революції. Розгорнутий аналіз її існуючих рис дає Н.Смелзер, котрий на відміну від Т.Парсонса, акцентує увагу на її діяльнісній і внутрішньо мотивованій природі, визначаючи її як невідповідність між компонентами дій, і їх неадекватне функціонування, він виявляє наявність напруженості на різних рівнях соціальної дії [1].

Н.Смелзер, вже більш детальноше, з позиції теорії колективної поведінки, в поясненні переростання соціальної напруженості в протестні акції, конфлікт, виділяв такі компоненти, як: структурні чинники (основні умови), що сприяють колективній поведінці; структурна напруженість через руйнування довіри; посилення і розповсюдження узагальненого вірування (люди повинні оцінити ситуацію і вирішити, як на неї реагувати); активізуючі чинники (недовіри); мобілізація до дій (чинники організованості); соціальний контроль (залежність розвитку подій від дій представників влади, що сприяють або перешкоджають будь-якому прояву колективної поведінки) [1]. Хоча теорію Н.Смелзера піддавали критиці з низки причин (в основному із застосуванням її до ситуацій реального життя), існують суперечності з приводу доказу правильності або помилковості теорії Н.Смелзера через складність більшості випадків колективної поведінки. Проте в багатьох ситуаціях підтверджується її правильність.

З середини ХХ ст., зокрема, такі психологи як Л.Фестінгер, К.Левін, Р.Ліпін проводили вивчення психічної напруженості з позиції теорії поля, балансу, когнітивного дисонансу [13]. На початку 60-х, американськими ученими Л.Оліном та Р.Кловардом було переконливо показано, що суспільство нав'язує молоді нереалізуючі, важкодійсні цінності, зокрема, прагнення до успіху, не помічаючи того, що їх досягнення є практично нереальним для більшості (їх монографія «Делінквентність і можливості: теорія делінквентних груп»). Молодь, потрапляючи у доросле життя, стикається зовсім не з тим, що їй вселяли у процесі виховання. А результатом такої суперечності стає розчарування, фрустрація.

Е.Фромм також фрагментарно торкнувся проблеми соціальної напруженості, вперше звернувши увагу на обставину невизначеності, яка, на його думку, служить могутнім його джерелом. При переході від тоталітарних режимів до демократичного державного устрою, зміні соціальних інститутів, виникають дезадаптаційні та дезорієнтаційні прояви через неможливість опертися на сформовані традиційно усталені засади, і це знаходять своє вираження в появі когнітивного дисонансу.

Через призму субкультурної теорії А.Коена, Р.Кловарда, соціальна напруженість інтерпретується як наслідок актуалізації суперечностей між нормами домінуючої культури та формальними і неформальними нормами субкультур різних соціальних груп [14].

Широкі можливості у її інтерпретаціях додає так звана постмодерністська парадигма, представлена, зокрема Ж.Ліотаром, М.Фуко, Ж.Бодріаром, Дж.Урі та ін. З різних позицій той міждійовий «субстрат», що ототожнюється з соціальною напруженістю, представляється як соціальний феномен та процес, спричинений прогресуючою тенденцією віртуалізації суспільного життя та масштабним поширення різноманітних симулятивних практик [15]. Французький філософ Г.Дебор в концепції «суспільство спектаклю» показав окремі її моменти через становлення незадоволеності як товару у намаганнях та тенденціях до соціальних відхилень [16].

З іншого боку, як вказував П.Штомка: «Убогість несе переверот», або, точніше, убогість, яку люди усвідомлюють і яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх на бунт» [2]. Революції викликаються хворобливим синдромом усвідомлення безвиході і надії, що розповсюджується серед населення. У різних, чимось суперечливих висловлюваннях є дещо спільне – загальне: *«живильним середовищем» масового протесту завжди було, є і буде соціальне незадоволення.*

Саме ця характеристика, в різних своїх варіативних проявах присутня у всіх сфокусованих теоріях. Подібного роду пояснення, що «наближені» до даної теорії ми знаходимо у працях: П.Штомпки, Р.Мертон, Г.Лассуелла, Дж.Долларда, Н.Смелзера. Р.Мертон – як певні витoki концепції депривації у розгляді соціальної напруженості як можливий результат конфлікту між надмірно акцентованою в суспільстві метою і доступними засобами для її досягнення. Тактики протестуючих та незадоволених спрямовані на привернення уваги влади і широких верств до невідповідності рівня їх життя [17; 18].

Р.Мертон, розглядав феномен депривації як можливий результат конфлікту між надмірно акцентованою в суспільстві метою і доступними засобами для її досягнення [19.]. З цим, можна розуміти причину потенційного конфлікту, чи зростання соціальної напруженості як невідповідність між уявленнями про належне (визначене культурою, законними правами) і формальним механізмом реалізації потреб, прав, можливості доступу до різного роду ресурсів (через норми законодавства, дії влади). Наявність невідповідності веде до можливості використання альтернативних (поза нормами законодавства) форм досягнення прав (зокрема, протестних акцій). Тут, як бачимо, проявляються не тільки «матеріалістичні» моменти мотиваційних механізмів розвитку соціальної напруженості, але і «модерністські» (слідуючи логікою Р.Інгхарта). Запропоноване Р.Мертоном визначення депривації є, не що інше, як бажання деприваційних груп змінити існуючу соціальну систему, що обмежує їх права, доступ до ресурсів [19; 20].

Положення цієї концепції подібні до того, що Н.Смелзер (його робота «Теорія колективної поведінки») вбачав в причинах соціальної нестабільності і конфліктності, а саме – чинник структурного напруження, який демонструє вплив політичних і економічних криз, безробіття, бідності, військових загроз тощо [1].

Р.Дарендорф і П.Штомпка в дослідженні соціальної напруженості і конфліктності з позиції соціоструктурного аналізу виділяли можливі соціальні активнотіючі групи в цих динамічних психо-соціальних процесах. Ієрархічна диференціація нагальних інтересів приводить до напруженості, посилення незадоволеності, що спонукає людей приєднуватися до протестних або реформаторських рухів. На їх думку, ті, хто позбавлений доступу до ресурсів, у кого немає надії на успіх, і складають «людський матеріал» соціальних рухів, «включаючись» в них [21; 22; 2].

Поступальний синтез цих положень, згідно аналізу відповідних наукових джерел, призвів до формування концепту депривації, зокрема теорії «відносної депривації», запропонованої Дж.Девісом [23; 24] і Т.Гарром [25; 6], та розширеної іншими дослідниками, що виявила найбільший рівень валідності в інтерпретації проблеми соціальної напруженості та протестності. Одним з ключових пояснень виникнення напруженості і протесту є теорія депривації, сприйняття «розбіжності між ціннісними очікуваннями (правом претендувати) людей і їх ціннісними можливостями (могли б отримати) [6, 61; 3, 114-118].

Сама теорія охоплює ширше коло явищ, і як правило, психологічної природи, однак, нас цікавитиме її співсфокусованість з історико-соціологічними аспектами досліджень та висновків Т.Гарра. Його праця «Чому люди бунтують» [25] є багатогранним і багатоаспектним в просторі і в часі дослідженням причин виникнення в суспільстві соціальних протистоянь і конфліктів, громадянської боротьби. У ній показані причини виникнення політичного насильства, його рушійні сили, а також типові механізми протікання цих процесів. І хоча він вивчав особливого роду конфлікти, протистояння і зіткнення достатньо великих соціальних груп, ми беремо велику практичну користь для концептуалізації соціальної напруженості.

Ключовим моментом деприваційної теорії є пояснення того, що люди озлоблюються, оскільки відчують, що у них не вистачає засобів для того, щоб змінити своє життя, реалізувати свої очікування [25; 2]. Згідно аргументації Т.Гарра, самоідентифікація таких груп може здійснюватися на основі чинників економічного становища, політичних пристрастей, релігії, різних соціокультурних проблем, тобто – на конкретних ситуаціях сприйняття суспільством соціальної політики, зокрема протестах, викликаних незадоволеністю соціальною політикою.

Очікування подальшого задоволення потреб, які все зростають, замінюються тривогою і крахом надій, оскільки реальність все більше віддаляється від тієї, яка передбачалася [23; 24; 2; 25]. Тому, як пояснюється з інших джерел даної концепції – Дж.Девіс, напруженість, конфлікти, революції відбуваються тоді, коли за тривалим об'єктивним економічним і соціальним розвитком слідує період стагнації [23; 24; 2].

Дослідження Т.Гарра та Дж.Девіса носять чітко виражений соціологічний характер. Його теоретичні дослідження опираються на великий об'єм емпіричних даних, приведених у працях інших учених, зокрема істориків і соціальних психологів (правда, він нарікає на недолік експериментальних досліджень, що мають справу з соціально-психологічними механізмами колективного насильства, особливо у незахідних країнах). На думку П.Штомпки, зі всіх теорій про «революцію» теорія «відносної депривації» породжує найбільше число специфічних гіпотез, що піддаються перевірці [2]. Саме завдяки дослідженням Т.Гарра концепція відносної депривації набула широкого поширення в процесі вивчення колективного політичного насильства. Надалі, дана концепція була критично переосмислена і доповнена новими чинниками, зокрема кореляцією між низькою легітимністю політичної системи та дестабілізуючим ефектом відносної депривації.

У рамках даної теорії суть політичного насильства, як однієї з форм проявлень, кульмінації соціальної напруженості, розглядається через призму не тільки відносної депривації Т.Гарра і Дж.Девіса, але і теорії фрустрації Дж.Долларда, Н.Міллера, Л.Берковіц [20]. Стан фрустрації виникає зокрема в ситуації розчарування, нездійснення значущої для особи мети, потреби, умови життєдіяльності, що становлять загрозу реалізації значущих потреб, виявляється в гнітючій напрузі, тривожності, відчутті безвихідності. Її кульмінацією може бути як залишкова невпевненість в собі, а також характерні способи дії, такі як агресивність в поведінці і т.п. Виникнення насильницької боротьби часто пов'язане з фрустрацією і, навпаки, відчуття фрустрації приводить до певних форм насильницької боротьби. Вона породжує різні моделі поведінки, і агресія є однією з них [26]. Дж.Доллард вважає, що соціальні групи вдаються до насильницької боротьби саме через невідповідність між тим, що є, і тим, на що вони (на їх думку) заслуговують.

Саме поняття «депривації» відноситься до багатофакторних проблем, які відображають обмеженість доступу або недоступність різних ресурсів, цінностей і можливостей для певних соціальних груп, маючи справу з розривом між суб'єктивними очікуваннями щодо низки цінностей і реальними можливостями доступу цих до них» [27, 10-21]. Причиною виникнення подібного протесту можуть служити ситуації утиску потреб, інтересів, прав, свобод, як базових – життєвих, так й інших, наприклад: невідповідності наявної політики або утиск соціальних прав громадян. Невиконання обіцяного або ж скорочення існуючих можливостей внаслідок реформ, створюють умови для виникнення протестів громадян. І чим більше розбіжність між потребами індивідів і рівнем їх задоволеності, тим вища соціальна напруженість.

Масштаб відносної депривації – це ступінь її поширеності серед членів колективності щодо кожного класу цінностей. Інтенсивність відносної депривації – це ступінь негативного впливу, яка асоціюється з її сприйняттям або, іншими словами, гострота незадоволеності або гніву, котрі вона викликає. Т.Гарр виходить з передумови, що відносна депривація є психологічно некомфортальною умовою. Люди схильні протягом тривалого часу пристосовувати свої ціннісні очікування (експектації) до ціннісних можливостей.

У пошуках нових механізмів та моделей соціальної напруженості, принаймні її окремих аспектів, дедалі більше набувають ваги в якості ґносеологічного компонента, теорії суб'єктивістського тлумачення, навіть з охопленням психологічного аспекту предмету дослідження. В соціології, визначаючи проблеми діяльних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо, дослідження проводилися у аспекті соціальних наслідків егоцентричного прояву індивідуалізму, котрий генерується матеріальним і ціннісним рівнями. І це суб'єктивне відчуття незадоволеності по відношенню до свого сьогодення набуло все більше чинників [17; 18].

Хоча серед немалої кількості дослідників соціальної напруженості має місце тенденція ігнорування деяких форм соціальної депривації, однак, широко розповсюджена з 70-х рр. ця концепція дає можливості розширити свій ґносеологічний потенціал. Окрім політико-психологічної

теорії депривації, інших соціально-психологічних теорій, в цьому руслі найбільш релевантною теорією, що має ґносеологічний потенціал, виступає теорія базисних людських потреб, яка розроблялася в роботах Е.Азара, Дж.Бертон [28] та ін. Важливим внеском цієї теорії є уточнене формулювання і порівняльний аналіз категорій «позиції», «інтереси», «цінності» і «потреби», котрі носять певним чином універсальний характер. Отже, базисні потреби дозволяють побачити глибше коріння соціально-політичних суперечностей (напруженості). І тут питання: відношення цього до депривації. Відповідь очевидна – пряме. Всі ці теорії мають спільний «знаменник», а саме – «позбавлення» задовольняти власні інтереси.

Окремі теоретичні розробки з проблем бідності, маргінальності і депривації з середини ХХ століття стали не тільки популярними, але і надали можливість розширити відповідний ґносеологічний потенціал, завдяки дослідженням Р.Аткінсона, Т.Барчарта, Ф.Фаррінгтона, С.Паугама, Ф.Товардса, Р.Левітас, А.Сена та інших [29; 30; 31; 32]. Крім того, в сучасній соціології у поєднанні стану багатомірної відносної депривації індивідуумів та соціальних груп описується поняття соціальної ексклюзії (А.Сен, Р.Левітас, С.Паугам) [32, 41-62], політичної недовіри (М.Доган) [33]. Таким чином депривація «розширилася» багатомірною та релятивною зв'язаністю з іншими дотичними явищами та відповідним їм поняттям, механізмами соціальної девіації, деструкції. Це і прояв бідності спроможностей, браку участі в основних видах діяльності суспільства, феномену недовіри, поліфакторності обмеження життєвих можливостей. Підтвердження цього ми знаходимо і у російських джерелах [34; 35, 84–86]. Вона інтерпретується як одна з інтегральних, дієвих форм втрати соціальної стійкості суб'єкта, порушення стійкості соціальної системи.

Однак, ті або інші прояви депривації завжди були пов'язані з історично певними формами відчуження людей різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів, процесів власної діяльності, від тих, що їх оточують і самих себе.

§ 3.2. «Недеприваційні» компоненти у концептуалізації соціальної напруженості в реаліях сучасного українського суспільства

Іншим предметним компонентом у розгляді так званих «внутрішньо-психологічних» чинників механізму соціальної напруженості є перебіг індивідуалізації, котрий, як правило, супроводжується напруженням соціальних відносин, яке відбувається через різні особистісні наміри людей впоратися з новими свободами і обов'язками. Це бачення проблеми людини у фіксації її уваги на Я - ідентичності та правах людини відповідає ментальності західного суспільства, західній цивілізації [36]. Так, Н.Еліас, автор фундаментального дослідження «Про процес цивілізації», спеціально аналізував відносини між категоріями «суспільство» та «індивід» [37, 217], акцентуючи, що для структури найбільш розвинених суспільств наших днів є характерним Я-ідентичності, що відрізняє людей один від одного. Цій ознаці приписують сьогодні велику цінність, на відміну від того, що у них є спільне — їхні Ми-ідентичності. Тому, Я-ідентичність, превалює над Ми-ідентичністю. З впевненістю можна сказати, що західне суспільство давно піднімає цінність «Я» на виняткову висоту.

Окремою ґносеологічною канвою у дослідженні механізму розвитку соціальної напруженості, припустимо, за логікою виступають характеристики асоціативності, процеси об'єднання/роз'єднання, соціальної ексклюзії/інклюдії, котрі стають не тільки причиною, а і супроводжувальним симптомом зростання/спадання соціальної напруженості.

Соціальна ексклюзія – соціально-політичний концепт, що широко розповсюдився в західноєвропейських дискусіях, пов'язаних з проблемами бідності, маргінальності і депривації з середини ХХ століття і вельми популярний в наші дні, завдяки дослідженням Р.Аткінсона, Т.Барчарта, Ф.Фаррінгтона, С.Паугама, Ф.Товардса, Р.Левітас, А.Сена та інших [38; 29; 30; 39]. Британська дослідниця Р.Левітас, стверджує, що поняття ексклюзії, як інструмент опису різноманітних наслідків бідності і нерівності, набуло сьогодні конотації і протиставляється інтеграції, переважно в ринку праці [39]. Тому, регулярна зайнятість і отримання доходів від неї розглядаються як «кращий захист від соціального виключення».

Інклюдія припустимо перешкоджає розвитку соціальної напруженості, а ексклюзія, можливо, стає одним із системних (індивід-група) чинників розвитку напруженості, однак верифікації щодо її прямої екстраполяції у полі політичних невідобань чи протестності у наших реаліях – не виявлено. Крім того, в сучасній соціології поняття соціальної ексклюзії описується у поєднанні

стану багатомірної відносної депривації індивідуумів та соціальних груп (А.Сен, Р.Лєвітас, С.Паугам) [32]. Однак дискусія є, і у даному випадку це актуалізує дослідження у цій проблематиці.

Подальше зростання та розвиток соціальної напруженості на різних її рівнях має декілька сценаріїв протікання, що можна назвати певним біфуркаційним моментом її подальшої самоорганізації. Переважна більшість дослідників, в основному вітчизняних, при дослідженні соціальної напруженості опираються на конфліктологічний або протестний варіант сценарію, і відповідний йому інтерпретативний парадигмальний напрям його опису, за яким соціальна напруженість супроводжується імовірним переростанням (стає причиною розвитку) активно-дієвої протестності, конфліктності. Але існують й інші сценарії, відмінні від вказаного.

У період підвищення напруженості й кризи, в силу низки об'єктивних причин конфліктність інтересів, реалізації потреб, сподівань на майбутнє, конфліктність соціальних ідентичностей посилюється загостренням, загальною невизначеністю, а також почуттям відмінності і протиборства групових інтересів, як правило в системі «суспільство – влада». За таких обставин нормою стає стан маргіальності, який є наслідком руйнування раніше сформованих соціальних зв'язків, соціальної апатії (яка несподівано може перетворитися в бурхливу активність, навіть агресивність), зниження мотивації цілеспрямованої групової діяльності, домінування інстинкту самозбереження як головного принципу поведінки. Життя розуміється як виживання, а виживання ставить перед людиною завдання абсолютно відмінні від самореалізації особистісного потенціалу. При такій соціальній кризі захисні функції домінують над функціями самовираження і самореалізації особистості.

Прояви соціальної самоізоляції як соціального феномена характеризуються зміною поведінки, якій властиві елементи соціального відчуження, відчуження від суспільства, зниження контактів з оточуючими, пов'язане з невинуватим страхом, ворожістю або недовірою, є предметом дослідження в соціально-психологічному полі таких дослідників, як: Т.Сейто, Й.Ваттс, А.Кояма. Вони виявляли зміну цінностей від колективізму до індивідуалізму; небажання приймати існуючі соціальні норми, синдроми нової епохи, зокрема синдром покоління «Ні», синдром Йозефа К., як прихований масовий нігілізм, синдром Холлідея (зростанням соціальної аномії, соціального абсентеїзму, соціальної депресії), різних девіаційних проявів. Р.Вайс пов'язав подібні форми соціальної ізоляції з дефіцитом в реалізації однієї з потреб людини – потреби в соціальній інтеграції (залученості людини в суспільне життя), вказуючи при цьому, що люди поглинаються почуттями і аутистичними переживаннями всупереч орієнтуванню до адаптивної поведінки.

Внаслідок соціального невдоволення, недовіри, масової готовності до регресу, надалі виявляються випадки несвідомої готовності до агресії, приєднатися до активних протестів на тлі безідейного проживання, масового нігілізму. До цих проявів відноситься прихований масовий нігілізм, який проявляється в кризових суспільствах у вигляді непрямих нігілістичних дій: недовіри, критиканства, песимізму (синдром Йозефа К.), часто асоціюється з поняттям «соціальна депресія», «соціальна аутизація», «соціальна ізоляція».

Психологічна проблема самого нігілізму, як предмету деструктивної егоцентричності полягає у потребі протистояння впливу ззовні, заперечення насильницького нав'язування особистості певних соціальних ролей, еталонів поведінки, традицій і цінностей, розчарування в них і прагнення їх змінити. Подібний умовивід переходить в соціально-негативні поведінкові реакції, що йдуть в розріз з очікуваннями, визнаними законними для соціуму, з боку влади. Е.Фромм пропонував розглядати нігілізм в якості одного зі знарядь психологічного захисту. Центальною проблемою особистості, як вважав Е.Фромм, є внутрішнє протиріччя, котре є властивим людському існуванню [40]. Проблема нігілізму також розглядалася В.Райхом, австрійським філософом В.Краусом, які стверджували, що такі характеристики як напруженість і стриманість виражаються в якості «неврозу характеру», причиною якого і є функціонування механізму захисту – нігілізму, як способу поведінкового реагування [41].

Соціальний нігілізм вважається багатозмістовним поняттям, що сприймається, як правило, в якості деструктивного соціального негативного явища, приймаючи руйнівні форми та характеризуючись категоричністю, безкомпромісністю. Він виражається в різних форматах: відкидання курсу реформ держави, несхвалення змін, нового устрою життя і нових цінностей, громадські протести проти перетворень; неприязнь, ненависть до державних інституцій, влади чиновників, структур влади.

Соціальний нігілізм виражається в недовірі та розчаруванні соціальними цінностями, традиційними ідеалами, політико-правовим устроєм, соціальними інститутами. Отже, можна зробити висновок, що базисом соціального нігілізму є соціальні чинники, які деформують соціальну прийнятність.

Увага соціологів все частіше звертається до зворотної сторони довіри – до феномену недовіри, котра з повним правом може розглядатися як самостійна дослідницька проблема [42, 905-919]. У цьому аспекті представляє певний інтерес робота французького соціолога М.Догана «Політична недовіра і дискредитація політиків», що фокусує свою увагу на великій сукупності емпіричних даних. Автор, серед ряду гіпотез в механізмі соціально-політичної напруженості також використовує відносну депривацію, котра загострена на зростаючих очікуваннях населення, що в свою чергу контрастують з погіршенням якості вирішення соціально-економічних проблем. Коли висуваються звинувачення в неефективності або некомпетентності уряду результатом стає наявність недовіри [33].

Людина «західної» ментальності заявляє про свої права і свободи, вважаючи, що «права людини» не міф, а документ, який існує для підтвердження того, щоб кожен міг реалізувати себе як унікальну особу. Західна людина впродовж всього XX століття упирається своєю свідомістю в так зване соціальне джерело страждань, яке вона з обуренням відкидає [36]. При цьому, супроводжують цей процес стихійні прояви незадоволеності, тривоги, роздратування, хвилювання, безлади і соціальна напруженість [2].

Слід зазначити, що через багатовимірність явища соціального протесту, не надається можливим говорити про універсальну концепцію його дослідження. Соціологія розглядає соціальні протести в різних аспектах. У зв'язку з цим найбільш прийнятно використовувати ідеї різних підходів, теорій, концепцій для більш повного і різнобічного аналізу соціальних протестів. Складність і багатоаспектність явища протестності, а також невелика кількість фундаментальних досліджень в даному напрямку ускладнює формування загальної теорії вивчення соціальних протестів. На даний час тільки виробляються різні концепції аналізу та підходи до дослідження умов виникнення і розвитку соціальних протестів.

У соціології соціальних протестів, котра знаходиться ще далеко не на прийнятному рівні наукової «інституалізації», виділяється кілька парадигм дослідження протестів. Кожна соціологічна парадигма є досить вибірковою в плані оцінки факторів суспільного розвитку. Саме тому жодна з парадигм не надає всеосяжного аналізу суспільства, однак, свій конкретний, частковий внесок у його розуміння. В рамках парадигми соціальних фактів слід зупинитися на теоріях соціальної дії і соціальної системи Т.Парсонса. У своїх роботах він визначає суспільство як тип соціальної системи, що володіє найвищим ступенем самодостатності, яка проявляється, перш за все, у взаємообміні з навколишнім середовищем, в регулюванні доступу до матеріальних ресурсів через численні соціальні інститути [12, 138]. Але на практиці жодна соціальна система не знаходиться в стані ідеальної рівноваги, тому процес соціальної зміни Парсонс представляє як «динамічну рівновагу». Так, якщо зміняться взаємовідносини суспільства зі своїм середовищем, це призведе до змін в соціальній системі в цілому. На його думку, влада не є головною силою, здатною запобігти соціальному протистоянню та його негативним наслідкам. У сучасному суспільстві вирішальним фактором підтримки порядку є самообмеження людей, добровільне прийняття ними норм і цінностей суспільства. Але це досить таки складний різномірний і суперечливий процес. Положення Т.Парсонса можна вважати ефективними в дослідженні того, як в суспільстві складається порядок, які фактори є вирішальними в його підтримці, як виникають соціальні та політичні протести і новації, відповідно, як орієнтації дій людей, їх явні та латентні альтернативи адаптуються до нових соціокультурних реалій.

В якості альтернативи Р.Мертон у своїй праці «Соціальна теорія і соціальна структура» поставив завдання «зрозуміти, яким чином соціальна структура спонукає деяких членів суспільства до ненормованої поведінки». Згідно його теорії, серед безлічі елементів соціальної структури можна виділяти два особливо важливих, які визначають її суть. Перший складається з визначених культурою цілей, намірів та інтересів. Другий елемент – це обмеження культурних цілей інституалізованими нормами. Розбалансованість між культурними цілями та інституціональними засобами їх досягнення призводить до стану аномії – ціннісно-нормативного вакууму, безнормованості, котрі означають, що ціннісні регулятори поведінки є різко ослабленими, фрагментованими і неузгодженими (про що вже йшлося). Так, Р.Мертон вважав, що аномія спонукає членів суспільства до відхилень, девіантної поведінки. У зв'язку з цим він виділив п'ять способів адаптації індивідів в умовах аномії: конформність (підпорядкування), інновація, ритуалізм (як схвалення інституційних засобів при недосягненості ним панівних цілей, норм), ретритизм (як – неприйняття, ухилення від дотримання норм і легітимних засобів досягнення мети), заколот [8, 151-169]. Таким чином, наукові погляди Р.Мертоніана можуть бути використані при інтерпретації поведінки соціальних акторів в умовах аномії, формою реалізації якої може виступати соціальний протест.

Продовжуючи розвивати цю тематику, П.Сорокін в контексті концептуалізованого ним «закону історії», згідно якого відбувається перманентна флуктуація соціокультурних суперсистем і товариств, як і їх конкретних сфер. Типи політики, економіки, ідеології не є постійними і не розвиваються по висхідній лінії, а безперервно як би «гойдаються між полюсами тоталітаризму і вільних режимів». Під впливом флуктуацій порушуються механізми соціального контролю, губляться моральні і правові цінності, внаслідок чого, люди керуються, головним чином, несвідомими рефlekсами. У цьому соціолог вбачав глибинні корені індивідуалізму та егоїзму, загострення боротьби за існування, перетворення сили в право і, зрештою – війн, революцій, проявів соціальної аномії [43].

Сама протестність також інтерпретована низкою різних теорій, котрі, здебільшого практично не верифікуються у наших умовах. Поряд з концепцією відносної депривації, цілком аргументованою до наших умов, та, власне, і дослідження, у дослідженні протестності як потенціалу соціальної напруженості виявляє ґносеологічну прийнятність теорія мобілізації ресурсів («ресурсна» теорія, «структура можливостей»), за якою окреслюються нові тенденції аналізу протестної поведінки. Зокрема, доводиться, що мобілізація участі у різних акціях протесту зумовлена не тільки станом незадоволення, але і ресурсними можливостями (структура політичних можливостей, політична культура, соціальний та культурний капітал, зміни системи цінностей). Чим більше люди включені в політику (інтерес до політики, знайомство із програмами політичних партій), тим більшим протестним потенціалом вони володіють. Значний вплив на динаміку протесту справляє політична культура. Сучасні трансформаційні процеси (модернізації та урбанізації) сприяють «легітимізації» нових та закріпленню основних ресурсів: освіта, статус, інформатизація, можливості мобільності, соціальна включеність, рівень самооцінки, політична культура (політичний інтерес, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку), різного типу нагромадження матеріальних і організаційних ресурсів тощо, які є важливими для мобілізації протестності. Теорія мобілізації ресурсів припускає, що протестні рухи залежать від ефективності нагромадження матеріальних та соціальних ресурсів.

Однак, з точки зору дослідження самих протестів (котрі не входять до предмету нашого дослідження) та соціальних рухів дана теорія домінує (на Заході) у поясненні соціальних протестів. Однак, це звичайно не означає, що все зводиться до ресурсів та можливостей.

Так, дослідники С.Хантінгтон (теорія політичної нестабільності в мінливих суспільствах, концепція політичної модернізації), І.Фейерабенд, Б.Несволд (теорія соціальних змін і системної фрустрації, політичної агресивності), спираючись на результати досліджень Т.Гарра, вважають що процеси урбанізації, підвищення рівня масової освіти і діяльність засобів масової інформації сприяють тому, що люди шукають нові можливості реалізації своїх зростаючих потреб. Однак інституційні можливості перехідних суспільств не здатні задовольняти зростаючі очікування і прагнення. Розрив між очікуваннями і устремліннями, з одного боку, і рівнем розвитку політичних інститутів – з іншого, створює соціальну фрустрацію і невдоволення, які викликають зростання соціальної і політичної мобілізації і поширення таких форм політичної участі, які спрямовані на виконання вимог, навіть за допомогою політичного тиску. Замість функції невдоволення або об'єктивних проблем, вони вказали на важливість ресурсів і об'єктивних можливостей для протесту. Не так важливо, наскільки люди незадоволені, як те, чи є протест виправданою раціональною альтернативою іншим формам поведінки в конкретній розстановці сил і розподілу ресурсів. Заглиблюючись в сутність цієї логіки аналізу та синтезу не можна не побачити тут прояви, нехай навіть і непрямі, відносної депривації, а саме в суперечливості між існуючими соціальними очікуваннями та прагненнями і реальними соціальними досягненнями.

З свого боку, опираючись у своїх положеннях на теорію депривації Дж.Дейвіс «генерував» принцип «напруженість через покращення». Протест і сама революція, на його думку, найімовірніше відбуваються з причини зростання і життєвого рівня, і водночас сподівань людей. Однак, через крах своїх сподівань люди схильні до протесту [44, 231] Вплив ідеалів прогресу (зокрема і у нагромадженні капітал-ресурсу) на економічний розвиток, як правило стимулюють все більші сподівання, які, у випадку їхнього краху викликають протест.

У 70 ті - 80 ті роки ХХ століття вченими було заявлено, що соціальні і культурні зміни, що відбуваються в світі, настільки радикальні, мінливі та не логічні, що вже не можуть бути пояснені за допомогою класичних наук. З точки зору цих вчених, світобудова все більше набуває хаотичний зміст, що знаходиться в процесі самоорганізації. Дослідження цих новацій привели до інституалізації синергетики у суспільних науках. Згідно з її положенням, порядок, розвиток суспільства взагалі не мислиться без біфуркацій – певних періодів, в яких флуктуації зовнішніх і

внутрішніх факторів розвитку, а також непередбачені наслідки дій людей досягають критичного рівня, що тягне за собою нестійкість, можливості різних варіантів розвитку.

Таким чином, дослідження феномену соціальної напруженості з позиції синтезу соціально-психологічного, структурно-функціонального та системного підходів виявляє методологічні засади для конструювання концептуальної вимірювальної її моделі, завдяки якій можливе практичне дослідження чинників, що формують рівень соціальної напруженості та методики її виміру. Наявний в Україні та за її межами досвід вимірювання соціальної напруженості засвідчує, що її показники не можуть бути виділені суто емпірично, без певної системи початкових теоретичних уявлень. Крім того, з огляду на це, напруженість у суспільстві має вивчатися цілісно, без дисциплінарних обмежень.

§3.3. Теоретико-експлікаційний опис концептуального поля соціальної напруженості в розробці методики її дослідження

Перш ніж переходити до соціологічного виміру, необхідним є розробка конструкта, моделі, що, є, одночасно і результатом логічних умовиводів, які базуються на дослідницькій практиці, та інтегральним стосовно відповідних теорій, концептів, теоретичних положень, що визначають максимальну повноту конструкту соціальної напруженості, його пізнаваних аспектів, характеристик і алгоритму їх дослідження. До таких, в межах нашого аналізу було віднесено: невідповідність інтересів, незадоволеності очікувань, концепції соціальної (відносної) депривації, (базових) потреб, соціальної ексклюзії, протестності, концептуалізація емоційності в структурі соціальних взаємин та інше.

Протиріччя в економічній, політичній, соціальній та інших сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності очікувань, переваг, потреб індивідів і соціальних груп, як за окремими ознаками, так і більш системно. Невідповідність інтересів, цілей, цінностей соціальних суб'єктів (індивідів, груп) з інтересами інститутів влади викликають незадоволеність населення і породжують соціальну напруженість. Своєрідність цього процесу надає поведінкова установка на різні прояви соціальної аномії. Перш за все, це протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, досягнення поставлених цілей, соціальна самоізоляційність, апатія, абсентеїзм. При цьому вона змінює форми прояву від конструктивних (різного роду соціальних активностей) до деструктивних (протестних дій, що ведуть до безладу і нестабільності, стагнації).

Рівні розвитку СН залежать від незадоволеності населення, зумовленої невідповідністю між його уподобаннями, очікуваннями, потребами і реальним станом справ. Це має відображення в оцінках незадоволення респондентів соціальним благополуччям та іншими сторонами їх життя. Для здійснення аналізу СН і побудови алгоритм-моделі її прогнозування, пропонується використання опитувальних методик, що дозволяють зафіксувати поточні оцінки і установки індивідів (рівень СН в суспільстві визначається, перш за все, установками, намірами і емоційним станом людей). Для здійснення прогнозу СН ці методи доповнюються експертними та статистичними даними.

Дослідження світового теоретичного та вітчизняного емпіричного досвіду заклало засади побудови методики вимірювання СН. Представлений нами методологічний «продукт» має свою логічно обґрунтовану послідовність, логіку, структуру. У ній перетинаються цілком валідні теорії щодо предметності СН, принципи, концепти, на базі яких синтезовані принципові вимірювальні моменти, стосовно СН як такої. Перш за все, мова йде (як базове вихідне) про використання процедури інтерпретації та операціоналізації СН, концепту піраміди потреб А.Маслоу, теорії депривації, концепції соціальної (відносної) депривації, (базових) потреб тощо, соціальної ексклюзії, протестності, концептуалізація емоційності в структурі соціальних взаємин.

Як вже вказувалося, засадничо, в контексті теоретичної валідизації, були використані положення Е.Дюргайма «соціальної аномії» (процес дезінтеграції як розрив соціальних зв'язків, втрата ціннісних орієнтирів), Р.Мертон (прийняття або не ухвалення цінностей з невідповідністю їх цілям суспільства, або засобам досягнення цих цілей), Т.Парсонса (суперечність потреб з соціальними нормами), Н.Смелзера («невідповідність між компонентами дій як недостатнє функціонування певної соціальної ролі і очікуваного заохочення за здійснену діяльність, як неузгодженість в діях конкретних індивідів і соціальних груп, зіштовхування різних ціннісних категорій).

Головним фактором соціальної напруженості є деприваційна (фрустраційна) характеристика щодо незадоволеності базових потреб кожного окремо взятого індивіда, зокрема, які в загальній своїй масі здатні привести до кризи наявної системи (про деприваційну концепцію, в межах якої закладені основні вузлові моменти концептуально-пізнавальної моделі СН та її конструкту, мова йтиме окремо). Самими значущими потребами є потреба в безпеці та ідентичності (Дж.Бертон), які є універсальними і онтологічними [45,333-344.]. Це і «потреба в значенні», як здатність до створення тих умов, в яких людина завжди прагнула жити. Із задоволенням цієї потреби пов'язані всі інші, а саме: ідентичність, зростання і трансценденція. Разом вони утворюють універсальні базові потреби людини, що реалізуються в реальному часі і просторі [46, 149-176]. Відповідно, чим складніше стає отримати бажане, тим більше накопичується невдоволення і тим більше зростає соціальна напруженість.

Під депривацією, як соціальним процесом і станом (зумовленим) розуміється скорочення чи позбавлення можливостей задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп, як статус неузгодженості (неконгруентності) за Г.Ленскі. Остання проявляється в розходженні у положенні індивіда (або групи) в ієрархічно організованій структурі, відображеній у різних соціальних координатах: рівня доходу, освіти, віку, місця в структурі влади тощо, наприклад – низький рівень прибутків за високого рівня освіти. Вона має об'єктивний (як явище у суспільстві) та суб'єктивний (як усвідомлення людиною цієї неузгодженості) характер. Основний акцент в розробленій теорії відносного позбавлення (відносної депривації) був зроблений на ненормативній поведінці, пов'язаній з низьким рівнем добробуту і високим рівнем соціальної несправедливості (зокрема, в системах заохочення і винагороди) [47, 1223-1250]. При цьому основні фокуси дослідження зміщені, як правило, на оцінці справедливості по відношенню до суб'єкта з боку інститутів держави, влади, і самооцінці характеру, і рівня реакції і психосоціального стану суб'єкта стосовно особистого становища, його хвилювань, соціальних страхів та ін. Основним критерієм відносної депривації можна вважати величину неузгодженості між очікуваним рівнем винагороди за докладені зусилля і фактичним рівнем отриманих благ, які проявляються у змінах різних сторін психосоціального стану, установок суб'єкта – інтегральних складових СН. Зміст та структура політичної складової, як правило, пов'язані з високим рівнем розчарування населення в системі взаємовідносин в політико-правовій сфері.

В останні десятиріччя, в якості ключового фактора, що генерує соціальну напругу, активно стали розглядати і ексклюзію. Хоча концептуально, як одна зі сторін соціальних відносин і певного виду соціальних практик, вона мало чим причинно-наслідково відрізняється від депривації [48,139-147]. На цей рахунок є чимало аргументів. Ексклюзія пов'язана з соціальними, економічними, політичними, етнічними, гендерними та іншими обмеженнями, створеними суспільством. Процесуально, практики виключення відтворюють нерівності через те, що соціальні інституційні суб'єкти, які контролюють доступ до ресурсів, вирішують нагальні організаційні проблеми за допомогою категоріальних відмінностей, створюючи системи нерівностей та обмеження доступу до ресурсів, благ тощо, чим генерують зростання СН. Такі нерівності зумовлені різницею в економічному, соціальному та культурному капіталі (П.Бурдьйо). Це, і брак участі в основних видах діяльності суспільства [49 ; 50,. 66–77], як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності [51, 531–578.]. С.Погам трактує її як процес «соціальної дискваліфікації», який передбачає: надрид соціальних зв'язків, залежність від соціальної допомоги, і руйнування соціальних зв'язків [52, 150]. Щось схоже інтерпретує М. Кастельс, визначаючи ексклюзію як процес, що переходить від повної інтеграції через часткову, неповну зайнятість та «надломлення» відносин, привело до відокремлення або виключення, як накопичення різних утисків і як остання стадія в процесі соціальної дискваліфікації [53, 254]. Е.Рейс визначає її як ситуацію, коли людина, що раніше користувалася правами, позбавляється їх, втрачає доступ до того, що мала раніше», а також передбачає невдачу при включенні (incorporation) [54, 14]. Феномен ексклюзії характеризується багатоплановим і багатофакторним механізмом обмеження, що не зникає і коли вони присутні навіть в соціально, політично та економічно розвинених країнах і суспільствах. Таким чином, концептуальне бачення сутності процесу та становища соціальної ексклюзії, що поширене сьогодні в літературі, зводиться до відносної та багатовимірної депривації спроможностей, яка виникає внаслідок виключення людини або соціальної групи із соціальних відносин [55].

Практично всі дослідники, що займаються проблемою соціальної напруженості, сходяться в одному – це психологічний стан значних соціальних груп (про що вже йшлося), можна сказати – групові емоції (Е.Тучков, П.Акініна, С.Рязанцева, А.Дмітрієв, В.Головенько, П.Куконков, Г.Баранова, В.Фролов [56; 57, 12; 58, 137-152; 59, 240 ; 60, 9–10; 61, 8-9.], особливий стан суспільного життя,

який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру, посилення у низці випадків дією зовнішніх обставин, інтегральний стан суспільства, що формується на основі високого незадоволення людей своїм соціальним, економічним і політичним становищем та рівнем, під впливом певних тенденцій розвитку суспільства, особливих умов і обставин. До цього прив'язується і те, що соціологія починає активно розглядати емоції як одну з важливих складових соціального життя (Дж.Барбалет, Дж.Тернер, В.Ільїн, О.Сімонова), за яким емоційні прояви сприймаються необхідним атрибутом складних форм соціальної взаємодії, як структурний компонент соціальних взаємин [62, 340–354; 63; 64,3-11; 65]. В цьому аспекті звернуто увагу на роль стимулів (в першу чергу соціальних) у формуванні емоційних реакцій, за яких емоції є результатом надання сенсу власним переживанням, відображаючи різні зразки поведінково-діяльнісної системи в рамках: соціоеволюційної теорії емоцій (В.Тенхутен, Р.Плутчик), символічного інтеракціонізму (Е.Гоффман, Е.Хошільд, Д.Сміт, Р.Еріксон), соціально-структурної теорії (емоції як ресурс) (Дж.Барбалет) [66; 190-208, 67; 68, 317-346; 69, 340–354].

Аналіз та фіксація відповідних різних емоційних маркерів відображають суб'єктивну складову і прояви раціональної організації поведінково-діяльної системи. Диференціація емоцій пов'язана з тим, що індивіди завжди емоційно реагують на своє місце в системі стратифікації, на розподіл ресурсів, мають свою думку стосовно ресурсів інших людей в різних соціальних прошарках. Афективний приріст теорії соціальної стратифікації дозволяє соціологу коректніше інтерпретувати типовість соціальних дій людей, оскільки не тільки зміст, а й душевні хвилювання спрямовують дії людей по певній траєкторії. Наприклад, теорія класових почуттів (Дж.Барбалет) передбачає певну кореляцію емоцій за групами з різним рівнем влади і престижу, де центральне місце займає феномен ресентимента, викликаний порівнянням, а головне – оцінкою людьми обсягів одержуваних ними ресурсів. Людям властиве (свідомо чи підсвідомо) відчуття обурення, колективної образи, почуття несправедливості, коли бачать, що інші отримали владу або винагороди за їх рахунок з порушенням норм і культурних уявлень про справедливість [26].

Емоції, які виникли в процесі порівняння та оцінювання, в подальшому можуть набувати і додаткових характеристик. Так, тривога, занепокоєння і навіть страх у представників однієї групи, яким не вистачає влади для реалізації своїх інтересів, забарвлюється в подальшому в інші емоційні тони. Занепокоєння щодо відсутності ресурсів, якщо воно супроводжується концентрацією на власних недоліках, призводить до відчуження і відчуття соціального падіння. Однак, коли інша соціальна група розглядається як відповідальна за позбавлення ресурсів першої групи, тоді страх перетворюється в гнів, агресію, що в свою чергу призводить до опору і створює напругу між соціальними групами. Представники з нижчих соціальних верств не маючи впевненості у професійній зайнятості, в отриманні матеріальних ресурсів, влади, престижу, в інших форматах інклюзії, набагато більш імовірно, відчувають неможливість контролю свого майбутнього, і позбавлені відчуття впевненості. Соціальне виключення переосмислюється як обмеження в правах на почуття. Подібні дослідницькі лінії відображені в роботах російських колег М.Макєєвої, Т.Шипунової з вивчення принципів не/справедливості в полі соціального порядку і девіантності [71, 235-240: 72, 120-129; 73, 322-324] .

Прояв позитивних і негативних емоцій має великий вплив на готовність членів соціальних страт легітимізувати діяльність соціальних інститутів. Ті, хто успішний і отримав ресурси в ключових інституційних сферах, вважають інститут легітимним, в той час як інші, «виключені», вважають нелегітимним, і гнів може бути мобілізований в акти колективного насильства. Цей підхід нагадує точку зору К.Маркса про стратифікацію, що генерує негативні емоції серед представників нижчих класів, і про те, що ці емоції можуть при певних умовах стати причиною соціальних рухів за зміни системи нерівності, що на сьогоднішній день виявляється в більш цивілізованих протестних формах. Таким чином, можна стверджувати про «інституціоналізації» емоцій, які включені у відтворення нерівності, статусу і влади. Дослідники поступово включають в пояснення соціальних проблем тезу про емоційно насичені явища, говорячи про доцільність і наукову плідність використання знань, отриманих в рамках соціально-емоційного поля.

Спільним є акценти та нюанси визначення соціальної напруженості у зв'язці з дестабілізаційними процесами. В її основі знаходиться групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін в матеріально-статусному полі, і фактичному рівні реалізації цих очікувань. Тут відбиваються суперечності об'єктивного і суб'єктивного характеру, внаслідок дії матеріально-майнових (зростання цін, зниження доходів), соціально-професійних (втрата роботи, посилення безробіття), самоідентифікаційних (втрата соціального статусу) та інших чинників. Крім того, тотожності соціальної напруженості як синонім використовується термін «соціальна тривожність»

(І.Бузовський). Цими положеннями ми далі скористаємося у процедурі інтерпретації та операціоналізації різних смислових аспектів соціальної напруженості.

Щодо «протестності», то під нею у загальному вигляді розуміють гостре небажання миритися з існуючим станом справ і активне прагнення змінити його на краще [74]. Поняття «протест» є більш абстрактним поняттям, що виражає такі форми його проявів (з досвіду досліджень, аналізу наукових публікацій) як: «протестний потенціал», «протестні настрої», «протестна активність», які часто змішуються і використовуються як синоніми. Логічний і генетичний зв'язок між даними поняттями такий, що протестні настрої є початковим для реальної протестної поведінки; протестний потенціал виявляється як суб'єктивна готовність до участі в акціях протесту; протестна активність відображає реальну протестну поведінку. Загалом, під цим всім розуміється характер соціальних настроїв, що характеризується незадоволеністю соціальних груп, сформованим станом речей, невиправданими очікуваннями і, одночасно, готовністю зробити конкретні дії у можливих змінах несприятливої ситуації.

Теоретико-методологічною базою соціологічного вивчення протестних настроїв є концепції відносної депривації, колективної поведінки, пов'язані з незадоволеністю будь-яких потреб і очікувань. Прийнятним можна вважати соціально-політичний підхід до протестної поведінки (А.Марш, Дж.Школяр, Ч.Тіллі), оскільки він фіксує об'єктивні чинники політичної системи суспільства на відміну від психології натовпу і мас, які акцентують увагу на суб'єктивному чиннику. Якщо в суспільстві відсутні правові норми, що сприяють регулярному представленню інтересів населення, соціальні групи вдаються до протесту як «нетрадиційної» політичної поведінки [75; 76]. Протест, таким чином, розглядається як крайній захід, коли є недоступними інституційні політичні засоби [77, 84-92; 78, 189-190].

У проєкції вивчення протестних настроїв дана концепція дозволяє врахувати внутрішні переживання людей з приводу втрати можливостей, які люди хотіли б мати, але не мають, в силу різних об'єктивно зумовлених обставин повсякденного життя (зниження зарплати, втрата матеріальних цінностей, інші позбавлення).

Концептуалізація будь-якого поняття, що відображає те чи інше явище (процес) звісно вимагає проведення теоретичних розвідок, систематизації та аналізу відповідних теорій, що мають як пряме так і опосередковане відношення до об'єкта. Як видно з даного аналітичного огляду, явище соціальної напруженості пов'язане з такими процесами як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація, аномія, втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація основних потреб особи чи спільноти, класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Однак «живильним середовищем» масового протесту завжди було, є і буде соціальне незадоволення, що, перш за все пов'язане з феноменом незабезпеченості існування значної маси населення. Видно, що саме ця характеристика, в різних своїх варіативних проявах присутня у всіх фокусованих теоріях. Надалі, при вибудові концептуальної моделі соціальної напруженості сучасного українського соціуму, ця характеристика-ознака у різних варіаціях депривації стає базовою.

Список використаних джерел до розд.III.

1. *Smelser N. Theory of Collective Behavior.* - N.Y.: Free Press, 1962. - 237p.
2. *Штомпка П. Социология социальных изменений* / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова.-М.: Аспект Пресе, 1996. - 416с.
3. *Сірий Є.В. Теоретичні розвідки в концептуалізації соціальної напруженості* // Соціально-економічні проблеми і держава". Тернопіль,- 2017, Випуск 1(16), 139-147.
4. *Сірий Є.В. Питання побудови концептуальної моделі соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві* // 36.ст. за міжнародною конференцією до 70-річчя Володимира Паніотто (за наук.ред. В.С.Бакірова та Є.В.Головахи). Київ. ІС НАН України. 2017. – 208 с. С.94-96.
5. *Сірий Є.В. Системний аналіз соціальної напруженості в контексті побудови її концептуальної моделі та алгоритмізації дослідження* //Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія [Текст]. – Чернівці : ЧНТУ, 2017. – № 1 (9). – 118с. С.70-77.
6. *Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют.* - СПб.: Питер, 2005. - 461 с.
7. *Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение* / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана.— М.: Канон, 1995.— 352 с.
8. *Мертон, Р.К. Наука и социальный порядок* [Текст] / Р. К. Мертон // Личность, Культура. Общество. – 2000. – Т. II. Вып. 2. – С. 151-169.
9. *Еникеев М.И. Общая и социальная психология.* Издательская группа НОРМА–ИНФРА. - М. 1999. - 624 с.

10. Хомич А.В. Психология девиантного поведения. Уч. пос..Южно-Российский Гуманитарный Институт. Ростов-на-Дону. 2006. – 140 с.
11. Битянова М.Р. Социальная психология.: Уч. Пос. М.: Эксмо-Пресс., 2004. – 576 с.
12. Парсонс, Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270.
13. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса.. СПб.: Ювента.- 1999. - 320 с.
14. Cohen A. (1955) *Delinquend Boys: The Culture of the Gang*.- Glensoe: Free Press.
15. Лиотар Жан-Франсуа Состояние постмодерна. М. Алетейя.- 1998 – 169 с.
16. Дебор Г. Общество спектакля. М. - 1999 - 224 с.
17. Siryi E.V. Social deprivation in contact and mutual condition to mental archetypal factors in the study of the nature of social tension in ukrainian society: theoretical research // Public management. Видавничий дiм "Персонал". - 2017, № 3. p.315-327.
18. Siryi Yevhen The role of "deprivation" in the conceptualization of social tension in the Ukrainian society // Economics, Management and Sustainability. Vol 1 No 1 (2016), p.42-48. Szczecin, Poland, 2016/17.
19. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М.: АСТ, 2006. 880 с.
20. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия, контроль. – Спб.,-2001. 244с.
21. Dahrendorf, Ralf 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
22. Oberschall, Anthony 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
23. Davies, James C. 1962. 'Toward a theory of revolution', *American Sociological Review*, 27, pp. 5—19.
24. Davies, James C. 1971. *When Men Revolt and Why*. New York: Free Press.
25. Gurr, Ted 1970. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
26. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии. – М., 1994.- 256 с.
27. Ожиганов Э.Н. Политическая напряженность: имитационное моделирование и раннее предупреждение// Аналитический вестник. - № 9 (354)-2008. с. 10-21.
28. Burton J. *Conflict: Humun Needs Theory*. - N. Y.: St. Martin s Press, 1990. -162 p.
29. Council Employment and Social Policy [Электронный ресурс] // Objectives in the Fight Against Poverty and Social Exclusion. – 2000. – Режим доступу : <http://europa.eu.int>.
30. Atkinson R. Combating Social Exclusion in Europe / R. Atkinson // *The New Urban Policy Challenge*, Urban Studies. – 2000. – Vol. 37.
31. Farrington F. Towards a useful definition: advantages and criticism of "social exclusion" [Электронный ресурс] / F. Farrington. – Режим доступу : <http://www.nof.org.uk>.
32. Paugam S. Poverty and Social Exclusion: A Sociological View / S. Paugam // *The future of European welfare a new social contract* / edited by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York. St. Martin's Press, 1998. – P. 41-62.
33. Dogan.M. Political distrust and the discrediting of politicians. Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands. Koninklijke Brill NV incorporates the imprints Brill Academic Publishers. – BRILL-LEIDEN- BOSTON, 2005. – 254 p.
34. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. – М. : ИНФРА-М : НОРМА, 1998. – 229 с.
35. Спесивцева О. И. Социально-экономические изменения как генезис деприваций // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 14 (152). – Специальный выпуск. – С. 84–86.
36. Пржиленский В.И. Идентичность: обретать, выбирать или конструировать // Философские науки. 2009. №10.
37. Елиас Н. Общество индивидов. М., 2001. - с.217.
38. Климов И. А. Депривация. Большая Российская Энциклопедия [Электронный ресурс] / И. А. Климов. Режим доступа : <http://bigenc.ru/sociology/text/1948445>.
39. Levitas R. The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony// *Critical Social Policy*. – 1996. – vol. 16.
40. Фромм Э. Бегство от свободы / Перевод Г. Ф. Швейника. — Москва: Аст, 2011. — 288 с.
41. Райх В. Анализ личности. — М.: «Ювента», 1999. — 333 с.
42. Sztompka P. New perspectives on trust: Rev.essay._ *American J. of sociology*.- Chicago. 2006.-Vol.112.№3.-P.905-919. с.905-919.
43. Кравченко С. А. Социология: парадигма через призму социологического воображения [Электронный ресурс] / С. А. Кравченко. – Режим доступа: <http://bookucheba.com/problematika-sotsiologicheskaya/sotsiologiya-paradigmy-cherez-prizmu.html>.
44. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко.- К.: Основи, 1999. - 726 с., Davies, James C. *When Men Revolt and Why* / J. C. Davies. – New York : Free Press, 1971.
45. Burton J., Sandole D. Generic theory: The basis of conflict resolution. In: *Negotiation Journal*.1986. P.333-344.
46. Mudler O. On conflicts and metaphors: Toward on extended rationality. In: *Burton J. (ed.) Conflict: Human Needs Theory*. Basingstoke. L: Macmillan, 1990. PP. 149-176].
47. Gunnar B., Thorlindsson T., Sigfusdottir I.D. Relative Deprivation and Adolescent in Iceland: A Multilevel Test. *Social Forces* 87(3), March, 2009, с. 1223-1250.

48. Сірий Є.В. Теоретичні розвідки в концептуалізації соціальної напруженості// Соціально-економічні проблеми і держава". Тернопіль,- 2017, Випуск 1(16), 139-147.
49. Burchardt T. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure / T. Burchardt // Understanding social exclusion – Oxford, New York : Oxford University Press, 2002. – P. 30–43.
50. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С.Оксамитна, В.Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
51. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms? / H. Silver // International Labour Review. – 1994. – Vol. 133. – P. 531–578.
52. Погам С. Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб, – 1999. Т2. – с. 1503 , Т2. – с. 150.
53. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество, культура. – М.,2000. – с. 254, с. 254.
54. Култыгин В.П. Облик современного мира в современной социологической мысли//Социологические исследования, № 2, 2003 – с. 14, с. 14.
55. Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny / A. Sen // Social Development Papers. – 2000.
56. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. - М.:Гардарики, 2000. - 320 с.
57. Рукавишников В. О. Социальная напряженность // Диалог. 1990. № 8. С. 12.
58. Головенько В.А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві: Можливості соціологічного дослідження та прогнозування /В.А.Головенько// Український соціум: Соціологія. Політика. Економіка. Педагогіка. : Науковий журнал. – 09/2007. – №5/6. – С.137-152.
59. Тучков Е., Акініна П., Рязанцева С. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект/ Под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. – Ставрополь : Сервисшкола, 2002. – 240 с.
60. Куконков П. И. Социальная напряженность как этап в процессе развития конфликта // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. М., 1995. Вып. 9. С. 9–10.
61. Баранова Г.В., Фролов В.А. Методология и методика измерения социальной напряженности // Социологические исследования. 2012. № 3. С. 8-9.).
62. Turner J. H. Th Sociology of Emotions: Basic Thoretical Arguments // Emotion Review. 2009. Vol. 1,N 4. P. 340–354.,
63. Barbalet J. M. Emotion, Social Thory and Social Structure. A Macrosociological Approach. UK, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 210 p.,
64. Ильин В. Социологи об эмоциях: введение к тематическому разделу // Вестник Санкт-Петербургского ун-а. 2016. Сер. 12 Вып. 4. С.3-11.,
65. Симонова О.А. Актуальные тенденции в современной социологии: открытие эмоциональности // Современная социология — современной России: сб. статей [Электронный ресурс] / НИУ ВШЭ; РОС; СоПСо. М.: НИУ ВШЭ, 2012.
66. Tenhouten W. Outline of Socioevolutionary Theory of the Emotions."International Journal of Sociology and Social Policy 16: 190-208.
67. Plutchik R., Conte H. Circumflex Models of Personality and Emotions: Edited by R. Plutchik and H. . Conte. 1997. 484 p.
68. Smith D., Erickson R. "For Love or Money? Work and Emotional Labor in a Social Movement Organization."Social Perspectives on Emotion 4: 317-346. 1997.
69. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Garden City, NY., Hochschild A. Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure."American Journal of Sociology.Review. 2009. Vol. 1,N 4. P. 340–354.
70. Barbalet J. M. Emotion, Social Thory and Social Structure. A Macrosociological Approach. UK, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 210 p.
71. Макеева М. Справедливость как нормативно-ценностный регулятор общественных отношений //Философские науки. 2010. №3. С.235-240.
72. Шипунова Т.В. Социальное исключение, отчуждение, насилие и агрессия как механизмы воспроизводства девиантности / Т.В. Шипунова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Том VIII. — № 4. — С. 120-129.
73. Шипунова Т.В. Социальная несправедливость как риск девиантности молодежи// Сборник статей Международной научно-практической конференции «Социальные нормы в условиях современных рисков»: (18-19 мая 2017 г., Челябинск). С. 322-324.
74. Протест (1998) // Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г. В. Осипова. М. : Инфра-М— Норма.
75. Tilly, Ch. (1978) From mobilization to revolution. Addison Wesley.
76. Алисова Л.Н., Голенкова, З.Т. Политическая социология [Электронный ресурс] // Библиотека «Полка букиниста». URL: http://society.polbu.ru/alisoval_politsociology/ch27_i.html].
77. Дементьева, И.Н. (2012) Протестный потенциал населения Вологодской области и формирование социального капитала // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. № 6. С. 84-92.
78. Левада, Ю. А. (2011) Массовый протест: потенциал и пределы // Левада Ю. А. Сочинения : социологические очерки 1993-2000. М. : Издатель Карпов Е. В.: 189-190.

РОЗДІЛ IV. ДОСЛІДНИЦЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗРОБЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ.

§4.1. Когнітивний потенціал методу фокус-групового інтерв'ю в розробці конструкту соціальної напруженості (за матеріалами емпіричного соціологічного дослідження)

В аспекті дослідження соціальної напруженості постає завдання вияву нових чинників, механізмів та вирішення ґносеологічних проблем в контексті побудови методики її дослідження. З метою вияву та аналізу проблемних, недосліджуваних сторін та «вузлів» соціальної напруженості у ракурсі наукової проблеми було використано якісні методи опитування, які спрямовані на вивчення суб'єктивних факторів, причин, мотивів та потреб, ключових вузлів її проявлення в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування. Даний матеріал відображає результати проведеної серії фокус-групових інтерв'ю за суспільно-політичною тематикою (соціальна напруженість в Україні) ГО «Агенція суспільно-політичних досліджень».

Дослідження соціальної напруженості та ймовірності протестів належить до «затребуваних» практикою соціологічних вимірів. Приймаючи це до уваги, попередньо, завданням соціологічної науки постає вияв нових чинників, механізмів соціальної напруженості, а відтак і вирішення ґносеологічних проблем в аспекті теорії, методології та методики її дослідження. Проблемних, недосліджуваних сторін чи «вузлів» у структурі соціальної напруженості немало, а точніше – це система мінливих взаємодіючих компонентів її механізму. А тому їх вияв та аналіз є компонентом вирішення наукової проблеми, ключем до побудови пізнавально-інтерпретативної моделі соціальної напруженості, що і виявляє дослідницьку мету. Досліджуючи її, соціологія застосовує різні методи та способи її фіксації та аналізу. Будь-який метод чи спосіб збору соціологічної інформації має як свої переваги (універсальність методу опитування беззаперечно), так і недоліки, або, скоріше межі ґносеологічних можливостей. Кількісні методи опитування в окремих аспектах поступаються якісним. Спрямовані на вивчення суб'єктивних факторів, окремих процесів, якісні методи вирішують задачі інтерпретації соціального явища, його загальної картини. Методи якісного аналізу дозволяють описувати психографічні особливості досліджуваної аудиторії, моделі поведінки і причини, а також отримувати від респондентів глибшу інформацію, що дає уявлення про приховані мотиви та їх базові потреби.

У методологічному дослідженні соціальної напруженості, для інформаційного забезпечення, цілком раціональним і прийнятним, з точки зору пізнавального ресурсу у руслі нашого дослідження є використання фокусованого групового інтерв'ю, що дозволяє здійснити аналітичний огляд ключових вузлів проявлення СН в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування. Метою та основними завданням даного експериментального дослідження було:

- діагностика, уточнення, нюансування та інсценування ключових вузлів проявлення СН (уточнення, нюансування припущень, оцінок в рамках попередньо проведених досліджень;
- отримання нової прикладної інформації стосовно предмету дослідження (СН) (вияв, ієрархізація факторів посилення соціальної напруженості, особливостей становлення та розвитку конфліктних ситуацій;
- модифікація, синтез та апробація інструментально-вимірювальних засобів щодо СН та інше.

Загальна характеристика дослідження. У першій декаді березня 2016 р. у п'яти містах України (м.Львів, м.Миколаїв, м.Київ, м.Житомир, м.Харків), що представляли відповідно кілька регіональних «кущів» («Захід», «Центр», «Південь», «Схід») «Агенцією суспільно-політичних досліджень...» спільно з членами дослідницької групи даного проекту, була організована і проведена серія фокус-групових інтерв'ю за суспільно-політичною тематикою, частина питань якої стосувалася характеристики та особливості соціальної напруженості в Україні. За наданим інструментарієм, відповідно до висунутих вимог, відбір респондентів у всіх групах ґрунтувався на відповідних критеріях. Методологічною особливістю відбору учасників груп була орієнтація на громадян, які небайдужі до долі своєї країни, приймають участь у виборах, характеризуються активною громадянською позицією, критично ставляться до сьогоденної проблемної ситуації в Україні. Відбір учасників здійснювався перш за все за цією ознакою, а також за ознаками віку, статі та з урахуванням культурно-освітніх та професійних чинників, з дотримання паритетності в гендерному аспекті з розподілом груп на три вікові категорії (18-34 роки, 35-54 роки, 55 років і

старші), різних верств населення, з різним рівнем освіти, матеріального становища та зайнятості. Надамо заключний описово-аналітичний опис результатів даного дослідження в актуалізації початку 2016 року, у розрізі поставлених завдань.

Актуальні проблеми українців. Оцінюючи наявну ситуацію, практично всі респонденти (заданих регіонів), серед головних проблем найчастіше називають відсутність перемир'я, проблеми соціально-економічного характеру, функціонування комунального господарства, корупцію, інколи екологічні проблеми. Дані проблеми, на їх думку, або взагалі не вирішуються, або ж вирішуються частково.

Аналіз результатів інтерв'ю дозволив виділити наступні найбільш загальні для всіх вікових категорій населення проблеми (за рангами):

1. Високі тарифи на енергоносії (газ, електрика); робота житлово-комунальних служб; війна і мобілізація; безробіття (недостатня кількість робочих місць для молоді).

2. Корупція; рівень охорони здоров'я.

3. Стан доріг, транспортні проблеми; напружена психологічна атмосфера в місті.

4. Екологічні проблеми; хаотична забудова.

Ці проблеми однаковою мірою є дотичними до всіх вікових категорій, однак для молоді актуалізовані проблеми мобілізації в АТО і пошуку сенсу життя. Більш детально опишемо зміст перерахованих проблем «очима респондентів».

Однією із головних проблем майже всі респонденти всіх регіонів (особливостей тут не виявлено) називають високий рівень і необґрунтованість тарифів на послуги житлово-комунальних підприємств (*«Комунальні платежі не виправдано високі»*). Особливо болісно це сприймають пенсіонери (старша вікова категорія), котрі сильно обмежені у додаткових джерелах доходів (*«Нові тарифи забиратимуть і вже забирають пенсію»*). Однак, як видається, ця проблема торкається однаковою мірою всіх: і молоді, котрій стає проблематичним знімати житло, і представників середньої вікової категорії, для яких урізається «залишковий» бюджет. Підвищення тарифів реально «вдаряє по кишені», і це людей сильно напружує, обурює, і в подальшому страшить (*«Що далі буде, це катастрофа»*). Серед іншого, частина респондентів звертають увагу на невідповідність якості послуг їх ціні (*«За що платити?»*).

Так звана «війна» (АТО) – це «друга» за величиною, на думку респондентів проблема. Слід відзначити, що тема війни на Сході, хоча й залишається актуальною, проте можна констатувати, що відійшла певною мірою на другорядний план (порівняно із даними фокус-груп, які були проведені іншими центрами у 2015 р.). Війна як один зі страхів, з'являлася під час обговорення не відразу, а після низки висловлювань на інші теми, що може говорити про те, що респонденти вже звикли якщо не до ситуації на Сході, то до самого слова «війна». Найбільшою загрозою для себе респонденти вважають поширення військових дій із Донеччини на решту території країни. Однак, страх війни є радше теоретичним, і певною мірою «віддаленим», хоча кожен регіон по своєму «відчуває» її «близькість»: львів'яни – у контексті упередженості мобілізації; миколаївців та харків'ян турбує близькість окупаційних військ і призов на військову службу. Найгостріше проблема війни і можливої прийдешньої мобілізації хвилює жителів найбільш старших та наймолодших верств населення. При згадці загрози війни акцент робиться не тільки на загрозі життю, але і на неможливості поступального економічного розвитку в умовах військових дій.

Респонденти у висловах актуалізують питання зростання безробіття, у якого можна виділити декілька причин. Перш за все, проблема та страх безробіття, бідності, залишитися без засобів до існування, страх економічного краху (*«...коли не буде за що купувати продукти харчування, товари першої необхідності, платити за комунальні послуги...»*) є на сьогодні дуже реальним, відчутним і займає визначальне місце у структурі психологічних страхів майже всіх респондентів. Крім того, хвилює занепад промисловості внаслідок розриву торгових зв'язків з підприємствами, що знаходяться на території Російської Федерації, притоку біженців, що займають вільні робочі місця. Є характерним і те, що стурбованість відсутністю робочих місць для молодого покоління, яке покидає стіни вищих навчальних закладів (*«Після вузів молоді важко знайти роботу»*), частіше демонструють респонденти середнього і старшого віку. З притоком біженців, і у зв'язку з ситуацією, респондентам здається, що занепад промисловості все-таки відчувається (*«Замовлень стало менше у підприємств»*). Тому, найбільш болючим та актуальним питанням на сьогоднішній день є працевлаштування.

Корупція, як відзначають респонденти, також, на даний момент проявляється практично у всіх найбільш важливих сферах життєдіяльності – освітніх (дитячі сади і школи), медичних (поліклініки, лікарні) установах. Найбільшу увагу цьому питанню приділяють представники старшого і молодшого поколінь (*«Дитину в садок не встиг записати, а тобі вже говорять суму,*

яку треба принести», «Побори в школах високі»). Відзначається погана ситуація в державних медичних закладах («Є проблема охорони здоров'я в нашому місті, де без грошей не полікують», «Включають «добродійні фонди», потрібно заплатити, вимагають гроші, це соромно», «Недосвідчені фахівці»). Тому, на думку респондентів, «хворіти» є високим матеріальним ризиком.

Корупція розглядається як частина існуючої системи, але не головна причина її кризи. Молодь більшою мірою розглядає як головну причину корупції особисту вигоду хабародавців, решта вікових груп – взаємовигідність цього процесу.

Всі групи респондентів відзначали проблеми транспорту, та пов'язані з ним роботу транспортних комунікацій («Дороги дуже погані») Велика кількість снігу застала зненацька водіїв і актуалізувало необхідність самостійного рішення проблем, без допомоги з боку житлово-комунальних служб». Респонденти у всіх групах відзначають технічне погіршення транспортного парку. Поломки, що почастишали, у зв'язку з поганими погодними умовами приводять до збільшення інтервалу руху міського транспорту.

Список власне міських проблем у всіх групах виявився досить типовим. Перша трійка проблем у всіх групах була однаковою: *дороги, освітлення, сміття*. Більш старші учасники більше уваги приділяли *тарифам і субсидіям*. Середня група частіше апелювала до *економічних* проблем, а також відсутність виразної і доступної для розуміння мешканців *стратегії розвитку* міста. Серед чинників, що заважають розвитку своїх міст були вказані структури, які постачають електроенергію та газ, мережі аптек, окремі комунальні підприємства (водоканал і підприємства, що займаються вивезенням сміття), а також депутати, які «займаються» землею.

Причини бідності, винуватці проблем та бідності. Головною причиною бідності всі респонденти називали неефективну державу, владу. Причому, на їх думку, винуватцем є саме центральна влада, котра створила законодавчу базу для зростання бідності («знищення» бізнесу, податковий кодекс, ціни на енергоносії). Інший чинник – корупція у владі. У всіх групах акцентувалася увага на тому, що кожна нова влада керувала менш ефективно за попередню («Винні міністри і самі депутати, які крадуть гроші»), Міністерство економіки («Не розвивається нічого, все тягнеться із-за кордону»), Верховна Рада («Яка призначає мінімальну заробітну плату», «Не дають розвитку малого бізнесу»). У цьому сенсі навіть попередній президент В.Янукович і його команда іноді позиціонувалися у позитивнішому аспекті (м.Миколаїв, м.Харків). Причому більшість говорить про зміну влади як про якийсь ізольований процес, і лише окремі респонденти вважають, що змінюватися потрібно самому, що від вибору народу залежить якість керівництва.

Ідея **рейтингу ворогів** не викликала однозначного розуміння і ентузіазму у групах. Певною негативною популярністю користувалися: «Олігархи», «Політики» і «Самі люди». Однаковою мірою винуватців проблем людей вважають як владу (не персоніфіковано, а в узагальному вигляді – центральну і місцеву), так і самих себе, людей («Самі люди винні. Надіятися та сподіватися на владу, на державу – це неправильний спосіб мислення»).

Якщо говорити про рейтинг «ворогів» простих людей, то він виглядає таким чином: «Центральна виконавча влада» «Депутати ВРУ», «Депутати місцевих рад», «Чинівники місцевого рівня – всі, хто має відношення до земельних питань, держпідприємств, керівники комунальних служб», «Медики-корупціонери». Крім того, на думку респондентів, що в основі їх проблем «локального» місцевого характеру, та розвитку міста зокрема, є існування таких монополій, як: «монополія комунальних служб (ЖЕКів)», «монополізм енергетичних, газопостачальних компаній», «монополізм транспортників», і певною мірою «монополія залізничників», що робить вкрай проблематичними поїздки по Україні. Також поодинокі згадувались «монополія на владу», «монополія на інформацію», «медицина» (державна), «монополія кумівства».

Проблема напруження психологічної атмосфери у місті частково пов'язана з проблемою війни і миру, але виділяється респондентами окремо. Психологічна атмосфера оцінюється як «напружена» не тільки у представлених регіонах (особливо у східних – м.Харків, та південних – м.Миколаїв регіонах), але і по всій Україні. Цьому сприяє як відносна близькість військових дій, так і загроза мобілізації, яка найбільше хвилює молоде покоління («Періодично «мінються» вокзали, метро, і це різко знижує і комфортність в місті також»).

Рейтинг соціальних страхів. Сприйняття сучасної соціально-економічної та політичної ситуації в країні відбувається виключно через призму негативних відтінків. Респонденти відчують страхи, які в основному пов'язані з фінансово-економічними (голод, безробіття, втрата житла, бідність) та питання особистої безпеки (війна, нові жертви, насилля, а також злочинність, хвороби). Головними лейтмотивами сьогодення є проблеми: війни, зубожіння, подальшого

посилювання економічних проблем, економічної кризи в країні (падіння курсу гривні, стрімке зростання цін, підвищення тарифів на комунальні послуги), гіперінфляції, підвищення цін, безробіття, зростання злочинності, відсутності перспектив для дітей і внуків. У суспільних настроях переважають невпевненість у завтрашньому дні, страх за майбутнє, безпорадність, страх перед новим підвищенням цін, страх відповідальності, страх втрати статусу, щоб не стати гіршими, ніж ми є, розчарування і зневіра.

Серед головних психологічних страхів, які мають на сьогодні місце, превалює страх війни, який тягне за собою і низку усіх інших проблем – хаос, голод, розруха, нові жертви, насилля, (*«Війна – це найстрашніше, а вона вже тягне за собою і голод і втрату роботи і все»*). Страх, який посідає другу місце – це бідність, безробіття, економічна неспроможність громадян елементарно купувати їжу, платити за комунальні послуги. Причому, страх війни є все ж радше теоретичним, хоча й вимальовується у свідомості як величезний загрозливий страх, проте є не настільки реальним і дещо віддаленим (західні, центральні регіони), тоді як страх залишитися без засобів до існування є на сьогодні дуже реальним і відчутним. Тому можна сказати, що в дійсності останній посідає сьогодні найбільш важливе місце у структурі психологічних страхів опитаних (*«Боязнь економічної ситуації, бо якщо долар перевалить за 50 грн., то нам вже й війни ніякої не треба, ми почнемо без неї гинути»*, *«Боязнь економічного краху, коли буде збільшення цін, зростання комунальних тарифів до рівня зарплат»*).

Серед інших страхів, які були озвучені окремими учасниками груп, були такі:

1. «Страх втратити роботу»,
2. «Страх подальшого падіння курсу гривні»,
3. «Страх нового Майдану» (*«Я боюся третього Майдану, бо стан геополітичний сьогодні такий, що 3-й Майдан він неминуче призведе до 3-ї світової війни»*),
4. «Страх втратити житло» через неможливість сплачувати комунальні платежі (*«Комунальне рабство це страшно, якщо зроблять комунальну реформу і введуть принципи, що діють в Росії, то той, хто не платитиме, відразу позбудеться житла»*, *«У мене знайомий в Латвії бачив своїми очима як за несплату комунальних послуг, приїхала поліція і через вікно просто викидувала всі речі, разом з дитячими іграшками. Ось вам і Латвія»*).
5. «Побоювання втратити територіальну цілісність України» (*«Для мене найжахливіше, якщо Україна перестане існувати у сенсі, що ці території стануть чийсь іншими»*).

Молодше покоління частіше наголошувало на страхах фінансово-економічного характеру, а респонденти старшого покоління найбільше бояться війни, та зокрема, розгортання військових дій на своїй території. Необхідно відмітити те, що говорячи про найбільші страхи, респонденти часто вживали поняття «невизначеності» та «нестабільності».

Оцінка діяльності влади, довіра та очікування. Рівень довіри до влади традиційно залишається низьким у всіх регіонах (міжрегіональних особливостей не виявлено). У настроях майже всіх учасників груп фіксується надзвичайно високий рівень невдоволення роботою чинної влади (*«До цієї влади у мене немає ніякої довіри, тому що все що відбувалося після Майдану, і після волевиявлення людей – цим скористалася олігархічна влада і вони привласнили собі владу в цій країні»*). Це пов'язано, на думку респондентів, із загальним погіршенням рівня життя, невиправданими надіями та регулярними корупційними скандалами (влада, на чолі із Президентом П.Порошенком та тодішнім прем'єр-міністром А.Яценюком).

Головними аргументами таких негативних оцінок є, за словами респондентів, наступні:

- Нечесність, неправдивість дій влади;
- Невиконання обіцянок і пунктів програми, декларованих і Президентом, і прем'єром, коли прийшли до влади після Майдану (*«У мене була спочатку довіра»*);
- Цілеспрямовані дії влади на знищення української нації;
- Різке падіння життєвого рівня населення на тлі збагачення тих, хто при владі;
- Девальвація національної валюти;
- Непрофесійна кадрова політика чинної влади.

До невиправданих сподівань стосовно нинішньої влади респонденти віднесли:

- Боротьба із корупцією – корупція не лише не подолана, а «розквітла із новою силою»;
- Закінчення АТО;
- Відміна пенсійної реформи, яка була прийнята за часів президента В.Януковича.

У світлі змін після Євромайдану респонденти-харків'яни частково розділилися за ставленням до громадських активістів. Саме формулювання «Революція Гідності» не викликає відгуку у харків'ян, частина яких демонструє негатив до її учасників як порушників правопорядку і хуліганів.

Вони готові називати Євромайдан швидше переворотом, але ні в якому разі не розглядають його як правильний, єдино можливий вихід із тодішньої ситуації.

Коли йдеться про довіру до місцевої влади, то вона є вищою ніж до центральної. В цілому очікування від міської влади не виправдались, але і на неї великих надій і не покладали. Представники старшого покоління значно критичніше оцінюють її зусилля, аніж молодь. Хоча частина респондентів (як правило, представники середньої вікової групи) у своїх міркуваннях акцентували свою увагу на передчасності такого критичного оцінювання, зазначивши, що ще рано говорити про задоволення очікувань від місцевої влади, оскільки часу після виборів пройшло зовсім небагато («Хоч помічається, що вирішуються окремі питання, однак покращення немає»). Більш оптимістичнішими у цьому питанні були представники старшого покоління, які, все ж помічають деякі позитивні зрушення у роботі місцевої влади, або чекають на них.

Тому, в цілому (на відміну від киян та львів'ян) харків'яни не проявляють готовності підтримати нові радикальні виступи активістів, брати участь у реформуванні влади, в обговоренні реформ, тому що вже розчарувалися в подібних практиках, як неефективних.

Негативні очікування щодо майбутнього, постійне зниження рівня життя пропорційно знижують рівень довіри до діючої системи влади. У результаті зводиться нанівець уся дієвість реформ, що нею впроваджуються, яка б вона не була.

Щодо обговорення проблем міста, то більш старше покоління висловлювалися про готовність брати участь але досить поверхово, не впевнено. Бурхливого ажіотажу ця пропозиція не викликала.

Протестні настрої і ступінь радикалізму. Наявність протестних настроїв населення країни відзначають всі респонденти. Протестний потенціал населення розцінюється як високий, спричинений невдоволенням діями влади та негативного сприйняття ситуації в країні (*«Ще декілька підвищень цін і терпець у людей увірветься», «Народ вже на межі», «Народ втомився від негативу, від тиску злиднів, бездіяльності і байдужості влади до проблем людей»*). Передусім, це пов'язують з війною, атмосферою невизначеності та відсутністю позитивних змін, на які сподівались громадяни: не відбулось оновлення влади, не продумані реформи, не ліквідовано корупційні схеми. Переважна більшість респондентів, не залежно від вікової категорії погоджуються з тим, що нинішня соціально-політична та економічна ситуація в країні загрожує черговим вибухом та новим Майданом.

Всі учасники декларують бажання відстоювати свої права і вважають, що можливість висловити невдоволення є важливою рисою людини, що себе поважає. Респонденти (всіх регіонів) і самі готові брати участь в різних акціях (в тому числі і в обговореннях), але тільки в мирних (*«Головне, щоб до нас прислухалися»*). Мирні акції підтримуються повністю, а от збройні – ні (*«Це вже страшно»*). Рівень конфліктного потенціалу суспільства респонденти оцінюють скоріше як високий, але більш на вербальному рівні, чи на рівні окремих груп (*«Хоча всі обурюються, всіх все не влаштовує, однак всі мовчать, і ніхто нічого не робить»*).

Можливість протестів змінити ситуацію, виходячи з досвіду майданів, оцінюється також не однозначно. Загалом, представники старшого покоління демонструють готовність висловлювати своє ставлення, швидше за допомогою голосування, і усвідомлює власну пасивність (*«пригадуються веселі лихі 90-ті, коли були багатомісячні не виплати зарплат, злидні абсолютні, без просвіту, але не було ніяких «Майданів», виступів»*), однак, молодь більш схильна вірити в дієвість масових виступів (*«Все залежить від масовості»*). Складеність ситуації в країні щодо нагальності проведення позачергових виборів в основному оцінена на рівні 1-2 балів (з пропонуваного 5). При цьому молодь оцінює ймовірність збройного протесту на «4» з «5» (за 5-ою шкалою), а представники старшого покоління більш обережно висловлюються про участь у протестах та контрдії влади.

Більш оптимістично та прагматично налаштовані представники західних (м.Львів) та центральних (менше) (м.Київ, м.Житомир) регіонів, однак представники південно-східних (м.Миколаїв, м.Харків) - більш песимістичні вважаючи протести такого роду безглуздими. Можливість третього Майдану сприймається ними негативно, але припускають таку ймовірність.

Участь особи у протестах залежить від особистого попадання в загрозливу ситуацію – на кшталт різкого і надмірного зниження рівня життя, появи небезпеки для близьких (*«Ми не знаємо, на що ми здатні, дивлячись наскільки сильно нас дістануть»*).

Про ймовірну готовність брати участь в акціях протесту у недалекому майбутньому висловились дещо більше респондентів. На їх думку, ситуація сьогодні є настільки складною, що подальше зростання цін і відповідно зниження купівельної спроможності призведе до соціального

вибуху. Чим молодшими є респонденти тим частіше вони готові протестувати і брати участь у радикальних акціях.

Таблиця 4.1. Готовність брати участь в акціях протесту та радикальних протестних діях

Молодша група	Середня група	Старша група
Підтримка різних акцій протесту ~ 90%	Підтримка різних акцій протесту ~ 70%	Підтримка різних акцій протесту ~ 50%
Радикальні акції (дії) ~ 40%	Радикальні акції (дії) ~ 30%	Радикальні акції (дії) ~ 15%

Варто відзначити, що респондентів старшого покоління мотивує до участі у протестах економічна проблематика, середнього покоління – політична (зокрема перезавантаження скомпрометованої влади), а молодь поєднує ці два мотиви і готова протестувати навіть без віри в позитивний результат.

Ті, хто висловилися про готовність брати участь у протестних акціях, однак, це робитимуть здебільшого не з політичних мотивів. Причиною масових протестів можуть стати тільки вимоги підвищення рівня життя: збільшення зарплат, пенсій, зменшення тарифів на комунальні послуги. («Це просто знуцання», «Я готовий, але заради роботи, сім'ї; Якщо колектив підприємства буде готовий піти, я піду разом з усіма», «Протестував, якби мене влаштовувала мета і сенс усього заходу,....але тільки щоб не силовим методом»). В м.Миколаєві, з цього приводу не вийдуть «на вулицю», ні за «рятівників», ні за «нових», тим більше, за старих політиків. Їх не хвилюють мовні та зовнішньополітичні питання. «Голодний бунт» - ось їх формат участі в акціях протесту. Болючі теми, що змусять до радикальних дій: заради дітей; корупція та безвідповідальність влади, соціальні виплати.

Заради досягнення політичних цілей в певною мірою готові підтримати участь в акціях в основному львів'яни та кияни; у харків'ян простежувався інший характер спрямованості політичних мотивацій (через інше сприйняття Майдану).

Таблиця 4.2. Мотивація участі в акціях протесту.

Молодша група:	Середня група:	Старша група:
Зменшення тарифів, зниження курсу долара; підвищення рівня життя та зарплат; гарантії працевлаштування; нові «обличчя» у владі.	Перезавантаження влади; за краще майбутнє дітей.	Зниження тарифів; підняття пенсій та зарплат; соціальний захист; зупинити зростання цін; подолання корупції; владу до відповідальності.

«III Майдан». Думка, щодо ймовірності організації громадянами III-го «Майдану» є різною. Майже всі учасники молодшої і старшої груп м.Львова відзначили, що новому Майдану бути. При цьому молодь налаштована дуже радикально («Або закон, або якийсь привід до дії має зрушити цей кризовий хаос», «Майдан буде, і буде він дуже швидкий і кровопролитний»). Миколаївці також не виключають такої можливості («Думаю, що Майдан буде», «Невиконання владою своїх зобов'язань сильно обурює простий люд та демобілізованих з АТО, котрі можуть силовим методом вимагати те, що їм обіцяли»). Разом з тим, львів'яни та кияни роблять наголос на відсутності сильних, «справжніх» політичних лідерів, за якими б пішли люди, які змогли б підняти народ, а без нього нового «Майдану», на їх думку, очікувати не слід («Найдеться лідер, то він підніме; сам народ не підніметься», «Якби був такий лідер справжній, якому довіряєш, то я б пішла на акції протесту», «На те все потрібні кошти»).

Ідея Євромайдану викликає негативну реакцію серед харків'ян всіх вікових груп, що і може бути причиною негативного ставлення до цивільних активістів і несприйняття політиків з Майдану. Жодного з нових молодих політиків, що існують сьогодні, респонденти не пов'язують з Євромайданом, вважаючи, що нові люди в політиці так і не з'явилися.

Респонденти відзначили, що зовсім відкидати таку можливість нового Майдану не варто з кількох причин (м.Львів, м.Київ, м.Миколаїв): 1. Враховуючи високий рівень негативних настроїв громадян («Втома терпіння», «Ситі по горло обіцянками влади»), такий сценарій є цілком реальним. 2. Новий Майдан можуть організувати бійці АТО, серед яких наростає невдоволення діями влади, матеріальним забезпеченням армії тощо. 3. При теперішній ситуації ймовірно знайдуться певні політичні сили, що фінансово посприяють організації третього «Майдану», і яким це буде вигідно. Однак, більшість учасників груп відчують занепокоєння і страх перед новим «Майданом». Кияни бояться нового кровопролиття, розрухи у центрі міста, обтяжливість відбудови

та прибирання, з приводу порушення територіальної цілісності України, яка може втратити інші міста та регіони на сході чи півдні країни.

Респонденти сходилися на думці, що «Майдан» – це не єдина форма протесту. Він спершу позиціонує себе, як мирна демонстрація, однак, як свідчить практика, може перерости у збройне повстання (*«Вогнепальної зброї в руках зараз більш ніж достатньо»*). Загалом, швидше за все мова йде про акції протестів локального характеру, які можуть виникнути ситуативно у регіонах.

Підіймалося питання не/готовності участі в акціях протесту та її причин. Хоча більша половина учасників опитування (більше м.Львів, м.Київ, менше інші регіони) готові вже сьогодні вийти на вулиці і взяти участь в тих чи інших формах громадської непокорі та висловлення недовіри владі. Однак, як засвідчують респонденти, вони готові лише до участі у легальних, (дозволених законом) акціях і не припускають можливості до участі у радикальних діях зі зброєю або захоплення будівель. Незважаючи на відчутне невдоволення діючим станом речей, лише одиниці підтримують в даний момент діючі акції протесту, і то в переважній більшості підтримка швидше моральна, аніж матеріальна чи особиста, дієва. Лише кілька респондентів зі всіх опитаних висловили бажання поїхати на акцію до Києва на 19-20 лютого 2016 року; ще частина засвідчила свою моральну готовність підтримати протестні акції учасників АТО; молодша вікова категорія згадала акцію з блокуванням фур на в'їзді в Україну, яку вони теж морально підтримують. Для середньої вікової групи характерні поміркованіші погляди, менш емоційне сприйняття і ширше бачення ситуації.

Окрема частина опитуваних (близько 1/3 киян, 1/2 львів'ян, миколаївців, 2/3 харків'ян, житомирців) займають пасивну позицію щодо участі у тих чи інших заходах протесту проти чинної влади. Вони не збираються особисто брати участь в акціях (*«Не бачимо у цьому сенс», «В цій країні від мене нічого не залежить, принаймні, я нічого не вирішую», «У нас такий менталітет країни або народу, що у нас просто так нічого ніхто не робить»*). Їх головними аргументами виступають:

- Невіра в такі заходи, котрі зможуть щось змінити та вплинути на діяльність влади (*«Не стане краще від наших кроків, це тільки втрата часу»*);

- Страх того, що акції протесту можуть вилитися у збройне протистояння (*«Зараз стільки зброї у людей, що будь-яка мирна «заворуха» так просто і мирно не пройде»*).

- Страх та побоювання, що влада почне розправу із протестувальниками;

- Впевненість, що покращення життя можливе не через акції протесту, а через більш раціональні форми взаємодії із владою (громадські організації, громадські зібрання, слухання тощо).

Однією із форм мирного протесту проти дій чинної влади деякі учасники груп пропонували організацію страйку відносно сплати комунальних тарифів (*«Якби всі люди не платили за опалення і світло, це була б «чудова» протестна акція»*).

Молодь вирізняється більш прагматичним та раціональним підходом до даного питання: певні учасники груп більш скептично ставляться до будь-яких формальних форм громадського протесту, відзначаючи, що загалом готові до співпраці, однак, якби були б впевнені, що від таких обговорень буде конкретний результат. Молодь готова взяти участь через акції непокорі у протистоянні поколінь політиків: залучаючись на сторону «нових» молодих, і відсторонення «старих» (Житомир, Львів, Київ). Але прагнення молодого покоління вплинути на ситуацію і взяти участь у «відсуненні» старих політичних сил обмежується страхом фізичної розправи, соціальних санкцій (наприклад, звільнення) і подальшого погіршення ситуації (м.Харків). У свою чергу, респонденти середньої і літньої вікової категорії неохоче висловлювались на цю тему.

Молодь не виключає протесту і у вигляді масової міграції на ПМЖ в інші країни (м.Житомир, м.Львів): *«Це може бути «тихий» вибух у вигляді відтоку за кордон. Перспективні люди у різних галузях так само «тихо» можуть виїхати за кордон на ПМЖ»*.

Додатково, членам груп було задано низку уточнювальних запитань (уточнення, нюансування припущень, оцінок) методичного характеру стосовно проявів та відчуття різних емоційних, психосоціальних аспектів, що супроводжують, взаємообумовлюють різні поведінково-діяльнісні компоненти – різного роду переживання, відчуття тощо). Це у подальшому дозволило інтегрувати зміст різних показників, індикаторів, окремі сторони природи СН, зокрема: психосоціальний та емоційний рівні СН.

Таким чином, можна сказати, що важливими джерелами існуючого стану та росту соціальної напруженості в Україні та її регіонах є певна специфічна система каузальних факторів функціональності специфічних онтологічних чинників дезорганізації соціального порядку: функціональності недовіри, корупції, процесу депривації; ксенофобії; збройних конфліктів.

Результати проведеного опитування дозволили виявити чимало проблемних розв'язок у вибудові сценарію розвитку соціальної напруженості. Зокрема, це виявляється в тому, щоб стати детермінантою соціального конфлікту, соціальні проблеми повинні отримати специфічну форму соціальних ризиків. Інтегруючим у формуванні соціальної напруженості та ймовірнісних протестних акцій є не тільки характеристика становища самого респондента, а відповідні місцеві регіональні умови проживання. Негативне сприйняття навколишнього світу породжує з одного боку пасивність і зниження громадянської активності людей, які вже не мають бажання йти голосувати, брати участь у будь-яких заходах та акціях, бажання «закритися» від усього світу (позиція біля 1/3 учасників груп); а з іншого, навпаки підсилює рівень радикальних та протестних настроїв (позиція 2/3 учасників груп). Порівняння палітри чинників соціальної напруженості та ймовірності протестних акцій засвідчує відсутність прямої кореляції, тому і декларовані респондентом наміри, у більшості випадків можуть і не втілитися у реальних діях – в цьому є низка причин. Це, багато у чому підтверджує пізнавальні можливості перцептивних та проєктивних індикаторів та можливість їх використання у вимірювальній методиці.

§ 4.2. Когнітивний потенціал застосування методики формалізованого глибинного інтерв'ю в розробці конструкту соціальної напруженості в Україні: інсценізація проблемних вузлів (за матеріалами емпіричного соціологічного дослідження)

Наступним етапом комплексного аналізу методологічних аспектів дослідження СН, та відповідно, розробки вимірювального її інструментарію, є аналіз ключових вузлів прояву СН в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування в рамках проведеного формалізованого поглибленого інтерв'ю.

Будь-який метод чи спосіб збору соціологічної інформації має як свої переваги (універсальність методу опитування безперечна), так і недоліки, або, скоріше межі ґносеологічних можливостей. Кількісні методи опитування в окремих аспектах поступаються якісним. Спрямовані на вивчення суб'єктивних факторів, окремих процесів, якісні методи вирішують задачі інтерпретації соціального явища, його загальної картини. Методи якісного аналізу дозволяють описувати психографічні особливості досліджуваної аудиторії, моделі поведінки і причини, а також отримувати від респондентів глибшу інформацію, що дає уявлення про приховані мотиви та їх базові потреби.

Для повноти інформаційного забезпечення у даному випадку, цілком раціональним, прийнятним та валідним, з точки зору пізнавального ресурсу було застосування глибинних інтерв'ю у побудові вимірювального інструменту. З цією метою нами було проведено дослідження якісного характеру із застосуванням кваліфікованих процедур, як індивідуальне очне анкетування та формалізоване персональне інтерв'ю. Метою даного експериментального дослідження також було (що і при сфокусованому груповому інтерв'ю): отримання нової прикладної інформації стосовно предмету дослідження (СН), діагностика, уточнення, нюансування та інсценування ключових вузлів проявлення СН, модифікація, синтез та апробація інструментально-вимірювальних засобів, та застосування «повторного тестування» (для перевірки соціологічного інструментарію на надійність вимірювання).

До сукупності пізнавальних компонентів (показники, індикатори), та їх завдань, котрі аргументовано та гіпотетично обґрунтовано визначені як такі, що описують процеси формування соціальної напруженості, включено: вияв основних груп чинників соціальної напруженості та її компонентів, сценарність розвитку СН, формування протестних намірів; мотивацію не/включення в акції протесту; наявність, характер сил, що формують сукупність показників та індикаторів, що описують ці процеси та інше.

В основу моделі аналізу рівня соціальної напруженості було покладено ознаки, які характеризують сферу суб'єктивного з ознаками прояву відчуття проблемності ситуації, зокрема: оцінки людей з приводу власного становища, його характеру, динаміки, особливостей, причин, специфіки тощо, через призму психосоціального відчуття; їх очікувань ймовірності вирішення проблем, котрі торкаються їх інтересів, майбутнього; оцінки ресурсу соціальної терпимості; оцінки недовіри до соціальних інститутів і владних структур; проявів протестних настроїв, установок та їх мотивацій та інше.

У лютому-березні 2017 р. дослідницькою групою НДС факультету соціології було проведено відповідне дослідження методом формалізованого глибинного інтерв'ю із застосуванням квантифікованих процедур замірювання вище зазначених цільових характеристик, та з врахуванням цільових характеристик вибіркової сукупності самого дослідження.

Першим інструментальним блоком у нашому опитуванні був блок вияву «Зовнішніх чинників» СН, представлений сукупністю вищеподаних індикаторів.

Зовнішні чинники соціальної напруженості:

Обізнаність людей (респондентів) про побоювання українців структурувалося у такому вигляді (Табл.4.3). Згідно відповідей респондентів «Війна на сході» та «Зростання тарифів і цін» є найбільшими побоюваннями українців. Перші дев'ять позицій (п. 1-9) мають пряме відношення до ризику задоволення базових потреб населення і носять соціально-економічний характер. Навіть побоювання «захворіти» сприймається не стільки як особистісний страх, скільки як високий матеріальний ризик.

Наступні 13 позицій (п.10-22) носять суспільно-політичний та соціальний аспекти (проблеми особистісного, психологічного характеру (без соціального підґрунтя) - не бралися до уваги). Співвідношення вагомості ризику задоволення базових потреб населення та інших чинників побоювання становить 71% проти 29%.

Таблиця 4.3 - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше, %

№		%
1	Війна на сході	61,5
2	Зростання тарифів і цін	34,6
3	Захворіти	26,9
4	Безробіття	23,1
5	Нестабільність	23,1
6	Бідності	19,2
7	Матеріальне забезпечення своєї родини	19,2
8	Інфляція	15,4
9	Знедоленості	15,4
10	Свавілля судових та правових органів	15,4
11	Корупції	15,4
12	Погіршення економічної ситуації в країні	11,5
13	Злочинність	7,7
14	Соціальна несправедливість	7,7
15	Соціальних потрясінь	7,7
16	Політична нестабільність	7,7
17	Утиск демократії	3,8
18	Боязнь бути непочутим і незрозумілим	3,8
19	Криза в сфері медичного захисту	3,8
20	Проблеми екології	3,8
21	Економічна криза	3,8
22	Відсутність реформ	3,8

Джерело: складено автором.

Серед названих чинників, на думку респондентів (табл. 4.4) найбільш генерують соціальний страх у людей такі чинники, як: «Війна на сході», «Падіння матеріального забезпечення своєї родини», «Зростання тарифів і цін» та «Злиднів». Як бачимо, всі вищезазначені чинники мають пряме відношення до деприваційної складової у формуванні СН. Однак, переважна більшість інших позицій також має пряме відношення до ризику задоволення базових потреб та умов життєдіяльності населення.

Таблиця 4.4. Рейтинг страхів, %

№		%
1	Війна	41,7
2	Матеріальне забезпечення своєї родини	20,8
3	Ріст тарифів і цін	16,7
4	Злидні	12,5
5	Захворіти	8,3
6	Зростання цін	8,3
7	Погіршення економічної ситуації в країні	8,3
8	Нестабільна політична ситуація	8,3
9	Інфляція	4,2
10	Злочинність	4,2
12	Корумпований судів, міліція	4,2
13	Неспроможність купити ліки	4,2
14	Безробіття	4,2
15	Економічна криза	4,2

Джерело: складено автором.

Проблеми, котрі найбільшою мірою особисто хвилюють респондентів (і їх сім'ї), також переважно носять матеріально-економічний характер і стосуються виживання (Табл.4.5). Співвідношення вагомості різних груп чинників (ми класифікували), котрі найбільшою мірою особисто хвилюють респондентів, становить: 58% - проблеми матеріальних, базових потреб (п.: 1, 2, 3, 4, 6, 8, 13, 14, 24), 17% соціального характеру (п.: 5, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23), 13% особисті проблеми (п.: 7, 11, 26, 28), 11% - проблеми суспільно-політичного характеру (п.: 9, 10, 12, 25). Як бачимо, люди найбільше переймаються проблемами саме матеріального становища, зниження матеріального рівня життя (коментарі тут зайві).

Таблиця 4.5. Вагомість груп чинників, %

№		% до відпов.
1	Зростання цін	42,3
2	Фінансові питання	38,5
3	Зростання тарифів	26,9
4	Війна	26,9
5	Питання освіти	23,1
6	Бідність, зубожіння	23,1
7	Захворювання	19,2
8	Безробіття	19,2
9	Майбутні події	15,4
10	Політичні події	11,5
11	Здоров'я	11,5
12	Майбутнє українського народу, втрата незалежності	7,7
13	Гроші	7,7
14	Низький рівень заробітної плати	7,7
15	Соціальні	7,7
16	Злочинність	3,8
17	Розходження інтересів щодо вільного часу	3,8
18	Діти	3,8
19	Реформи освіти та охорони здоров'я	3,8
20	Відсутність житла	3,8
21	Відсутність страхування життя та майна	3,8
22	Відсутність соціального захисту	3,8
23	Відсутність можливості відпочинку та оздоровлення	3,8
24	Матеріальні	3,8
25	Політичні	3,8
26	Психоемоційний стан здоров'я рідних	3,8
28	Особисті проблеми	3,8

Джерело: складено автором.

Із загального переліку названих проблем респондентів найбільше хвилюють проблеми: фінансових питань (25%), зростання цін (16,7%), зростання тарифів (16,7%), відсутності впевненості у майбутньому (12,5%), нестабільна економічна ситуація (12,5%), військові дії на Сході (12,5%). Завдяки процедурі спорідненого угруповування чинників, були виокремлені типові групи суспільних проблем (з визначенням коефіцієнта середнього значення), що можна розкласти у наступні рангові позиції: *Група 1. «Базові матеріально-життєві страхи»:* безробіття, бідність, зниження рівня життя, страх за майбутнє дітей, зниження доходів, підвищення тарифів, страх голоду, дефолт, очікування майбутнього (57.7%) ($I_s = 2,7$); *Група 2. «Суспільно-економічні ризики»:* страх стосовно власного становища та впливу на нього подій в Україні, революція, нестабільність, курс валют, інфляція, згортання реформ (57.7%) ($I_s = 3,1$); *Група 3. «Поточні національно-політичні ризики безпеки»:* військові дії, поранення, втрата українських земель, відсутність дій Президента щодо Донбасу та Криму, мобілізація (42.3%) ($I_s = 3,1$); *Група 4. «Особисті проблеми»:* здоров'я (30.8%) ($I_s = 2,9$); *Група 5. «Державно-владний тиск»:* зміни в пенсійному законодавстві, тиск на малий та середній бізнес, неправомірні дії правових органів, свавілля влади над народом, негативні дії по відношенню до інших, відсутність професійної перспективи, збільшення податкового навантаження (26.9%) ($I_s = 2,4$); *Група 6. «Суспільно-політична розруха»:* зростання злочинності, зміна політичного становища (15.4%) ($I_s = 2,5$).

Фіксація ступеня незадоволеності населення дозволяє уточнити напрям подальшого дослідження соціальної напруженості, оскільки дає можливість співвіднести її (ступінь незадоволеності) зі складом і структурою соціальних суб'єктів, на які населення, тією чи іншою мірою, покладає відповідальність, провину за існуючий стан справ. Порівняльний аналіз соціальних індикаторів припускає вияв і опис контрсуб'єкта соціальної напруженості, що дозволяє уточнити суть відносин напруженості.

Для з'ясування причин цих проблем до уваги бралися: ті чи інші процеси, певні установи, інституції, організації, посадовці, представники влади, відповідно було застосовано пряме питання: «Хто або що, на Вашу думку є причиною проблем, бід українців, і Ваших особисто?». Серед переліку статистично значимих причин, чинників (Табл.4.6) було найбільше відзначено: влада (гілки влади, її структурні компоненти), корупція, Президент, Уряд, зовнішні втручання у життя України (малося на увазі негативна роль Росії). Вплив внутрішніх чинників (критичне самоусвідомлення) хоч і слабо, однак виявляється як першопричини проблем та бід українців, що впливають в «українську самотність» (український менталітет, лінь, сама нація, зневіреність у хороше, небажання змінюватися).

Звісно, «хвилюючі проблеми» можна розглядати як одну із площин чи рівнів інтегрування соціальної напруженості. Однак, з прийняттям та врахуванням психологічної складової у її формуванні, в інструментарії індикатор «хвилювання» змінено на індикатор «страху» (побоювання) як більш виразне емоційне відчуття, котре формується під впливом різних соціальних проблем. Нюансуючи та інсценуючи дане предметне поле, було поставлене завдання визначення «рейтингу страхів», в системі переліку позицій, і їх квантифікації за порядково-метричною шкалою («Чи відчуваєте страх (побоювання) стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в Україні (за шкалою: 1 - незначний, 2 – посередній, 3 - значний, 4 - панівний рівень побоювання/страху). Таким чином акцент ставиться на формування страху як наслідку дії соціальних проблем в інтегруванні соціальної напруженості.

У переліку чинників побоювань/страхів найчастіше респондентами відзначалися саме, ті, що безпосередньо мають вплив на пониження рівня та способу життя (Табл. 4.7). Військові дії (потенційна війна (п.1) – це ризик втрати всього (від власного життя, рідних, свободи, житла, матеріального становища тощо (перелік може бути великим). Страх безробіття, бідності, власного становища, зниження рівня життя – все це компоненти однієї сторони проблеми – матеріальні базові потреби. Здоров'я, як вже вказувалося – це скоріше соціальна матеріальна проблема, а не фізіологічна. Всі інші позиції: зростання злочинності, свавілля влади над народом, неправомірні дії правових органів, тиск на малий та середній бізнес, зміни в пенсійному законодавстві, нестабільність, революція – відзеркалюють суспільно-політичну кризу, що і зумовлює страх за майбутнє дітей.

«Якщо відбулося (чи відбувається) посилення Ваших проблем, напруженості, у порівнянні з минулим, то що є цьому причиною?». Це питання ініціює не стільки зміну становища, показник якого використовується у майже всіх опитувальних методиках замірів соціальної напруженості, і не вказує на кореляцію виникнення СН, скільки, за нашим задумом, фіксує (уточнює) причину можливого посилення СН (Табл. 4.8). У даному випадку ми отримуємо пряму фіксацію генеруючих чинників зростання соціальних проблем, котрі безпосередньо впливають на зростання СН.

Таблиця 4.6 - Хто або що, на Вашу думку є причиною проблем, бід українців, і Ваших особисто?», %.

№	Чинник	%
1	Влада	30,8
2	Корупція	26,9
3	Президент	15,4
4	Уряд	15,4
5	Втручання інших країн у життя України	15,4
6	Комплекс проблем	11,5
7	Верховна влада	11,5
8	Місцева влада	11,5
9	Відсутність управлінців з державним мисленням	11,5
10	Український менталітет	11,5
11	Правові та судові органи	7,7
12	Верховна Рада	7,7
13	Посадовці	7,7
14	Продажність депутатів	7,7
15	Лінь	7,7
16	Сама нація	7,7
17	Зневіреність у хороше майбутнє	7,7
18	Небажання змінюватися	7,7

Джерело: складено автором.

Таблиця 4.7. Перелік чинників побоювань/страхів, %

№	Чинник	%
1	Військові дії	32
2	Безробіття	28
3	Здоров'я	20
4	Бідність	16
5	Власне становище	12
6	Зниження рівня життя	12
7	Зростання злочинності	12
8	Страх за майбутнє дітей	8
9	Свавілля влади над народом	8
10	Неправомірні дії правових органів	8
11	Тиск на малий та середній бізнес	8
12	Зміни в пенсійному законодавстві	8
13	Нестабільність	8
14	Революція	8

Джерело: складено автором.

Таблиця 4.8. Чинники посилення проблем, %

№	чинник	%
1	2	3
1	Корупція	20 %
2	Політична криза	16 %
3	Злочинна влада	16 %
4	Економічна ситуація в країні	16 %
5	Неправомірні дії всіх гілок влади	12 %
6	Неефективність дій Уряду	8 %
7	Економічна криза	8 %
8	Відсутність позитивних реформ	8 %
9	Погіршення економічної ситуації в країні	8 %
10	Фінансова нестабільність	8 %
11	Вік	8 %
12	Війна	8 %
13	Ситуація в місті	8 %
14	Відсутність впевненості на майбутнє	4 %

Продовження таблиці 4.6

1	2	3
15	Слабкість опозиції	4 %
16	Особисті проблеми	4 %
17	Невиконання владою обіцянок	4 %
18	Політики, їх некомпетентність	4 %
19	Інфляція	4 %
20	Безробіття	4 %
21	Збільшення цін на продукти харчування	4 %
22	Екологія	4 %
23	Робота (відсутність, зміни)	4 %
24	Телебачення	4 %

Джерело: складено автором.

Як бачимо, основним чином всі десять перших рейтингових позицій (п.:1-10), а також деякі інші неосновні чинники (п.: 15, 17, 18, 19,20, 21, 23) вказують на пряму, і чи не єдину причетність влади до проблем людей. Виникає питання методологічного характеру: що турбує (які проблеми), чи що стало причиною посилення Ваших проблем?», котре потребує розв'язання для побудови методики виміру СН.

Внутрішні чинники. Як відомо, причини виникнення СН можуть бути найрізноманітнішими: від зовнішніх об'єктивних, до суб'єктивних – специфіки сприйняття їх кожним суб'єктом, різнополітичних, економіко-майнових, правових, соціокультурних та інше. Це і: реальні утиски інтересів, потреб і цінностей людей; неадекватне сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві або окремих соціальних спільнотах; невірна або спотворена інформація про ті або інші (реальні або уявні) факти, події і т.д. Можна сказати, що це найбільш складний і найменш досліджений рівень інтегрування СН. В цей предмет ми вкладали різні валідні можливі, що характеризують певні проблемні вузли інтегрування СН: протиріччя із існуючими правилами взаємодії, внутрішні установки, психологічний стан, індивідуалізація соціальних практик, соціальна терпимість, довіра та інше.

Показник («В чому вбачаєте проблему у складеній ситуації?») структурований з 3 позицій («Неспроможність підлаштуватися», «Небажання підлаштуватися», «Я не знаю, що мені робити, як діяти»), за порядково-метричною шкалою (Меншою мірою/ Певною мірою /Значною мірою), з визначенням Індексу середнього значення ($\text{Max.}I\zeta=3$).

Серед зазначених проблем суб'єктивного характеру, що також певною мірою інтегрують СН, найбільш вираженими є: «неспроможність підлаштуватися» до змін - $I\zeta = 1,9$; $n=92\%$), «небажання підлаштуватися» - $I\zeta = 1,9$; $n=73\%$, «я не знаю, що мені робити, як діяти» - $I\zeta = 1,6$; $n=76\%$).

В оцінці вагомості зазначених причин власного кризового становища, показник структурований з 2 позицій: «Марні мої зусилля, складність адаптуватися» – суб'єктивний чинник, та «Дуже велике нагромадження проблем» – об'єктивний чинник, за порядково-метричною шкалою, з визначенням середнього значення ($\text{Max.}I\zeta=3$). Об'єктивний чинник «дуже велике нагромадження проблем» має вище значення ($I\zeta = 2,3$), ніж суб'єктивний чинник «марні мої зусилля, складність адаптуватися» ($I\zeta = 1,8$). Це окремі соціальні проекції суб'єктивної складової генерування СН. Однак існують прояви (симптоми) емоційної складової СН: негативні переживання, страх, депресія, роздратування, озлоблення, необхідність фіксації яких у замірах СН є нагальною.

Наступні 2 вимірювальні компоненти уможливають фіксацію відповідних до СН характеристик психологічного стану. У першому варіанті в інтерв'ю була застосована номінальна (упорядкована) шкала (Табл.4.9). Більше половини респондентів (52%) все ж відчувають «незадоволеність і пригніченість». Трохи менше половини (44%) такого майже не відчували, знаходячись у «більш-менш рівному емоційному стані». І лише близько 4% постійно знаходилися у піднесеному, задоволеному стані.

Таблиця 4.9 – Що протягом останніх декількох місяців Ви відчували більше?, %

	%
Незадоволеність, пригніченість, чи:	52
Не відчував такого, був більш-менш рівний емоційний стан чи:	44
Навпаки, було піднесення, задоволеність.	4

Джерело: складено автором.

Однак, такого типу шкала проявляє низьку чутливість, а при формалізації цього питання і відповідного перетворення номінальної шкали у порядкову є можливість кількісно виміряти цей показник. При нескладній процедурі ми вираховували Індекс середнього значення прояву незадоволеності і пригніченості: $I_s = 0,48$ (за двополярною шкалою: -1 - 1) , або $I_s = 1,48$ (менш коректно при однополярній шкалі: 1 - 3).

У другому варіанті («При усвідомленні, сприйнятті проблем (які згадувалися), наскільки сильно (як часто) Ви відчували/відчуваєте нижчезазначені симптоми: «Гнів» (психоемоційний рівень СН), «Страх» (підсвідомий психосоціальний рівень прояву СН), «Відчуття несправедливості, образи» (психосоціальний рівень прояву СН, відносна депривація), «Переживання (усвідомлений страх) за майбутнє») була застосована порядкова шкала з 5-рівневою чутливістю («дуже слабо», «слабо», «помірно», «відчутно», «дуже сильно») (Табл.4.10).

Таблиця 4.10 Позиції психосоціальної симптоматики (рівень відчуття), %.

	Гнів, (%)	Страх, (%)	Відчуття несправедливості (%)	Переживання (усвідомлений страх за майбутнє) (%)
Дуже слабо	36	8,7	4,3	16
Слабо	16	60,9	13	36
Помірно	28	17,4	34,8	40
Відчутно	20	13	13	8
Дуже сильно	0	0	34,8	0
	(I_s)=2,3	(I_s)=2,0	(I_s)=3,7	(I_s)=2,3

Джерело: складено автором.

Квантифікуючи самооцінку проявів власних симптомів психосоціального рівня (визначення Індекса середнього значення - I_s), результати опитування показали:

1. Симптоми «гніву», «страху» та «переживання (страх) за майбутнє» виявляються (у статистиці, так як порівняльних даних немає) трохи нижче середнього рівня (між «слабо» та «помірно»);
2. «Відчуття несправедливості» виявляються значно вище середнього рівня (між «помірно» і «відчутно»);
3. Дані симптоми проявляються і корелюють із зовнішніми чинниками матеріально-соціального рівня та чинниками обмеження прав та свобод, що в результаті зводиться до абсолютної та відносної депривації, а значить валідизують відповідний інструментарій;
4. Кількісна структура співвідповідності позиції-значень вимірювальної шкали вказує на прийнятний рівень її чутливості.

У концептуалізації СН припустимо має місце протиріччя індивідуалізації соціальних практик, зокрема у реалізації життєвих потреб, інтересів, ведення власних справ, стилю життя тощо. Відповідно, у з'ясуванні деяких проблемних вузлів та припущень було проведено зондування щодо перевірки цього питання. Для цього було застосовано, як вимірювальний засіб, відкрите питання з кількома варіантами відповідей: «Як Ви вважаєте, хто, або що своїми діями ускладнює реалізацію Ваших нагальних потреб, інтересів, відповідних дій, ведення власних справ, стилю життя?». Відповідне кодування відповідей дозволило упорядкувати їх за частотою (Табл.4.11). Їх аналіз дозволив зробити такі висновки: перше, чинниками, що ускладнюють життєдіяльні сторони українців (респондентів), є різні неконструктивні дії влади під різними форматами відносин (п.: 1, 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 25), величина яких у відповідях складає близько 62,4%; нижче, за впливовістю займають проблеми та причини особистого характеру (п.: 5, 13, 14, 22, 24, 26, 27, 28) – 20,3%; надалі – наявні зовнішні обставини, які не пов'язані з владою (п.: 3, 6, 29, 30) – 15,4%; і саме суспільство як проблема (п.: 20) – 1,8%.

Таблиця 4.11 Чинники ускладнення реалізації нагальних потреб, інтересів, стилю життя, %.

№	Чинник	%
1	2	3
1	Влада	34,6
2	Уряд	19,2
3	Фінансові можливості	19,2
4	Органи місцевої влади	11,5
5	Лінь	11,5

Продовження таблиці 4.11

1	2	3
6	Нестабільність	7,7
7	Безалаберність влади	7,7
8	Органи центральної влади	7,7
9	Судові та правоохоронні органи	7,7
10	Президент	7,7
11	Верховна Рада	7,7
12	Корупція	7,7
13	Я	7,7
14	Життєві особисті обставини	7,7
15	Бюрократія	3,8
16	Незахищеність населення в законодавчому праві	3,8
17	Кабінет міністрів	3,8
18	Незреформованість більшості сфер суспільного життя;	3,8
19	Відсутність верховенства права	3,8
20	Суспільство	3,8
21	Байдужість влади(посадовців) до моїх проблем	3,8
22	Нестача часу	3,8
23	Бюрократичні схеми	3,8
24	Здоров'я	3,8
25	Фіскальна служба	3,8
26	Освіта	3,8
27	Страх	3,8
28	Вік	3,8
29	Росія	3,8
30	США	3,8

Джерело: складено автором.

Звісно, при збільшенні кількості опитувань (інтерв'ю) кількість відповідей була б більш різноманітною, однак їх групова структура та відносна співзначимість суттєво не відрізнялась би. Результати відповідей вказують на великий вплив (2/3 відповідей) «неспроможності інституту влади та її деструктивних дій» у формуванні соціальної напруженості населення, та підтверджують попередні положення про вплив зовнішніх чинників на СН.

Наступний індикатор за задумом фіксує рівень відчуження влади від суспільства в оцінці кожного респондента: «Наскільки сильно відчуваєте ігнорування влади щодо Ваших життєвих проблем (потреб, інтересів)? (трирівнева порядкова шкала: 1-3), (Табл.4.12). Індекс середньої величини (I_{Σ}) виявився на рівні 2,4 (між позиціями «посередньо» та «сильно»).

Таблиця 4.12 Рівень ігнорування влади, %

Слабко	8
Посередньо	42
Сильно	50
* $Max. I_{\Sigma}=3$.	(I_{Σ})=2,4

Джерело: складено автором.

Таким чином, ігнорування владою проблем простих людей відчувається, за оцінкою респондентів, є доволі високим. Це, у свою чергу, породжує недовіру до влади і підвищує напруженість.

Довіра до влади. Практично всі соціологічні дослідження до складу системи показників соціальної напруженості неодмінно вносять та використовують ознаки не/довіри до уряду, влади, керівників нижчих рангів, оцінки дотримання прав людини та багато іншого. Довіра є одним з найбільш традиційних варіантів вивчення мікро- і макросоціальних процесів взаємини в суспільстві. У науковій літературі довіра розглядається як фундамент будь-якого суспільства [1; 2]. У аспекті соціальної напруженості цей предмет розглядається саме як інституційна довіра.

Зниження рівня довіри до політичних інститутів – це одна з невід'ємних рис розвитку соціальної напруженості, оскільки саме в політиці влади, у неможливості вирішити назрілі

проблеми, в байдужості до простих громадян країни люди бачать причину незадовільної ситуації, що склалася. Все це у результаті призводить до зниження довіри до влади. Але стверджувати, що саме показник недовіри завжди інтегрує соціальну напруженість і викликає протестний настрій не є правильним. Ми н'юансували та проаналізували репрезентативні сторони недовіри до влади, щоб дати оцінку валідності даних показників до замірів СН.

Перший індикатор: «Кому Ви чи не найбільше не довіряєте із Центральних інститутів влади?» (Табл. 4.13) персоналізовано номіналізує рейтинг недовіри до влади. Це дає можливість лише скласти рейтинг недовіри.

Таблиця 4.13 - Кому Ви чи не найбільше не довіряєте із Центральних інститутів влади?, %

	%		%		%
Президенту	56	Прокуратурі і судам	16	ЦВК	4
Верховній Раді	40	Голові Нац.банку	12	Конституційний Суд	4
Кабінету міністрів	24	Нікому не довіряю	8	СБУ	4
Уряду	16	Всім інститутам влади	4	Мін-ву інформ.політики	4
Голові МВС	16	Міністру внутрішніх справ	4	Нац.банку	4
Прем'єр-міністру	16	Міністерство освіти і науки України	4	Поліції	4

Джерело: складено автором.

Наступний індикатор («Хто з них найбільше викликає у Вас відчуття роздратування, незадоволеність, злість?») серед переліку чинників, нюансує і уточнює об'єкт незадоволеності, роздратування від інституту влади (Табл. 4.14).

Таблиця 4.14 - Хто з центральних гілок влади найбільше викликає у Вас роздратування, незадоволеність, злість?, %

	%		%
Президент	33,3	Депутати	8,3
Верховна рада	20,8	Голова НБУ В.Гонтарева	4,2
Всі	16,7	Прем'єр-міністр В.Гройсман	4,2
Міністерство освіти та науки України	8,3	Генеральна прокуратура	4,2
Уряд	8,3		

Джерело: складено автором.

Звісно, позиції, що не є статистично значимими, ми зараз не розглядатимемо, з причини їхньої випадковості при такому методі опитування. Однак, більшість із них дублюють і доповнюють вищі за рейтингом позиції.

Аналогічні обстеження ми провели і по відношенню до місцевої влади (див.Табл.4.15; 4.16).

Таблиця 4.15. Рейтинг недовіри до органів місцевої влади, %

Таблиця 1.15. Частини населення со зразки місцевих влади, %					
		%			%
1	Обласна рада	34,8	10	Податкова інспекція	4,3
2	Мер	26,1	11	Нікому не довіряю	4,3
3	Міська рада	26,1	12	Казначейство	4,3
4	Прокуратура	17,4	13	Голова ОДА	4,3
5	Місцевий голова	17,4	14	Совбез	4,3
6	Судам	17,4	15	Обласна держадміністрація	4,3
7	Районна держадміністрація	13	16	Депутатський корпус міськради	4,3
8	Всім інститутам влади	4,3	17	Мій начальник	4,3
9	Поліція	4,3			

Джерело: складено автором.

Таблиця 4.16. Чинники роздратованості серед «фігурантів» місцевої влади, %

		%			%
1	Місцевий голова, мер	33,3	6	Райдержадміністрація	6,7
2	Депутати міської ради	13,3	7	Київенерго	6,7
3	Всі	13,3	8	Рідне місто	6,7
4	Обласна рада	6,7	9	Начальник	6,7
5	Прокуратура	6,7			

Джерело: складено автором.

Сама по собі недовіра є абстрактним поняттям, котре вимагає процедури інтерпретації та операціоналізації. Вона повинна проявлятися у конкретних діях її носіїв, і ефективно діє у поєднанні з іншими симптомами, над пошуком яких і потрібно працювати. Такими її компонент-ознаками, за результатами різних досліджень та аналізу відповідної джерельної бази, було визначено наступні: *ігнорування, скептицизм, саботаж, очікування на конструктив*.

Згідно результату дослідження, Індикатор *ігнорування до влади* («Чи проявляєте Ви певне ігнорування до влади (і до центральних і місцевих органів?)») показав, що: «скоріше ні» – 15%, «важко сказати однозначно» - 39%, «скоріше так» - 46%. Відповідна процедура квантифікації дозволила зробити замір цього показника (Індекс середньої величини): $(I_5)=0,31$.

Симптоми ігнорування можуть проявлятися як:

1. «Скептичне ставлення до дій влади», з постійною критикою в її адресу (пасивна форма): «меншою мірою» - 21%, «певною мірою» – 46%, «значною мірою» – 33%, $(I_5)=2,1$.

2. «За можливістю усвідомлене ігнорування (невиконання) владних розпоряджень», вважаючи їх неприйнятними (активна форма ігнорування): «меншою мірою» - 48%, «певною мірою» – 33%, «значною мірою» – 19%, $(I_5)=1,7$.

Інша сторона прояву недовіри – це рівень не/очікування (безнадійність/надія) прийнятих для опонента дій від влади, що сприяють покращенню ситуації та зменшення проблем: «Чи очікуєте щось від влади на покращення ситуації в країні, покращення життя людей?»: «скоріше так» - 44%, «скоріше ні» - 56%, $(I_5)=-0,12$.

Соціальна терпимість. Досить часто соціальна напруженість існує в латентній формі, не проявляючи себе зовні. Цьому багато в чому сприяє відсутність або дуже слабке реагування сторін на конфліктогенний чинник, тобто їх рівень терпимості або толерантності (хоча в суспільних науках під цими термінами вкладаються різні сенси. Потрібно сказати, що в науковій літературі ці поняття практично тотожні, але є і свої винятки або «але ...», тут існують свої протиріччя. По-перше, сама категорія «соціальна терпимість» в соціології поки розроблена слабо і практично односторонньо. З іншого боку, наявне знання про неї вказує на загальність категорії соціальної терпимості і пояснює її багатоплановість та багатозначність. Концептуалізуючи поняття «терпимість», ми будемо виходити із досить розгорнутої психо-семантичної системи зв'язків у «вітчизняній» мовній культурі. У своєму розумінні ми будемо дотримуватися тієї нерозробленої ще в соціології позиції, що вихідним в даному випадку буде поняття «терпіти», що тлумачиться, зокрема за С.Ожеговим, як: «покійно і стійко переносити що-небудь неприємне, небажане; миритися з наявністю, існуванням кого-небудь (чого-небудь), допускати що-небудь; відчувати що-небудь неприємне, важке; бути таким, що можна відкласти, почекати» [3].

Саме цей підхід «розвиває» терпимість як соціальну стійкість - певний симбіоз придбаної у повсякденності життєвої стійкості (стійкості до невизначеності). Риси терпимості людей пов'язуються з необхідністю компенсувати і пом'якшити істотні соціальні протиріччя стратифікованого суспільства – свого роду як ресурс змирення з існуючими в суспільстві змінами, котрі багато в чому суперечать інтересам індивіда, зачіпаючи його потреби і створюючи йому проблеми. Саме з цього ми будемо виходити, розглядаючи соціальну терпимість як ресурсну систему, з її структурою та можливостями.

Так званий «блок терпимості» нами був синтезований процедурою структурної операціоналізації – те, що формує ресурсну систему «супротиву» соціальній напруженості та оцінкою її дієвості. В контексті нашого дослідження, це, переш за все: матеріальний чинник, соціальна стресостійкість, розуміння поточних ситуацій у суспільстві.

Першими індикаторами її було визначено оцінку потенційності (наявності) альтернатив вирішення соціально-матеріальних проблем як деприваційного базису.

1. Наявність та оцінка матеріального ресурсу: «Чи є у Вас (хоч би тимчасова) матеріальна альтернатива, у разі втрати основного (формального) джерела доходу сім'ї?» (шкала Гутмана): «скоріше так» - 50%, «скоріше ні» - 50%. А чи була раніше?: «скоріше так» – 61%, «скоріше ні» – 39%. Як бачимо, у половини респондентів була і є альтернатива матеріального забезпечення, хоча, у більшості респондентів вона дещо зменшилася. Втрата стабільно можливого, основного та додаткового заробітку ставить людину та її сім'ю перед ризиком можливого жебрацького становища. Даний деприваційний фон породжує (підвищує) напруженість і змушує людей порізно діяти. Сценаріїв тут не мало. Одні активно вдаються (вдало/невдало) до підлаштування до поточної ситуації, пошуку роботи, заробітків, витрачаючи на пошуки життєвий потенціал. Інші – задовольняються набутиим, результативністю своєї діяльності, закріплюються на нових позиціях у складному адаптаційному механізмі з різним соціальним настроєм.

В екстраполяції на самооцінку можливої реалізації адаптивного поведінкового ресурсу з використанням власного соціального капіталу («Як ви гадаєте, чи є у Вас (чи знайдете) можливість завдяки власним умінням, або друзям чи знайомим прилаштуватися задля отримання нового (альтернативного) джерела доходу?»), бачимо, що респонденти налаштовані оптимістично: «Скоріше так» – 77%, «Скоріше ні» – 23%. «Чи така можливість була раніше?» («Скоріше так») – у 77%, не було («Скоріше ні») – у 23%. Це є свідченням того, що, співочінуючи об'єктивні можливості та власні адаптивні соціальні ресурси, люди проявляють певну активність у цьому напрямку.

Торкаючись деяких аспектів політичної культури, соціально-політичної толерантності чи громадянської позиції, нами був вибудований індикатор толерантності (суспільно-політичної, відповідно до означених завдань дослідження): «Оцінюючи, те що робиться в країні, наскільки ці позиції є для Вас прийнятними: «Я, все ж із розумінням ставлюсь до труднощів держави і власних, вважаючи і надіючись, що ця кризовість є тимчасовою», можна провести певну розвідку на вияв установок конкретної людини щодо характеру сприйняття поточної проблемної ситуації: «скоріше так» – 28%, «важко сказати однозначно» – 28%, «скоріше ні» – 44%. Згідно відповідей респондентів, у людей загалом втрачається довіра і терпіння до поточної ситуації.

З цим, ми переходимо до розгляду так званої шкали терпимості – визначення характеру та величини різних установок (їх чинники, мотиваційність), що формують чи стримують потенційність протестної активності. Широко застосовуване запитання «Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?» показує досить загальне співвідношення (загальний розподіл) тих, хто не/налаштований (не/готовий) відстоювати власну гідність, права тощо: «потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій» – 15%, «важко сказати однозначно» – 31%, «потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя» – 54%. Однак, він цілком виявляє валідний потенціал у формуванні індексу терпимості. Для підвищення валідних характеристик даного індикатора, була здійснена процедура переведення заданої предметності в одну полярність – інтолерантність: «Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди, умов Вашого життя?» з порядковою тривірневою шкалою: 1. «Можна ще терпіти» – 42%; 2. «Терпіти вже не можна» – 39%, 3. «Терпіння закінчилося, я в певній розгубленості» – 19%. Дані цих двох індикаторів не суперечать, а доповнюють один одного у формуванні агрегованого індексу терпимості.

Показники «історії» відстоювання та готовності відстоювати власні права можуть нести інформаційний ресурс у формуванні, як «шкали терпимості», так і «шкали протестності». Так, перший індикатор – «Чи траплялися у Вас випадки відстоювати власні права, перед неприйнятними для Вас діями державних установ?» (за яким, відповіли «так» – 60%, «ні» – 40%), може слугувати уточнюючою характеристикою, без використання його в агрегованій індексації, так як він по-різному може впливати на сценарій розвитку СН. Інший індикатор – «Чи готові Ви відстоювати власні права всілякими засобами?» («так» – 83%, «ні» – 17%, $I_s = 0,66$) має вищий гносеологічний потенціал. Готовність відстоювати власні права – це прояв активної форми самозахисту, з'ясування істинності речей, ситуації, що стосується опонента, однак ототожнювати з протестом не варто. Це суб'єктивний ресурс до протесту. Стосовно протестних дій, то під соціальним протестом можна розуміти заперечення соціальної дійсності, принципів суспільного устрою, незадоволення існуючими порядками й інститутами влади, виступи проти окремих аспектів їх політики. Тому, як суб'єктивний ресурс до протесту, індикатор «готовності відстоювати власні права» варто включати до замірів як агрегативного компонента в індексації СН.

Однак, потрібно ще з'ясувати чинникові та мотиваційні аспекти готовності чи неготовності до відстоювання власних прав. Завдяки відкритому питанню були з'ясовані основні чинники (Табл.4.17, 4.18). Цілком логічними у рейтингу значимості виявилися однотипні чинники: *відчуття власної гідності, справедливості* (22,7%) та *бажання жити вільно по-людськи* (18,2%). Інші позиції доповнюють їх більш конкретними своїми характеристиками (Табл. 4.17).

Таблиця 4.17. Мотиви готовності відстоювати власні права, %

Мотиви	%
1	2
Відчуття власної гідності, справедливості	22,7
Жити вільно по-людськи	18,2
Заради майбутнього процвітання України та добробуту дітей	13,6
Це моє право	13,6

Продовження таблиці 4.17

1	2
Протидіяти свавіллю влади	9,1
Тому що достало	9,1
Нетерпимість до несправедливості	9,1
Для збереження спокою та злагоди у сім'ї	4,5
Принципи	4,5
Коли закипить	4,5
Особисті інтереси	4,5

Джерело: складено автором.

Серед тих, хто не готовий відстоювати власні права, головною перешкодою вважають: *марну трату сил, очевидну безуспішність, відсутність організаційної сили, відсутність лідера* (Табл. 4.18). Ці чинники латентно виявляють ширше коло проблем, а саме: пасивність суспільства, український менталітет, корупцію та відомчу запоруку, міфічну «мафіозність» української влади.

Таблиця 4.18. Чинники неготовності відстоювати власні права, %

Чинник	%
Ні до чого не призведе	33,3
Радикальні дії втрачають зв'язок з раціональністю	16,7
Відсутність організаторів спротиву, лідерів	16,7
Можу ще терпіти	16,7
Вік	16,7

Джерело: складено автором.

В індикаторі самоусвідомлення сенсу участі у протестних акціях було закладено вияв характеру самооцінки позиції щодо не/підтримки протестних дій, порогу заниженої самооцінки, прояву інертності чи екстернальності: *«Наскільки одна із цих позицій стосовно участі у протестних акціях є для Вас прийнятною?»*: «Я не бачу сенсу (користі, ефективності) від моєї участі у протестних діях (від мене нічого не залежатиме) - 27%; «Я ще не знаю чи є в цьому якийсь сенс» - 46%; «Все ж я бачу сенс моєї участі (я можу впливати на ситуацію) - 27%.

У даному випадку є можливим чисельне замірювання даного індикатора ($I_s = 0$, «нульовий» індекс), котрий фіксує зміни установок: або на розчарування та інертність населення, або на одержимість активно відстоювати власні права у можливому протистоянні із опонентом – владою.

Більш ширша палітра чинників, що стримують від участі вже у радикальних протестних діях виявлена за відповідним індикатором: *«Що стримує Вас від участі у радикальних діях?»* (закрите питання): *відсутність таких* - 36%, *боязнь репресій* - 28%, *відсутність організації* - 24%, *інше* - 20%, та відкрите питання (Табл. 4.19).

Таблиця 4.19. Чинники утримання від участі у радикальних протестних діях, (відкрите питання) %

Чинник	%	Чинник	%
Не бачу сенсу	25	Страх перестати себе контролювати	5
Зберегти порядок в країні	20	Сім'я	5
Терпіння	10	Політична система	5
Не критичність ситуації і відсутність ідеї, "гідної" щоб за неї вмирати	10	Радикальні дії втрачають зв'язок з раціональністю	5
Страх	10	Люди	5
Діти	5	Немає бажання	5
Статус	5		

Джерело: складено автором.

Як видно з відповідей респондентів, відзначені ними причини утримання від участі у акціях протесту стосуються багатьох аспектів соціального та особистого характеру.

Протестні настрої та ступінь радикалізму. Дослідження протестних настроїв в опитувальних методиках, як правило, починається з «периферійних» розвідок, думок і оцінок населення стосовно протестних акцій, відношення до них тощо. Відповідні їм індикатори носять допоміжну, корегуючу інформацію:

«Як Ви вважаєте, наскільки зараз високими (сильними) є протестні настрої в країні, і наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав? Наскільки нинішня соціально-політична та економічна ситуації в країні загрожує черговим вибухом, новим Майданом?» (однополярна порядкова 3-5 ступенева шкала (табл.4.20).

Таблиця 4.20. Ступінь загрозовості протестних настроїв, %

Чинник	%	При заданій шкалі можливі протестні настрої в країні оцінені (від 1 до 4) респондентами як вище середнього: 2,6 (рівень (імовірність) між «не високим» і «суттєвим») І _Σ =2,6.
Загроза дуже низька	8	
Ймовірна, але невисока	44	
Суттєва	32	
Дуже висока	16	

Джерело: складено автором.

Інтерпретація заданого індикатора при інтерв'ю є досить узагальнюючою та ємкісною. Тому, при використанні його в кількісних опитуваннях, варто розділити на 2 предметні рівні: 1) протестні настрої як стан, рівень напруженості; 2. імовірність їх переростання у масові виступи.

З метою уточнення мотиваційної прийнятності підтримки акцій протесту, корегування можливого дієвого порогу суб'єкта пропонуємо задіювати наступний індикатор: «Які за характером ті чи інші акції протесту Ви підтримуєте?» (за трьохрівневою однополярною шкалою) (Табл. 4.21).

Таблиця 4.21. Ступінь підтримки акцій протесту, %

	Слабка	Посередня	Сильна	І _Σ
1. Всі підряд, головне, що протестують проти	62	33	5	1,4
2. Лише ті, які на мою думку актуальні, доречні, справедливі	12	21	67	2,5
3. Лише, ті які мають лише відношення до моїх інтересів проблем	38	24	38	2,0

Джерело: складено автором.

Як показує Індекс середнього значення (І_Σ), населення більш налаштоване до підтримки не всіх підряд (головне, що проти влади), а актуальних, доречних, справедливих акцій, і які не обов'язково мають пряме відношення до особистих проблем. Зростання індексу підтримки всіх підряд акцій вказуватиме на підвищення рівня протестності населення. За характером та ступенем охоплення протестності, цей індекс має найбільшу вагу.

Рівень готовності до участі у протестних акціях, як видається, уточнюється екстраполяцією через «бачення» себе у подібних акціях, квазіучасті, ймовірного сценарію. Це не проста умовивідна процедура, яку «прокручує у собі» кожна людина, коли стає перед вибором «бути чи не бути»: «Чи бачите себе (уявляєте, готові до участі) в активних акціях протесту? Чи готові Ви до радикальних дій»: ще не бачу/не уявляю/не готовий (скоріше ні) - 31%, важко сказати однозначно – 46%, однозначно бачу/уявляю/готовий (скоріше так) - 23%, І_Σ =1,9.

Звісно, тут спрацьовує і так званий «парадокс Леп'єра», однак, він завжди спрацьовує у запитаннях щодо можливості «брати участь» у різних акціях. Тому, потрібно аналізувати співвідношення (у даному випадку - І_Σ) між «готовністю до радикальних дій» та «установкою на участь» у них. У даному випадку вони різняться: «Якщо такі місцеві мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?»: «скоріше ні» - 15%, «не визначився» - 39%, «скоріше так» - 46%, І_Σ = 2,3.

Мотиваційний індикатор «Що може спонукати Вас (Які мотиви) піти на відкритий протест? (Болючі теми, напрямки, що змусять до радикальних дій?» (однополярна порядкова трьохрівнева шкала), уточнює мотиваційну структуру участі у акціях протесту (Табл. 4.22). (Попередньо, це питання застосовувалося у відкритій формі – блок «Соціальна терпимість»). Як бачимо, найвищий мотиваційний показник «протидії владі щодо ускладнення нею життя для суспільства» (п.4), «соціальна безвихідь» та «загроза потреб..., нормального розміреного життя...» (п.:1, 3) багато у чому сходяться.

Таблиця 4.22. Спонукальні мотиви відкритого протесту, %

	Слабше	Певною мірою	Перш за все	I _Σ
1. Соціальна безвихідь	33	31	37	2,05
2. Одержимість зробити зміни (впевнений, що можу змінити своє становище, і вирішити загалом проблему)	25	58	17	1,9
3. Під загрозою мої потреби, інтереси, цінності (нормальне, розмірене життя, розвиток, стиль життя)	4	50	46	1,96
4. Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства	24	24	52	2,3
5. Показати, щоб з Вами рахувалися (помста владі)	69	26	5	1,37
6. «Сприяння» новій силі стати при владі	47	41	12	1,65

Джерело: складено автором.

В аналізі міри готовності населення України до участі в різних формах протесту важливим показником у цьому контексті виступає індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. Шкала індексу включає перелік акцій протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати участь особисто. «Критичне» значення індексу «сигналізує» про готовність населення до масових акцій [4]. Цей інструментально-вимірювальний компонент має своє виважене методологічне обґрунтування та досвід використання. У ньому, для забезпечення можливості побудови інтегральних показників соціальної напруженості, що дозволяють оптимізувати моніторингові дослідження, була проведена процедура експертного оцінювання (за 11-балльною шкалою) різних акцій протесту за рівнем їх загрози для порушення порядку і стабільності. За критерієм рівня ступеня небезпеки акцій соціального протесту були здійснені ранжування різних акцій в порядку, до відповідного їх рівня легітимності і можливості переростання в озброєний конфлікт. Виходячи з цього, найбільш небезпечними експерти рахують такі акції, як створення озброєних груп, незаконні мітинги і страйки, бойкот державних рішень тощо. У даному випадку він широко застосовується у відповідних дослідженнях, і не потребує модифікації (можливо, лише рівень використання його вимірювального ресурсу).

У контексті нашого застосування (наявного якісного опитування з процедурою квантифікації значень) була обрана однополярна трирівнева порядкова шкала, що дозволяє визначити індекс середнього значення потенційної участі у кожній акції протесту (Табл.4.23): «У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби відстоювання своїх прав Ви вважаєте за ефективні і припустимі настільки, що Ви готові самі взяти в них участь?».

У порівняльних дослідженнях є можливість співпорівнювати індекси і використовувати сповна вимірювальний ресурс даного інструментального компоненту.

Таблиця 4.23. Потенційна участь у акціях протесту, %.

	Малоімовірно (%)	Можливо так	Однозначно так	I _Σ
1. Участь у передвиборчих кампаніях	28	28	44	2,2
2. Збирання підписів під колективними петиціями	42	39	19	1,8
3. Законні мітинги і демонстрації	30	39	31	2,0
4. Погрожування страйком	44	28	28	1,8
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	50	33	17	1,7
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	72	17	11	1,3
7. Незаконні страйки	78	17	6	1,2
8. Протест голодуванням	89	11	0	1,1
9. Пікетування державних установ	47	32	21	1,2
10. Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	76	18	6	1,3
11. Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	80	20	0	1,2
12. Інше *(8 %)	50	0	50	2,0

Джерело: складено автором.

Цінність, значущість різних складових, що формують суспільні умови життя визначається індивідуальними перспективами, поглядом у майбутнє, формування таких життєвих перспектив, котрі допомагали б людині підвищити самоповагу, віднайти власну ідентичність (Ф.Мелджес). Життєві цілі, відбиваючи потреби особистості, і виступаючи безпосередньою характеристикою її життєдіяльності, виражають найважливіші інтереси людини на даному етапі життєвого шляху і підпорядковують собі всі інші, другорядні цілі. Постановка життєвих цілей має відбуватися з урахуванням реальних можливостей їх досягнення (Г.Сельє). У протилежному випадку, виникає загроза стресу «зруйнованої надії» – досить небезпечного зі стресів. Якщо в людини відсутні або під загрозою ресурси майбутнього, то на людину очікує криза смисловтрати. Людина сподівається на позитивні зміни життєвих обставин у майбутньому, можна сказати – на нову смугу. Але ці зміни можуть не відбуватися чи початися набагато пізніше, і тоді залежно від ступеня неузгодженості між уявною перспективою та реальністю зростає почуття невдоволеності, напруги. Особливо гостро ця взаємозалежність людини і часу відчувається в умовах соціальної, політичної та економічної нестабільності. Постійна зміна умов життя змушують людину по-новому переживати період власного життя, переосмислювати, змінювати цілі, плани, очікування. У працях Г.Сельє і Ч.Спілберга показується, що ситуація очікування неприємної події людиною переживаються важче, ніж сама подія [5; 6; 7]. Сьогодні велика кількість людей охоплені синдромом футурошоку (страх перед майбутнім), наслідком чого є втрата нормальної адекватної орієнтації не тільки у часі, а й в оточуючому людину соціальному середовищі, що призводить до відсутності у людей відчуття самореалізації, зламу системи цінностей, зростання рівня апатії тощо [7; 8]. Можна це вважати відлунням депривації.

Показник перспективи реальності на майбутнє часто використовується у дослідженнях соціологічного та психологічного плану: «Соціальний настрій», «Життєві перспективи», «Конструювання майбутнього», «Соціальний захист» «Соціальна напруженість» та інше. Виявлено, що людей не задовольняє відсутність життєвих перспектив. Тому, до складу системи показників соціальної напруженості обов'язково входять ознаки, що характеризують сферу суб'єктивного: альтернатив розвитку подій у найближчому майбутньому, песимістичні оцінки майбутнього, як симптоми соціальної напруженості.

Аналіз психологічного потенціалу соціального протесту (емоційної напруженості) у низці відповідних досліджень здійснювався на підставі застосування, зокрема, показника «емоційно-оцінкового ставлення до майбутнього (питання анкети: «З якими почуттями Ви думаєте про завтрашній день, про майбутнє?»). Отримані дані, із застосування даного індикатора у нашому дослідженні показують, що: по-перше, цей чинник присутній серед інших у якості компонента, симптомів соціальної напруженості: «зневіреність у хороше майбутнє», «страх за майбутнє дітей», «відсутність впевненості на майбутнє»; по-друге, дослідження його деяких відповідних сторін показує деяку синхронність із соціальною напруженістю (Табл. 4.24). Значення соціальної напруженості корелюють симптоматично з оптимістичністю/песимістичністю «про майбутнє». Виходячи з заданої (двополярної) шкали, в основному вони носять характер «неоднозначності», з невеликим негативним відтінком.

Таблиця 4.24 - Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє ?, %.

Крайнє негативні	4	I ₅ = - 0,04
Загалом песимістичні	23	
Неоднозначні	46	
Загалом оптимістичні	27	

Джерело: складено автором.

Більш детальне обстеження цього показника (відкрите питання «Чому так думаєте, що спонукає так думати? (Табл.4.25) за нашими дослідженнями вказує, головним чином, на проєкції різнодеприваційної симптоматики.

Таблиця 4.25 - Що спонукає так думати? (групи відповідей відкритого питання) , %

	%
1. Проблеми є і великі, але присутні відносні покращення. Процес реформи відбувається, хоч і можливо, не настільки швидко, як очікує більшість. Потрібно час і терпіння, все тече, все змінюється. Усі події змінюються швидко та сподіваємося на краще.	26
2. Надзвичайна пасивність народу, пасивність суспільства, відсутність громадянського суспільства, такий наш менталітет, тип особистості.	17,6
3. Безвихідь та боязнь про завтрашній день, невпевненість у завтрашньому дні, не знаєш чого чекати від завтрашнього дня і думаєш, що він може не настати.	13,0
4. Відсутність прозорості політики демократичного розвитку українського суспільства, недержавницький підхід до управління країною представниками найвищих державних інститутів, недопущення до влади нових людей, які могли б змінити стан країни.	13,0
5. Тенденція до погіршення, малоімовірність вчасних прерогатив, життєвий досвід.	8,6
6. Реалії сьогодення, системна кризова ситуація в державі на даному етапі.	8,6
7. Ще не сформувалось покоління лідерів, еліти нації з державницькими, а не егоїстичними інтересами, повна відсутність кандидатів на керуючі та виконавчі посади, яким можна було б довіряти управління державою.	8,6
8. Війна та невизначеність, найстрашніше – це війна, заради, миру потрібно зробити все можливе.	8,6
9. Сподівання на усвідомлення населенням потреби змін і важливості починати ці зміни з себе. Проте, це буде не скоро і матиме масштабний спротив з боку «інертних» і «незацікавлених».	4,3
10. Нестабільна ситуація в країні, інфляція, безробіття, обвал гривні.	4,3

Джерело: складено автором.

Таким чином, з аналізу даного дослідження можна зробити такі висновки:

1. До основних причин, що спричиняють вірогідність масової участі населення в різних акціях соціального протесту, можна віднести такі характеристики соціальної ситуації і політичної культури населення як: високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед матеріально-економічними); низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною можливості здійснення впливу законним (легітимним) шляхом на соціальні процеси і політичні рішення, що зачіпають її безпосередні інтереси.

2. Рівень довіри/недовіри до структур влади та політичних лідерів не виступає прямим чинником зростання соціальної напруженості, так як є однією із симптоматичних її ознак. Завдяки інсценації та видозміні змісту індикаторів ми відшукали можливості продовження чи розширення діапазону вимірів (альтернатива «довіри/недовіри владі» – «надія на покращення ситуації» від влади).

3. Інтеграція протестності має різні мотиваційні джерела, власні сценарії та ймовірність виникнення як при «низькій», так і при «високій» політичній культурі та політичній залученості.

4. Так звана «індивідуалізація соціальних практик» може проявлятися у різних формах (ініціювання певних практик, способів і отримання відпору від держави у бізнесі, інноваціях, продуктивному пошуку самоактуалізації).

5. Відсутність життєво-необхідних засобів та ресурсів породжує деприваційний синдром, генерує соціальну самоізоляцію, дезінтеграцію. Підвищується стратифікаційна поляризація.

6. Ексклюзія (як виключення, позбавлення) виявляється у позбавленні реалізації способу життя, стосовно асоціативних практик та як відсутність відчувати себе членом соціума, а також розуміється і як втрата, боязнь втрати статусу.

Всі ці виявлені симптоми у подальшому були залучені до формування та уточнення структурування концептуальної пізнавальної моделі соціальної напруженості.

§4.3. Загальна характеристика та принципи побудови методики вимірювання соціальної напруженості.

На даний час в науковій літературі можна знайти немало різних методик, представлених їх авторами як інструменти для вимірювання СН у поточний період. Якісна різноманітність цих методик визначається відмінністю підходів дослідників до розуміння природи СН і до виділення її основних детермінант.

Суто «галузеві» (математична, психологічна, економічна тощо) методики є віддаленими від нелінійної багатоаспектної та полісутнісної соціальної дійсності. Тому, звісно, є потреба у синтезуванні комплексного підходу, вибудовуючи дизайн різних галузевих підходів, аспектів (соціологічних, психологічних, статистичних) у формуванні інструментарію.

Адекватне пізнання такого складного феномена як соціальна напруженість та її потенціал вимагає комплексного підходу з використанням різних прийомів і способів. З усієї безлічі методів її вивчення (соціологічні опитування населення, збір та узагальнення статистичної інформації, метод аналізу документів, інтерв'ю та інше) для дослідження необхідно вибрати саме ті, які є найбільш прийнятними до поставлених завдань, та при оптимізації ресурсних витрат даватимуть найбільш повне і точне знання про досліджуваний феномен.

Складність і багатовимірність цього феномена зумовили багатоаспектний та багаторівневий характер цього дослідження. Тому, проблема соціальної напруженості розглядається нами на трьох основних аналітичних рівнях: 1) теоретико-методологічному; 2) методико-інструментальному; 3) емпіричному. Це зумовило теоретико-методологічну і методичну (прикладну) спрямованість наукового пошуку.

Головним завданням був визначений пошук методологічних засад розглянутої проблеми, вирішення якої досягалося на кількох рівнях пошуку:

1) застосованість знайдених парадигм до досліджуваного нами феномену соціальної напруженості;

2) конструювання пізнавальної моделі соціальної напруженості;

3) індикаційне та вимірнвальне «налаштування» інструментарію.

Досягнення вказаної мети припускає у нашому розумінні вирішення наступних головних завдань:

1. Діагностика основних вузлів соціальної напруженості.

2. Виявлення, ієрархізація та впливовість чинників появи чи посилення соціальної напруженості.

3. Виявлення, ієрархізація та впливовість чинників «стриманості» (ресурсу терпимості) щодо соціальної напруженості.

4. Виявлення особливостей становлення і розвитку протестності в різних її рівнях.

5. Виявлення особливостей «абсентеїстичних» (депресивно-аномічних) форм протесту.

6. Виявлення основних характеристик конфліктно-протестного потенціалу населення окремих регіонів, окремих соціальних груп та інше.

Виходячи з того, що рівень СН в суспільстві визначається установками, намірами і емоційним станом людей, то, згідно зазначених завдань, методика дослідження соціальної напруженості повинна бути орієнтована на фіксацію проявів симптомів напруженості, протестності, конфліктності на рівні свідомості і на з'ясування параметрів «включеності» в них.

Таким чином, враховуючи результати попереднього аналізу, конструювання пізнавальної моделі, СН повинна включати наступні структурні (операціонально-статичні) та динамічні показники:

- показники, що фіксують детермінантні чинники незадоволеності різних соціальних суб'єктів умовами життєдіяльності; показники, що фіксують процес виявлення і усвідомлення причинно-наслідкового зв'язку між характером об'єкту незадоволеності і діяльністю інших соціальних суб'єктів, що викликають соціальну напруженість;

- показники, що фіксують процес посилення соціальної напруженості в процесі уточнення, нюансування позицій взаємодіючих суб'єктів;

- показники, що стримують експансію чи поглиблення симптомів та кульмінаційних проявів соціальної напруженості (система показників соціального терпіння, соціальної стійкості, «соціального абсентеїзму» тощо);

- показники інтеграції протестності та її потенціалу.

З цією метою, для вирішення низки теоретико-методологічних та методико-технічних завдань було проведено комплексний аналіз із використанням результатів проведених досліджень кабінетного та польового характеру, використані первинні дані масових моніторингових опитувань, фокус-групового методу, глибинного інтерв'ю, уточнення і нюансування основних вузлів соціальної напруженості для виявлення основних чинників, що визначають СН, специфіку її розвитку.

Для початку охарактеризуємо **структурно-сценарний вимір СН**. Напруженість, є, певною мірою, скалярною величиною (у єдиній координаті виміру), ні в що не «трансформується», а лише посилюється, збільшується/зменшується, досягаючи певного критичного рівня, після чого може відбутися (перманентно чи раптово) біфуркація сценарності її протікання (соціальний вибух, чи

тривале занурення суспільства у депресивний шок тощо). Сама по собі кожна ситуація має незалежну від людини (об'єктивну) і залежну від неї (суб'єктивну) сторони. Незалежна сторона ситуації – це збіг умов і обставин, що створюють певне становище, в якому перебуває людина, а залежна – певна сукупність відношень людини до світу, в яких вона переживає необхідність діяти тим чи іншим чином. Узагальнюючи роззосереджені в різних джерелах зауваження та рекомендації, і опираючись на досвід емпіричних досліджень, можна стверджувати, що соціальна напруженість як явище, виявляється, перш за все, на соціально-психологічному і поведінковому рівнях, концептуально, на підставі головних її компонент, і як правило, в такій послідовності:

Перше: глибинні причини даного явища виявляються як сукупність, перш за все матеріально-економічних, а також політичних, соціальних та інших процесів, хід і спрямованість перебігу яких, призводить до виникнення (формування) в суспільстві певного психологічно-негативного «фону», при якому потенційно можуть розгортатися ситуації деструктивного характеру (конфліктні ситуації, аномія тощо). На цей загальний фон фундаментальних причин напруженості часто накладається дія локальних чинників (зокрема, дії засобів масової інформації, девіантність різних груп, неправильні дії влади тощо), що викликає загострення ситуації.

Друге: під впливом вищезазначених настроїв з'являється відчуття небезпеки, широкого поширення набувають песимістичні оцінки майбутнього, всілякі чутки, формування «винного»-об'єкта соціальних проблем, втрачається довіра до влади, її авторитет. У суспільстві в цілому, як і в окремій територіальній спільності виникає атмосфера психічного неспокою, емоційного збудження, симптоми декомунікаційного («тихого») бунту.

Третє: на поведінково-діяльнісному рівні соціальна напруженість як інтегральна характеристика одночасно може виявлятися як джерело, процес та результат. Вона призводить до різного роду комбінаційних сценаріїв власного розвитку і виступає в ролі певного чинника соціальних змін, що власне і становить соціологічну проблему. З одного боку – це розвиток дієвих форм громадського обурення за різним характером дії. Це стихійні масові дії: ажіотажний попит, різного роду форми непокори і протесту, можлива (як і при інших випадках) вимушена і добровільна міграція в інші регіони, за кордон з матеріальних, політичних, правових, духовних та інших міркувань. Загострення конфліктної ситуації (інцидент) зазвичай виникає тоді, коли одна із сторін втрачає надію досягти своєї мети іншими засобами, не вважаючи при цьому конфліктну поведінку прийнятною для подальшої взаємодії. Для інших вона виявляється у соціальній ізольованості, самоізолюваності, у квазіпошуках виходу з кризи, соціального абсентеїзму, декомунікації. Саме такий стан суспільства характеризує синдром Холлідєя («синдром хворого суспільства за Холлідєєм») – суспільство, яке є хворим, неконструктивним, застійним, зі зростанням соціальної аномії, соціального абсентеїзму, соціальної депресії, різного роду «пасивних» девіаційних проявів. Симптоматичними рисами такого суспільства є, зокрема: занепад економіки, зростання безробіття, числа прогулів, захворюваності, злочинності, зниження впливу традиційної релігії, соціальне розшарування, масова міграція, зростання числа немотивованих «нецільових» страйків, в культурі домінування примітивного мистецтва тощо.

Для інших, це проявляється мобілізацією психічної діяльності, почуттям загального піднесення, активним прагненням до подолання труднощів (боротьба з «бідністю», відстоювання власних базово-життєвих інтересів), що підвищує мотивацію їх задоволення (досягнення), і в кінцевому рахунку зумовлює мобілізаційний ефект психічного напруження.

У залежності від зовнішніх обставин та індивідуально-психологічних особливостей людей, сценарії розвитку подій, таким чином, можуть вилитися в агресію, депресію чи «самомобілізацію». І тут існують підстави припустити, що ми маємо справу не з кількісно-якісними градаціями одного й того самого психічного стану, а з різними за своєю ґенезою психічними станами.

Описувати і збагачувати сценарії можна достатньо багато у різних комбінаціях і з різними змінними, але вище викладені сценарні компоненти кристалізують найбільш характерні сторони розвитку соціальної напруженості і її кульмінаційні прояви саме у наших умовах. Це відображається і у соціальній дійсності, і виявляється з досліджень соціальної напруженості. Питання тільки в прогнозуванні сценарію і замірюванні її компонентів.

За будь-яких тлумачень феномену СН зрозуміло, що вона не зводиться до тих чи дій громадян, нехай і масових акцій протесту, а є скоріше їх передумовою. І саме в якості передумови вона має вивчатись, у першу чергу – для передбачення та упередження небажаного розвитку суспільних процесів.

Таким чином, головними узагальнюючими ознаки є: наявність гострої проблеми, що зачіпає інтереси більшості людей, з одного боку, а з іншого – відсутність реальних шляхів її вирішення в

межах чинного законодавства; високий рівень незадоволеності людей роботою інститутів управління; прояв апатії і байдужості, зростання патерналістських настроїв; песимізм, невіра у ефективність прийнятих заходів соціального захисту, невпевненість у майбутньому; несприятлива морально-психологічна атмосфера, підвищення рівня побутової агресивності.

Багаторічний дослідницький досвід вивчення соціальної напруженості як первинної фази прояву протестності, дає можливість прийнятно її змоделювати в таких взаємоузгоджених компонент-рівнях, які є водночас структурованими показниками: 1) психологічний потенціал соціального протесту (емоційна напруженість, соціальні очікування); 2) установчий потенціал протестності 3) ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості людей (ставлення до соціального протесту і оцінка його ефективності); 4) поведінковий потенціал соціального протесту (готовність до соціального протесту). Зауважимо, що поняття «протест» не розглядається нами лише як девіантно-бунтівні акції, це і «заперечення» соціальної дійсності, «неприйняття» окремих сторін суспільно-політичного життя, «незадоволення» існуючими порядками й інститутами влади загалом (як умова, установка до дії), і звісно можливий дієвий виступ проти системи влади.

Соціальна напруженість, отже, постає в суспільстві, по-перше, на рівні масових настроїв (зростання емоційної напруженості – негативних емоцій: агресивність, нетерпимість, озлоблення, роздратованість, тощо), по-друге, на рівні громадської думки (ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості), і, по-третє, – на рівні масової поведінки (готовність людей до участі в акціях протесту, крайня апатичність та самоізоляція).

Оскільки ми не прирівнюємо протестність з соціальною напруженістю, то є підстави аналогічно розглядати і протестність у трикомпонентній структурі (відповідно до загальноприйнятої трикомпонентної структури соціальної установки): емоційний компонент протестних установок, раціонально-оцінковий компонент протестних установок і поведінковий компонент протестних установок. Всі ці інтерпретаційні положення проєкціюють у пізнавальний конструкт, структуровану концептуальну модель соціальної напруженості (Додаток А). Надамо розширену характеристику (з елементами деяких змістовних повторювань) компонентам пізнавальної моделі соціальної напруженості.

Зовнішні чинники СН. Перше завдання концептуальної пізнавально-вимірювальної моделі – виділити чинники, які визначають форму і вираженість симптомів соціальній напруженості в сукупності. Вона формується під дією як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Вона може бути визначена як одна з інтегральних характеристик загально-соціального розвитку в регіоні і має складну внутрішню структуру, яка включає в себе широкий їх спектр, як правило, потребнісно-матеріального характеру: незадоволення життєвими умовами; матеріальний добробут сімей; відсутність у значної частини населення можливості для поліпшення умов життя проти зростання й збереження бідності; можливі соціальні ризики з боку економічної, політичної ситуації, правових змін, культурних змін, зростання рівня злочинності, незадоволення дією соціально-значимих інституцій; недовіра до органів влади; втратою впевненості у власному майбутньому.

Всі ці суперечності в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності реалізації інтересів, очікувань, потреб індивідів і соціальних груп. Невідповідність цілей та інтересів соціальних суб'єктів (індивідів, груп) викликають незадоволеність населення і породжують соціальну напруженість. Якісну своєрідність цьому процесу додає поведінкова установка на протестні дії (різні за характером), які спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, досягнення поставленої мети. Саме показники соціальної депривації (фрустрації), відсутність реалізації базових потреб, фіксують вираження стану і рівня незадоволення існуючими умовами життя, пригніченості основних життєвих потреб та інтересів, позбавлення та ущемлення прийнятних для кожної людини можливостей життєдіяльності. В кінцевому рахунку соціальна депривація, як сама по собі, так і інтегрована в соціальній ексклюзії, прирівнюється до відхилення від реальних соціальних норм у суспільстві, соціальних спільнотах, які відображають певний ступінь ізоляції індивіда від соціального кола та соціального середовища [20, 335]. Вона наслідково виявляється в обмежені комунікативного поля індивіда, стихійному характері зв'язків і відношень, що є ймовірним чинником конфліктогенності та *дезінтеграції* особистості в соціумі.

Сам рівень депривації виявляється та розраховується як розбіжність між очікуваними позиціями індивідів і тими можливостями, які їм надає суспільство для їх задоволення. Чим більше значення надається цінності самоактуалізації, і чим нижче можливість її досягнення, тим сильнішою є незадоволеність індивіда. Це відбувається за допомогою виявлення, визначення та оцінювання проблемних аспектів (умов) життєдіяльності, що створюють, або є причетними до формування психосоціального негативу – симптомів соціальної напруженості.

Оскільки, не завжди визначені чинники будуть валідизувати предметність і, відповідно відповідати її індикаторам (їх важливість і ступінь прояву змінюється), тому, вони будуть визначатися респондентами (можливо частково експертами).

Внутрішні психосоціальні та інші недеприваційні компоненти СН. Крім зовнішніх причин, важливим моментом при замірюваннях рівня СН і побудові моделі прогнозування потенційної готовності до протестних дій є врахування так званого «людського фактора». Це, так звані внутрішні чинники, що визначають систему симптомів СН, які відображають сприйняття соціального середовища, ті почуття, які у нього формуються під її впливом, схильність до соціального оптимізму або песимізму, сила мотивації, наявність досвіду подібних переживань, екстраполяція на майбутнє, очікування, довіра і терпимість, ресурсні можливості, соціальний капітал та й інше. Отже, необхідно звернути увагу на чинники, які пов'язані з ймовірністю прояви саме цих симптомів.

Психічна напруженість характеризується мобілізацією психічної діяльності, почуттям загального піднесення/не, прагненням/не до подолання труднощів. Це розуміється як реакція психіки на актуалізація певних потреб або цілей у разі виникнення перешкоди, що становить заваду на шляху задоволення цих потреб чи досягнення цілей. Відстрочення в реалізації потреб і цілей підвищує мотивацію їх задоволення і досягнення, що й зумовлює мобілізаційний ефект психічної напруженості («помірного стресу»).

З іншого боку, в основі процесу акумулювання потенціалу соціальної напруженості лежить незадоволеність, що виникає як результат невідповідності, неузгодженості цінностей, інтересів, потреб різних соціальних суб'єктів, що становить перший крок на шляху усвідомлення ними реального протиріччя. Це проявляється у формі появи відчуття страху, тривоги, незадоволеності, роздратованості як щодо поточних подій, так і в очікуванні негативних подій у майбутньому, що оцінюються індивідом як ймовірні. Тривога перед невідомим і неоясненим глибоко впроваджена в людську свідомість як один з найбільш важливих аспектів людського існування. Соціальна тривожність може розглядатися як відправна точка усвідомлення суспільством соціальних протиріч. Можна стверджувати, що соціальна тривожність виникає в суспільстві в цілому, або у певній територіальній спільності, якщо «неясне» відчуття переростає відповідно до розвитку подій в усвідомлення того, що задоволення економічних, політичних, соціальних, національних, культурних або будь-яких інших життєво важливих потреб, інтересів і прав людей знаходиться під загрозою або стає неможливим. Люди відчувають також тривогу перед загрозою війни, диктатури і масових репресій, побоюються економічних криз, стихійних лих, спалахів епідемії тощо.

Зниження або зростання соціальної тривожності можуть бути результатом і спонтанної ситуативної зміни обставин, і свідомого нагнітання обстановки. Соціальна тривожність може існувати в латентній формі, проявляючись в переживанні індивідами політичного, економічного та іншого дискомфорту.

Стан незадоволеності і занепокоєння, роздратованості що достатньо довго триває, як правило, служать живильним підґрунтям для виникнення та розвитку різного роду суспільних рухів, релігійних громад. Тому, при побудові інструментарію вимірювання СН повинна враховуватися самооцінка людьми щоденно настроїв, детермінованих саме соціальними чинниками.

Соціальний ресурс та терпимість у природі СН. Досить часто соціальна напруженість існує в латентній формі, не проявляючи себе ззовні. Цьому багато в чому сприяє відсутність або дуже слабке реагування сторін на конфліктогенний фактор, тобто їх толерантність або терпимість. В науковій літературі ці поняття практично тотожні, але є і свої винятки, та існують свої протиріччя. Сама категорія «соціальна терпимість» в соціології поки розроблена слабо і практично одностороннє. З іншого боку, наявне знання про неї вказує на загальність категорії соціальної терпимості і пояснює її багатоплановість та багатозначність. Концептуалізуючи поняття «терпимість», ми будемо виходити із досить розгорнутої психо-семантичної системи зв'язків у «вітчизняній» мовній культурі. У своєму розумінні ми будемо дотримуватися тієї нерозробленої ще в соціології позиції, що вихідним в даному випадку буде поняття «терпіти», стійко переносити що-небудь неприємне, небажане, миритися з наявністю, існуванням кого-небудь (чого-небудь), бути таким, що можна відкласти, почекати.

Саме цей підхід розкриває терпимість як соціальну стійкість – певний симбіоз набутої у повсякденності життєвої стійкості (стійкості до невизначеності). Риси терпимості людей пов'язуються з необхідністю компенсувати і пом'якшити істотні соціальні протиріччя стратифікованого суспільства – свого роду як ресурс смирення з існуючими в суспільстві змінами,

котрі багато в чому суперечать інтересам індивіда, зачіпаючи його потреби і створюючи йому проблеми.

Соціальна терпимість це – інтегрована якість суб'єкта соціальної дії, сукупність різних елементів його психіки, соціальних установок, цінностей, атитюдів, усвідомлення ресурсності соціального капіталу, дієвих можливостей «відійти від проблем», що характеризують його здатність підтримувати нормативно приписуваний контроль в поведінці і діях, в яких виключені (обмежені) деструктивні ознаки. Саме з цього ми будемо виходити, розглядаючи соціальну терпимість як ресурсну систему, з її структурою та можливостями. Так званий «блок терпимості» формує ресурсну систему «супротиву» соціальній напруженості та оцінкою її дієвості. Це, переш за все: об'єктивний та суб'єктивний адаптивний ресурс, соціальна стресостійкість, розуміння поточних ситуацій у суспільстві, політична культура, форми та способи психосоціального абстрагування від проблемної дійсності (релігія тощо).

Фокус «надії на майбутнє» як чинник СН (експекції майбутнього). Планування та усвідомлення перспектив реальності на майбутнє – це також складний соціопсихологічний феномен. Усе соціальне буття людини є спрямованістю на цілі, які знаходяться у більш-менш віддаленому майбутньому. Особистість пристосовується до майбутнього, прогнозує його, розробляючи життєві плани, програми, усвідомлені й не усвідомлені остаточно орієнтири. Цінність, значущість різних складових, що формують суспільні умови життя визначається індивідуальними перспективами на майбутнє. Однак, вони повністю залежать від об'єктивних теперішніх умов та їх суб'єктивною оцінкою, вплив якої виявляється на інші поведінкові компоненти індивіда – атитюди, мотивації, потреби, інтереси, цінності. Життєві цілі, відбиваючи потреби особистості, і виступаючи безпосередньою характеристикою її життєдіяльності, виражають найважливіші інтереси людини на даному етапі життєвого шляху і підпорядковують собі всі інші, другорядні цілі. Постановка життєвих цілей завжди відбувається з урахуванням реальних можливостей їх досягнення [6]. У протилежному випадку, виникає загроза стресу «зруйнованої надії» – досить небезпечного зі стресів. Якщо в людини відсутні або під загрозою ресурси майбутнього, то на людину очікує криза смисловтрати. Людина сподівається на позитивні зміни життєвих обставин у майбутньому, що призводить до відсутності у людей відчуття самореалізації, зламу системи цінностей, зростання рівня апатії, дезорієнтації, масових неврозів та невмотивованих вчинків, соціальної напруженості [7; 8]. Так, як людей не задовольняє відсутність життєвих перспектив, то до складу системи показників соціальної напруженості обов'язково повинні входити ознаки (як вже пригадувалося), стосовно альтернатив розвитку подій у найближче майбутнє, песимістичні оцінки майбутнього чи усвідомлення громадянами майбутніх подій у цьому напрямку з позицій їх суб'єктивної оцінки. Симптоматично вони також є компонентами соціальної напруженості.

Протестність як потенціал СН. Відповідно до потенційного сценарного репертуару кульмінаційного розвитку соціальної напруженості, протестність виявляється (структурується) у кількох рівнях: психологічний потенціал (емоційна напруженість), незадоволення; установочний потенціал (усвідомлення загрози протиріч інтересів, незгода); ступінь конфронтаційності політичної свідомості людей (ставлення до соціального протесту, його сприйняття, оцінка його прийнятності та ефективності); поведінковий потенціал (готовність до соціального протесту, латентні форми дій, груповий егоїзм, абсентеїзм, ажітаж, квазіучасть/участь у різних формах громадянської непокорі і протесту), вимушені міграції та інше. Іншими словами симптоматика «незадоволеності – незгоди – прийнятності діяти».

Аналіз потенціалу соціальної напруженості (можливе переростання у акції протесту) серед населення формується на підставі застосування прямих та опосередкованих (перцептивних як оцінювання, інтенціональних як потенційність наміру, змістовних як самооцінка готовності) індикаторів потенціалу соціальної напруженості: ставлення до соціального протесту в цілому і до різних його форм, готовність до участі в різних формах протесту, оцінка його ефективності, мотивація участі/неучасті в акціях протесту, рівень соціального «терпіння», рівень соціальної активності.

Аналіз різнорівневого протестного потенціалу (психологічний, установчий, конфронтаційний, поведінковий) та його заміри базуються на підставі застосування низки емпіричних показників (групи індикаторів): оцінка індивідом власного емоційного стану (емоційна напруженість), емоційно-оцінкове ставлення до майбутнього, особиста налаштованість на захист власних інтересів, самооцінка готовності приймати участь в акціях протесту проти влади, оцінка вірогідності відкритого конфлікту із владою. Так звані перцептивний та інтенціональний рівні, що виявляють лише «думки», міркування про можливість протестів у регіоні та прийнятність власної участі не можуть виступати прямим інструментом замірів протестності.

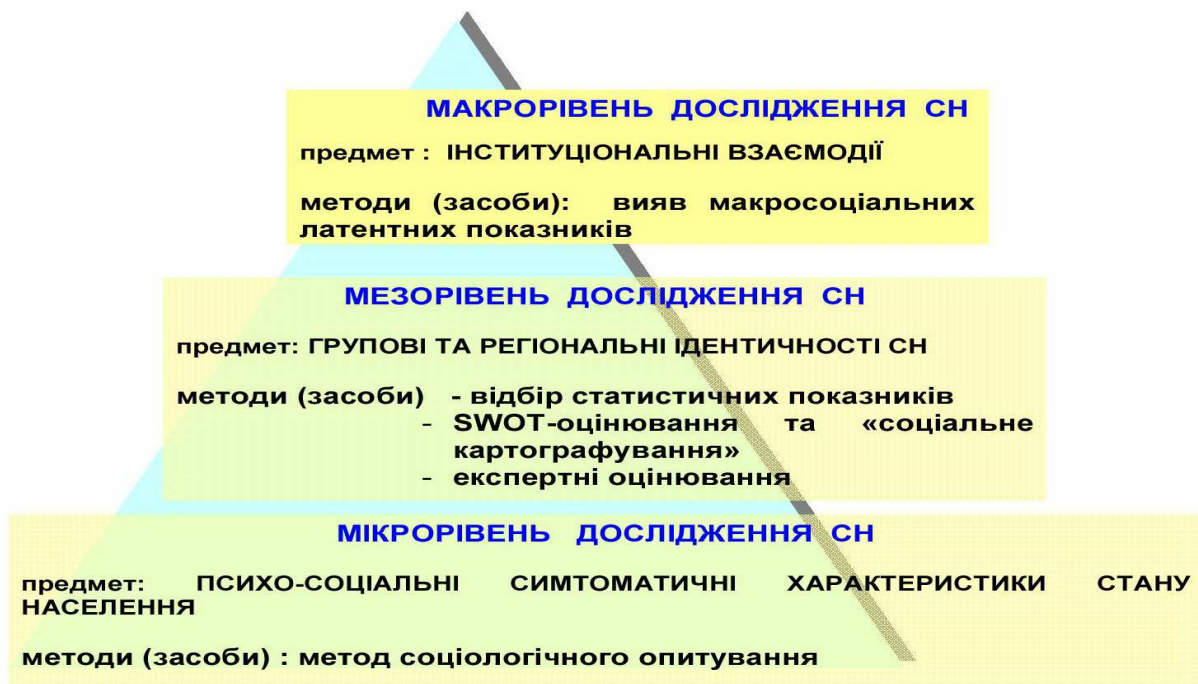
Для того щоб розрізняти ступінь невдоволення, готовність взяти участь в протестних акціях і дійсний рівень протестної активності, в науці існують поняття «протестна активність» – як охоплення (залученість) громадян різними формами протестної активності та їх динаміка і «протестний потенціал» – намір (схильність) громадян брати участь в протестних акціях за певних умов.

Додатковим показником, який дає змогу судити про структуру соціального невдоволення і думки людей про причини, що стримують їх від участі в акціях протесту, є такий показник, як мотивація протестної поведінки. Вони дають додаткові важливі уявлення про особливості цієї мотивації, її стан, вираженості та усвідомленості. Індикаторами цього показника вирізняють: самооцінку гіпотетичних мотивів власної протестної активності, оцінка причин, що стримують від участі в соціальних протестах.

Питання регіоналізації. Згідно поставлених завдань, арсенал методики повинен дозволяти визначати рівень СН в регіонах, в окремих соціальних групах населення регіонів, виявляти індикатори (чинники), рівень незадоволеності населення якими достатньо високий. Потенційно, це універсальний інструмент, котрий допомагає виявити особливості дії зовнішніх чинників у різних регіонах, так як їх вплив на появу/зростання соціальної напруженості, з точки зору регіональних особливостей не завжди однаковий. Тому, у методиці закладаються можливості визначати особливості розвитку регіонів, а, отже, неоднозначність чинників, що визначають СН в регіонах. Напруженість з'являється з виникненням у суспільстві певної ситуації (і не у кожному регіоні), загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу. А тому, вивчення СН потребує і ситуаційного підходу у специфіці окремого регіону. Крім того, при аналізі необхідно враховувати історичний, соціокультурний розвиток певного регіону, що виявляється у кісних процедурах аналізу даних. Саме таким чином можна розуміти предметність «врахування регіональних особливостей».

§4.4. Концептуальна та структурно-логічна схеми вимірювання соціальної напруженості

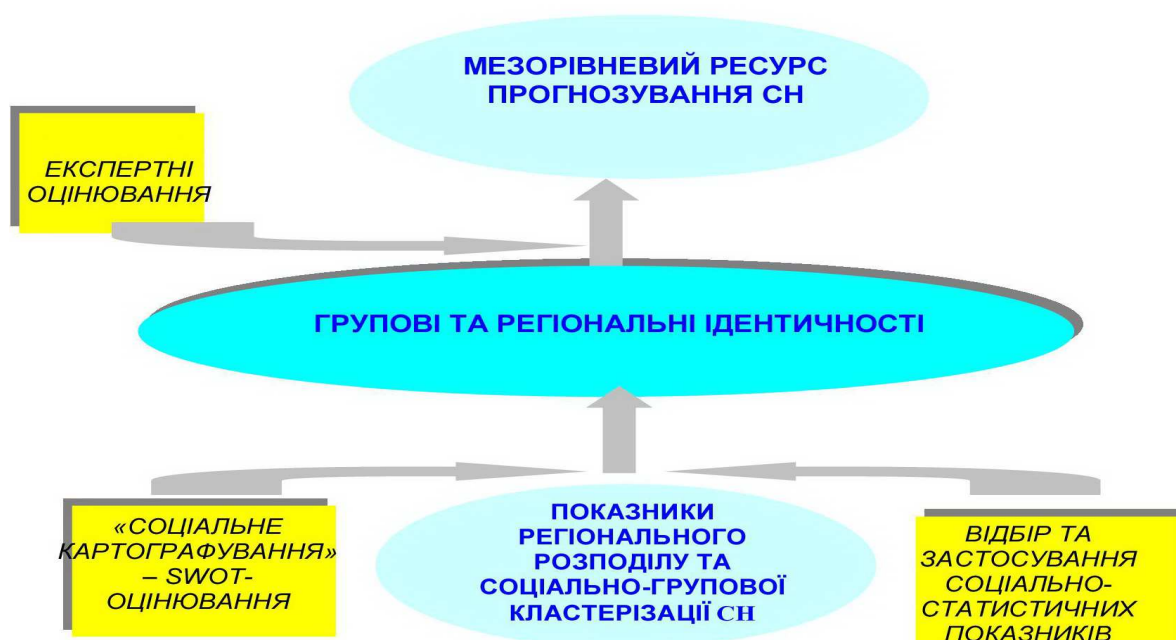
Наукове дослідження функціонального впливу різних чинників на процеси відтворення соціальної напруженості є важливим стимулом розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості, яка вивчається на кількох дослідницьких рівнях (див. Мал.1), зокрема: 1) міжособистісних взаємодій (мікрорівень); 2) самодіяльних ініціативних практик (мезорівень); 3) інституціональних взаємодій (макрорівень).

Малюнок 1. Загальна структурно-логічна схема вимірювання соціальної напруженості

Наукове усвідомлення зазначеної концептуальної позиції відповідає і провідним тенденціям світового наукового пошуку у даному напрямі.

У процесі дослідження загалом було розкрито зміст наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження стану та проявів соціальної напруженості в окремих регіонах України, обґрунтування застосування інструментарію, методів та процедур формування первинної інформаційної бази. Зокрема, було запропоновано стратегію поєднання дослідницького потенціалу різних методик соціального картографування (розробки «соціальної карти») регіону, SWOT-оцінювання. Всі вони загалом орієнтовані на ідентифікацію просторового розподілу системи комплексних соціальних індикаторів (даних) та системи статистичних показників, які загалом характеризують окремий регіон (область, район, місто) в аспектах оцінки його демографічної, соціально-економічної, суспільно-політичної ситуації, та є базою пояснень його соціокультурної, історичної та геополітичної, природної (ландшафтної), екологічної специфіки (Мал. 2).

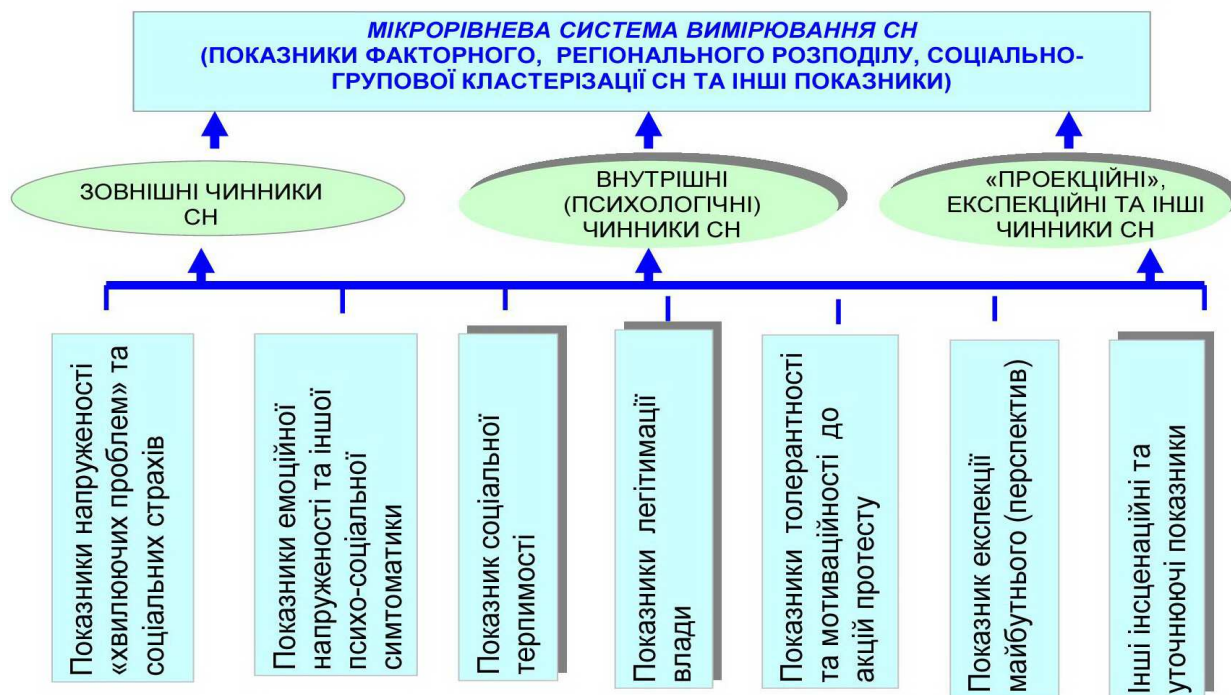

Малюнок 2. Мезорівнева модель вимірювання соціальної напруженості

У процесі дослідження була здійснена оцінка ґносеологічного потенціалу інструментальних компонентів в методиках дослідження соціальної напруженості у порівняльній базі її показників (див. підрозд. 2.4). Дослідження визначених індикаторів (факторів), які відображають прояви соціальної напруженості в регіонах України на перцептивному та раціонально-оціночному рівнях визначення населенням її стану, зокрема, у межах континууму «індивід – група – соціум – держава», відображає диференційовану систему емоційних, соціальних, ментальних та поведінкових детермінант соціальної напруженості (Мал.3).

Сама методика ґрунтується перш за все, на методі опитування, але й дозволяє використовувати експертне оцінювання (у форматі SWOT-оцінювання), використання системи статистичних показників (соціальної та економічної статистики). Дослідження взаємовпливу емоційних, соціальних, ментальних та поведінкових детермінант соціальної напруженості пов'язані з необхідністю (або можливим) використання дослідницького застосування методів SWOT-оцінювання, та інших експертних оцінювань, фокус-групового інтерв'ю та використання зазначених статистичних показників.

У дослідженні може застосовуватися кілька видів демонстрації даних: у відсотках та через індекс. Система предметних індикаторів та показників, хоча і відображає мікрорівневий формат вивчення і вимірювання структурно-функціональних компонентів соціальної напруженості, її інтегральних характеристик, та все ж, в ній закладено методико-методологічні ресурси закладання і використання індикаторів, що валідизують -мезо і -макрорівні вивчення, вимірювання соціальної напруженості (Мал.1; 2; 3).

Малюнок 3. Мікрорівнева модель-структура вимірювання соціальної напруженості

У процесі концептуалізації та конструювання моделі соціальної напруженості, її інтегральні складові, характеристики виявляються та інтерпретуються у наступних показниках, які можна використовувати як автономно, так і агрегативно. Всі вони відображають окремі її аспекти, які можуть зацікавити дослідника (обґрунтування інструментарію зазначено у підрозд. 4.5.; * нумерація (#п) по тексту прив'язана до № питання-ознаки в опитувальному інструментарію):

1. Показник напруженості «хвилюючих проблем» (I х.п.) – (#п. 1).
2. Показник напруженості «соціальних страхів» (I с.с.) – (#п.2).
3. Самооцінка симптоматики поведінкової дестабілізації (I с.п.д.) – (#п.3, #п6).
4. Показник психосоціальної симптоматики (емоційного напруження) (I е.н.) – (#п.4).
5. Рівень терпимості (I т.) – (#п.5).
6. Рівень ресурсності соціальної терпимості (I с.т.) – (#п 7, #п 8, #п 9, #п10).
7. Показник ставлення до влади (психосоціальна легітимізація влади) (I с.в.) – (#п11, #п12, #п13, #п14).
8. Показник «лояльності» (прийнятності) до акцій протесту (I л.а.п.) – (#п15).
9. Показник мотиваційності участі в протестних акціях (I м.а.п.) – (#п16).
10. Показник експекції «майбутніх перспектив» (I е.м.) – (#п18, #п19).
11. Інсценаційні (уточнюючі) показники причинності, мотивацій, установок (мотивація не участі у протестних акціях) (#п17).

Логічна структура побудови індексів соціальної напруженості (CH).

Сама по собі соціальна напруженість не є односторонньою характеристикою-ознакою стану особи чи соціальної групи. Вона інтегрально виявляється не за одним певним чинником, а за декількома і більше. Її прояв можна спостерігати у різних рівнях, форматах, аспектах (відчуття проблем, соціальних страхів, емоційні прояви, протестні тощо), дослідженню яких і призначений даний інструментарій, методика. Кожний із розроблених індикаторів-показників окремо характеризує та інтерпретує соціальну напруженість, будучи її інтегральним компонентом. Тому, власне й інструментарій, як складова методики, її логічна обґрунтованість, дозволяють використовувати, як окремі показники соціальної напруженості, так і інтегральні – агреговані. У даній опитувальній методиці вимірювання СН був закладений наступний розрахунковий алгоритм

(більш детальні пояснення щодо пізнавальної раціональності кожного зазначеного індикатора з подальшою вибудовую індексів подані у наступному підрозд. 4.5):

1. Індекс соціальної напруженості:

показник (Індекс) напруженості «хвилюючих проблем» ($I_{х.п.} = \Sigma(\#1.1)$), показник (Індекс) напруженості «соціальних страхів» ($I_{с.с.} = \Sigma(\#1.2)$), показник психосоціальної симптоматики (емоційного напруження) ($I_{е.н.}:(\#1.4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5)$), показник (Індекс) «нестерпності» ($I_{нст.}(\#1.5)$) за «прямою» шкалою.

2. Характер симптоматики та сценарію поведінкової дестабілізації:

самооцінка симптоматики поведінкової дестабілізації ($I_{с.п.д.} = \Sigma(\#1.3)$, ($I_{с.п.д.}(\#16)$).

3. Індекс ресурсу соціальної терпимості:

рівень (Індекс) терпимості $= \Sigma(I_{т.}(\#1.5))$ за «зворотною» шкалою, рівень ресурсу соціальної терпимості ($I_{с.т.}(\#1.7)$, ($I_{с.т.}(\#1.8)$, ($I_{с.т.}(\#1.9)$, ($I_{с.т.}(\#1.10)$).

4. Індекс лояльності до влади:

$= \Sigma$ показник негативного сприйняття влади 1 ($I_{с.в.}(\#11)$), показник негативного сприйняття влади 2 ($I_{с.в.}(\#12.1 + \#12.2)$), показник «ігнорування» (дистанціювання) влади ($I_{і.в.}(\#13)$), показник експекції перспектив від влади ($I_{і.п.}(\#14)$).

5. Індекс протестності (у двох показниках):

показник «лояльності» (прийнятності) до акцій протесту ($I_{л.а.п.} = \Sigma(\#15.1), (\#15.2), (\#15.3)$), показник мотиваційності участі в протестних акціях ($I_{м.а.п.} = \Sigma:(\#16.1), (\#16.2), (\#16.3), (\#16.4), (\#16.5), (\#16.6), (\#16.7)$).

6. Показник експекції «майбутніх перспектив» ($I_{е.м.}$):

$= \Sigma$ Характер емоційності щодо «майбутніх перспектив» ($I_{е.м.п.}(\#18)$) + Рівень переживань «за майбутнє» ($I_{п.м.}(\#19)$).

7. Інсценарійні (уточнюючі) показники причинності, мотивацій, установок неучасті у протестних акціях ($\#17$) – ранговий розподіл.

До структури загального показника соціальної напруженості можна (в якості інтегральних компонентів) вносити, комбінувати деякі перелічені показники, виходячи з контексту дослідницьких завдань і тих сторін СН, які можуть цікавити дослідника. Комбінування, або, власне, цільовий вибір дослідником інтегральних складових для формування показника СН дає широкі можливості для дослідницького «маневрування» з метою як вибіркового дослідження проявів СН, так і комплексного, що заощаджує ресурсні можливості. Цим, власне і можна інтерпретувати «технологічну» зручність інструментарію та методики. Сама пізнавально-вимірювальна модель ґрунтується на концептуально-інтерпретативній моделі соціальної напруженості (додаток А) та системи її симптоматичних проявів (додаток Б).

Середні величини та індекси компонентів СН у індикаторах: $\#1, \#2, \#11$, шкали, яких мають «відкритий» перелік позицій та їх оцінювання, підраховують не за інтегральною оцінкою кожної номінальної позиції респондентами (це робиться у тому випадку, коли є потреба порівняння та ранжування оцінки важливості кожної позиції-фактору, як між собою, так і в динаміці), а як інтегрована величина всіх названих позицій-факторів, визначених і оцінених респондентом (індивідом). Цей оновлений спосіб підрахунку запроваджений в силу тих обставин, що у цих індикаторах може бути відзначена респондентом різна кількість проблемних чинників (1, 2, 3...), тому, за основу підрахунку береться інтегральна оцінка (величина) цього показника за кожним індивідом, яка б кількість факторів (позицій) ним би не відзначалася б. Це робить вимірювання більш точним. Всі інші показники (індикат-ознаки) можуть підраховуватися «стандартним» способом, так як містять визначений, «закритий» перелік позицій («закриті» питання), при умові стовідсоткового їх заповнення.

§4.5. Структура та опис опитувального вимірювального інструментарію соціальної напруженості

Загальний огляд дослідницьких підходів.

Вимірювання соціальної напруженості в останні десятиліття набуло і набуває певного релятивістського характеру через відсутність послідовного і соціально-співвимірного реформування українського суспільства. За останні два з половиною десяти років вітчизняна соціологія виявила певний інтерес в цьому напрямку, за яким спостерігалися різні спроби

дослідження СН в аспекті наукового, як предметного, так і методологічного інтересу, а також у потребі регулювання соціальної політики. Досить чимала (але і не масово) кількість науково-дослідних проектів в цьому напрямку здійснювалася і здійснюється на даний час. Всі вони характеризуються відмінністю підходів, способів, рівня дослідження. Однак, говорити про якусь спільну прийнятну методика дослідження (вимірювання) ще не доводиться.

На даний час зарубіжна і вітчизняна соціологічна наука володіє різними теоретико-методологічними підходами по дослідженню, аналізу та прогнозуванню соціальної напруженості. У сучасній науковій літературі описані різні методики вивчення соціальної напруженості за кордоном і в Україні. Значне якісне їх різноманіття обумовлюється різними підходами до інтерпретації поняття «соціальна напруженість», її визначальних чинників. На основі аналізу різних методик дослідження соціальної напруженості, можна прийти до висновку, що найбільш часто для цього застосовуються різні опитувальні методи. Крім цього використовують і аналіз статистичного матеріалу, експертні оцінки. Однак більшість методик розроблялися тільки для вимірювання соціальної напруженості окремих об'єктів, в силу певних методичних обмежень, були призначені для вирішення вузького кола завдань. Більш широкий діапазон дослідницьких завдань вимагає системнішого підходу до вивчення і вимірювання СН.

Найчастіше дослідники для цього звертаються до терміну «соціальне самопочуття». В основі більшості методик побудови індексу соціального самопочуття населення лежить оцінка респондентами рівня задоволеності різними аспектами свого життя, так як почуття загального соціального благополуччя складається саме з сумарних оцінок цих показників.

Піонерами в створенні методологічної бази по дослідженню СН в Україні можна назвати відносно інституціонально прийнятні в наукових вітчизняних колах (та й серед російських колег) дослідницькі розробки Є.Головахи і Н.Паніної, стосовно вивчення соціального настрою і протестної активності. На сьогодні, майже всі вітчизняні дослідження СН найчастіше використовують компоненти інструментарію соціологічного моніторингу. Дана методика має свої особливості – свій класицизм. Він полягає в тому, що тут взяті до уваги з чітким поділом основні сфери функціонування суспільства. В якості компонентів теоретичного конструкту, у цьому інструментарії було виокремлено набір сфер, що мають відношення до соціального самопочуття, а саме: сферу соціальних відносин, національних відносин, сферу соціальної безпеки, дворівневу матеріально-побутову сферу, соціально-політичну, професійно-трудова, рекреаційно-культурну, інформаційно-культурну сфери, сферу міжособистісних відносин, особистісну сферу (якості особистості). В межах кожної зі сфер також було виділено по чотири емпіричних індикатори. Звернення до них забезпечує як наочність (перераховані всі ключові сфери соціального самопочуття), так і їх значимість (за задумом, в залежності від соціально-економічного або соціально-політичного становища в країні, кожна з перерахованих сфер потенційно має суттєвий вплив на соціальне самопочуття респондентів). Застосування подібного інструментарію та методики вимірювання СН зустрічається у дослідженнях російських науковців: Г.Баранової, В.Фролова, П.Чорнобая, Е.Давидової, І.Пірогова, І.Плюсніна та ін. Заслужують належної уваги методологічні напрацювання Е.Клюєнко [9, 41–55.], в яких досить системно висвітлено основні принципи, прийоми, побудова інструментальних засобів стосовно вимірювання СН.

У наукових розробках М.Міщенко («Центр Разумкова»), присвячених соціальній напруженості, остання визначається як ситуація перцепції, усвідомлення несумісності, суперечності інтересів соціальних груп, яка може бути розв'язана, з точки зору групової свідомості цих соціальних спільнот, лише шляхом конфлікту. Зокрема приймався до уваги феномен ворожості як не тотожний напруженості. За результатами дослідження було встановлено, що особливості політичних та ідеологічних орієнтацій впливають на ставлення до участі в актах соціального протесту, на соціально-політичну активність у цілому.

Серед методів дослідження соціальної напруженості і конфліктності в суспільстві, окрім блоків запитань, спрямованих на дослідження рівня довіри до органів влади, виявлення соціальних груп, проти яких спрямований «вектор ворожості» громадської думки, вираженості намірів участі в протестних акціях, мотивації участі в актах протесту, можна також назвати побудовану автором «шкалу ресентименту» (на основі показників, запропонованих М.Шелером), метою застосування якої було виявлення «рівня ворожості» в українському суспільстві.

У вітчизняній емпіричній соціології існують й інші спроби вимірювання СН, із задіяванням експертних опитувань, статистичних даних. Однак, як на нашу думку, лише опираючись на оцінки експертів, вони досягають належного рівня валідності та верифікації, зокрема вимірювальна модель, представлена дослідницькою групою Інституту соціальної та політичної психології [10, 3-23], та інші проекти різних дослідницьких установ. Ті чи інші способи вимірювання СН певною

мірою можна віднести до методик, як таких. Хоча, в окремих випадках, аналізуючи відповідний доступний ознайомлюючий матеріал (як правило такою інформацією не завжди діляться) стосовно вимірювальних моделей, інструментарію чи методик, неупереджено робиться висновок про «інтуїтивний» характер їх розробки. Але, як не як, в багатьох дослідженнях є чимало конструктивних елементів, що ідентифікують цей напрямок. Кожний із таких дослідницьких проєктів містить власні (авторські) методологічні установки і є адаптованим під конкретні умови, в яких кожний із представлених індикаторів чи синтезованих показників як інструмент, містить свої особливості та пізнавальний потенціал. В залежності від предмету дослідження відповідний інструментарій проявляє свої валідні сторони та ґносеологічний потенціал.

Загалом у дослідженні, для аналізу та порівняння були використані первинні (масиви) та вторинні дані таких дослідницьких проєктів, що містять вимірювальні блоки щодо СН (див. підрозд. 2.1).

Крім пошуку вірного тлумачення і використання певних теорій, стосовно концептуалізації СН, була пророблена кілька-етапна експериментально-дослідницька робота конструювання інструменту виміру СН. Це, і застосування сфокусованого інтерв'ю (I етап), стандартизованого інтерв'ю (дві хвили, II етап), які є ефективним інструментом для вимірювання багатьох особистісних характеристик, і в сукупності забезпечують прийнятну інтерпретативну валідність. При цьому додавалося максимум уваги викладу та інтерпретації того, що було зафіксовано під час дослідження: слова, вчинки, особливості їх сприйняття, почуття, переконання, оцінки, мотиви і установки, а також розуміння того, які вчинки вони роблять на даному етапі, пояснюючи їх значення. Це і забезпечувало описову та інтерпретативну валідність. У поєднанні з валідними теоріями і концептами досягалася валідність використовуваних понять.

У побудові теоретичного конструкту СН було використано кілька концептуальних засад. Найбільш загальними передумовами напруженості вважають стійку і тривалий час не вирішувану ситуацію розузгодження, протиріччя між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями значної частини населення у різних сферах, і мірою їх фактичного задоволення. Це і приводить до накопичення незадоволеності і психічної втоми, наростання дратівливості і посилення агресивності окремих груп і категорій людей.

З цієї точки зору виділяються кілька ознак соціальної напруженості: 1. Поширення невдоволення серед громадян наявним на даний момент станом справ в значущих областях життєдіяльності. 2. У такому стані, громадяни налаштовані скептично та з відчуттям агресивності по відношенню до влади, чиновників, не вбачають перспектив зміни існуючого стану в майбутньому, емоційний фон на даному етапі переважає над раціональним. 3. В основі процесу акумулювання потенціалу соціальної напруженості лежить незадоволеність, що виникає як результат невідповідності, неузгодженості цінностей, інтересів, потреб різних соціальних суб'єктів, що становить перший крок на шляху усвідомлення ними реального протиріччя». В процесі взаємодії населення (соціальні групи) усвідомлю несумісність своїх інтересів або ж навпаки, бореться за обмежений ресурс. Ця незадоволеність накопичується, і може не маніфестуватися, а може в якийсь момент генерувати суб'єктні протестні дії. І в латентній стадії накопичення протиріч, і в відкритому протистоянні підвищується соціальна напруженість.

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що для України була актуальною проблема бідності, однак вона суттєво загострилася внаслідок поглиблення старих та виникнення нових чинників.

Відмінною стороною даної методики є те, що для розрахунку інтегральних показників соціальної напруженості використовується діапазон негативних індикаторів, багато в чому виключаючи позитивні, які не впливають на соціальну напруженість. Подібна специфіка зустрічається в розробках різних вимірювальних методик, і разом з ними є певні критичні зауваження в однобічності вимірювання. У цьому випадку, з урахуванням коректності вимірювання, ми використовуємо не сукупний інтегральний індекс з урахуванням позитивних і негативних характеристик, а рівень чи питому вагу негативних характеристик по відношенню до досліджуваного статистично-значимого кластеру населення.

Досвід попередніх проєктів [11] показує, що деприваційний синдром, що характеризує населення, складається з декількох основних компонентів, зокрема: відносної макроекономічної депривації, відносної мікроекономічної депривації, відносної політичної депривації та відносної соціальної депривації. Вибір зазначених компонент є інструментальним і має на меті лише аналітичний опис і конструювання системної моделі. Кожна з цих компонент містить дрібніший каркас відносин.

Економічна депривація населення відображає напруженість економічних відносин, що склалися в регіоні, країні. При цьому ми розділяємо власне макроекономічний рівень впливу (рівень економічного розвитку території в цілому), і мікроекономічні параметри, що включають в себе рівень і якість матеріального становища населення, домінуючий тип економічної стратегії населення – активне пристосування, пасивне пристосування до поточних економічних умов та ін.). В більш ширшому контексті можна розглядати оцінки макроекономічних перетворень як певні важелі, що регулюють середньо- і довго-термінові тренди розвитку ситуації на конкретній території.

Прояв політичної депривації у населення за своїм фізичним змістом є показником рівня напруженості політико-правових відносин, і очікування можливої зміни вектора розвитку цієї ситуації, що склалися на даній території. При цьому ми не розділяємо соціально-політичні чинники місцевого рівня, що відображають місцеву специфіку і проекцію соціально-політичних чинників державного рівня. Соціально-політико-правові чинники регіонального і загальнодержавного рівня відображають ступінь врахування владою інтересів населення і визначають континуум стратегій реакцій населення на дії влади. Діапазон, спрямованість та ймовірність тих чи інших форм (стратегій) реакції населення на дії влади визначаються емпірично, шляхом введення в опитувальний інструментарій варіантів відповідей, що характеризують прийнятність/неприйнятність тих чи інших колективних дій для більшості населення регіону.

У всіх досліджуваних соціальних полях генерування СН інтегрально розосереджена оцінка соціальної справедливості. Чим вище і радикальніше проявляється неприйнятність існуючих соціальних відмінностей, тим нижче оцінена соціальна справедливість, і тим вищим є рівень латентної соціальної напруженості. На рівень і структуру соціальної напруженості впливає також рівень прийнятності існуючих в суспільстві соціальних відмінностей, соціального розшарування, а також соціокультурні зміни. Подібні зміни призводять до повного порушення рівноваги соціальних структур, так як перевищують межу їх адаптивних можливостей.

Опис розроблюваного інструментарію та методики

В якості смислових значень індикаторів, ми використовуємо не ставлення, а реакцію суб'єктів на конкретні дії влади, події, що відбуваються з метою – вирішення проблем, що зачіпають їх інтереси, рівень задоволення їх потреб, очікувань від інститутів влади на щодо покращення життя.

У побудові теоретичного конструкту було використано концептуальні засади, згідно з якими СН (її інтегруючі ознаки-характеристики) індивіда визначається рівнем незадоволення його соціальних потреб, які, в свою чергу, є похідними від існуючих у суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва і розподілу: чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим сильніше це впливає на рівень її СН. Теоретична валідність, таким чином, забезпечується встановленням зв'язку між такими самоочевидними феноменами суспільного життя як соціальні потреби і блага та проявами СН.

Однак, саме по собі дослідження і вимірювання СН не може базуватися чи однобоко на якомусь одному показнику, який, навіть в силу різних особливостей сам є інтегруючою складовою багатьох взаємопов'язаних і взаємообумовлених ознак і характеристик. Перш ніж переходити до соціологічного виміру, необхідно розробити концептуально-пізнавальну модель, що описує конструкти тих характеристик, ознак, які будуть об'єктом вимірювання. Тому, наше подальше обґрунтування методики слід провести через інтегральну пізнавальну блок-схему (Додаток А), котра дає відповідь стосовно правильності визначення феномена СН, наскільки він пізнаваний та піддається опису, наскільки цей конструкт внутрішньо (логічно) упорядкований та відповідає внутрішній структурі даного феномена, а також його елементи є значимими та відповідними по відношенню до досліджуваного об'єкта.

Блок «зовнішні чинники».

Отже, першим блоком в системі інструментарію (Блок «Зовнішні чинники») є вивчення впливу зовнішніх суспільних факторів на генерування СН. Він фіксує незадоволеність життям, тривожність, соціальні страхи. Висновки робляться на основі суб'єктивної оцінки респондентом запитань про фактори тривожності, незадоволеності, соціальних страхів, що генерують в його житті, що детермінує рівень соціальної депривації (фрустрації). На відміну від інших класично побудованих структур вимірювальних компонентів, для прикладу: структурування загально-соціального поля на окремі підсфери (економічні, політичні, правові, соціокультурні та ін.), нами вибудована логіка дослідження за іншим алгоритмом. У даному випадку, в інструментарії не співставляються ці сфери для фіксації СН, а виходимо з її фіксації в полі зору самого респондента: що є причиною Ваших тривог, що турбує, і наскільки? Інтегральний показник зовнішнього фактора СН складений у даному інструментарії з двох взаємодоповнюючих, взаємопересічних індикаторів: «Індикатор

хвилюючих проблем» та «Індикатор джерела соціального страху» з вимірювальною 3-х градаційною шкалою:

П. #1. Які проблеми найбільшою мірою хвилюють Вас і/чи Вашу сім'ю? Назвіть найбільш болючі для Вас теми (до 3-4 позицій) і оцініть міру їх негативного сприйняття Вами. (Відкрите питання)

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Дуже сильно напружують – 3 бали
2. Достатньо напружують – 2 бали
3. Не сильно напружують – 1 бал

П. #2. Чи відчуваєте Ви певний страх (побоювання) стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в країні, регіоні (скласти перелік Ваших страхів (побоювань) та оцініть рівень їх відчуття (Відкрите питання)

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Значний рівень відчуття страху (побоювань) – 3 бали
2. Посередній, рівень відчуття страху (побоювань) – 2 бали
3. Незначний рівень відчуття страху (побоювань) – 1 бал

Таким чином, перелік конкретно-хвилюючих проблем, що викликають певний соціальний страх, боязнь, переживання, супроводжуючи зміни на психосоціальному рівні (емоційний стан) можуть становити перший відповідний індекс СН. З цього ми отримуємо такі пізнавальні можливості:

1. Вимірювальний показник зовнішньо-визначальних чинників генерування СН, який показує міру хвилювання, страху, негативного сприйняття, що і є характеристиками СН.
2. Рангову структуру зовнішніх негативних чинників, що сприяють генеруванню СН.
3. Ми отримуємо досить валідний перелік факторів СН з первинного джерела, на відміну від передбачуваних факторів, що визначаються дослідником.

Даний методичний прийом спрощує, уточнює і модифікує процедуру вимірювання СН з різних компонентів загально-соціального поля. При аналізі, відповідні позиції відкритих питань групуються в ранжований перелік актуалізуючих зовнішніх факторів СН, які час від часу змінюються.

Блок «недеприваційних та інших психосоціальних чинників».

Другий блок пов'язаний з емоційно-психологічною, адаптаційною та іншими недеприваційними складовими. Як і наскільки респондент не/адаптується до соціально-життєвих змін, до якої життєвої установки він вдається. Чи вважає він ту чи іншу форму взаємодії як пошук, адаптація, протестність, апатичність прийнятною особисто для себе, вдається він до неї у повсякденному житті або навпаки, уникає? Звичний спосіб життя кожного окремо взятого індивіда визначає загальну обстановку в суспільстві.

Даний інструментальний блок дозволяє виміряти психоемоційний аспект СН. Говорити чи стверджувати про психосоціальну-емоційну сторону природи СН – зайве, так, як це є аксіомою. З іншого боку, виходячи з положення про різноманітність сторін прояву СН, її поліфакторних і полівекторних сценаріїв протікання (про що вже йшлося), будь-які зовнішні причини-фактори спонукають до негативних проявів сценарного розвитку поведінково-установчого континууму або характеру адаптивного прояву: протестний, апатичний, адаптивний (п.3). Загалом, установка особистості свідчить про її готовність діяти певним способом, це – цілісний стан особистості, вироблений на основі досвіду, готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації, вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби. Ця готовність визначається взаємодією конкретної потреби із ситуацією, її задоволенням. Атиюд формується на підставі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на усвідомленому і неусвідомленому рівнях та регулює (спрямовує, управляє) поведінку індивіда. Він зумовлює стійку, послідовну, цілеспрямовану поведінку в ситуаціях, що змінюються, а також звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати поведінку в різних ситуаціях, може бути чинником, що зумовлює як в раціональному, так і в ірраціональному полі, активність або інертність дії, активізовує або гальмує пристосування до нових ситуацій, котрі вимагають зміни програми поведінки.

П.3. Наскільки сильно Ви відчуваєте в оцінці власного сьогоденного життєвого становища такі проблеми

- 1. «У мене поволи зникає бажання підлаштовуватися, діяти, «боротися».**
- 2. «Я не знаю, що мені робити, як діяти, відчуваю певну розгубленість, відчай, протестність».**
- 3. «Я намагаюся підлаштуватися до змін та умов, хоча це і складно».**

**Шкала – 3-х градаційна: відчуваєте значною мірою – 3 бали, відчуваєте певною мірою – 2 бали, відчуваєте незначною мірою – 1 бал.*

У даному науковому синтезі ми заклали три підтипи установок: *протестний, адаптивний, апатичний*. *Протестний* - загострення конфліктної ситуації (інцидент), коли індивід (група) втрачає надію досягти своєї мети іншими засобами, вважаючи при цьому конфліктну поведінку прийнятною для подальшої взаємодії. *Апатичний* – соціальна ізоляція, самоізоляція, квазіпошуки виходу з кризи, характерність стану застійності, зростання соціальної аномії, декомунікації, соціального абсентеїзму, соціальної депресії, різного роду «пасивних» девіаційних проявів, недовіри, критиканства, песимізму. *Адаптивний* – проявлення стимульованої мобілізації власних зусиль, потенціалу, активності, установки подолання труднощів (боротьба з «бідністю», відстоювання власних базово-життєвих інтересів, з підвищенням мотивації їх задоволення), досягнення, що в кінцевому рахунку зумовлює мобілізаційний ефект напруженості.

Це дозволяє відслідковувати взаємне перетікання характеру життєвої позиції або зміну поведінково-установочного континуума у тому чи іншому сценарії розвитку СН. У нашому дослідженні ми використовуємо трьохкомпонентну систему характеристик індивіда, які визначають його адаптаційний характер (хоча спеціальні психологічні тести розділяють і більшу кількість адаптаційних типажів).

Психоемоційну складову СН за процедурою інтерпретації та операціоналізації понять (виходячи із наукових джерел та дослідницького досвіду), ми розділили на 5 модифікованих номінальних позицій: гнів, страх, безвихідь-відчай, депресія, образа, відчуття несправедливості.

Сприйняття визначається емоційною і когнітивною складовою. Перша ґрунтується здебільшого на негативних емоціях, таких як страх, недовіра або підозрілість. І хоча, кожна з цих характеристик певною мірою визначає інші, та певним чином взаємопересікаються, ми їх використовуємо у вигляді психосоціально-емоційного конструкту, кожен з яких саме в такій формі проявляється при появі (наростанні) СН. Ці ознаки були інтегровані не тільки в силу життєвої рефлексії та дослідницького досвіду, але і отримали обґрунтування згідно спеціалізованих наукових джерел (модифікована схема базових емоцій Р.Плутчика та інше, результат проведення власних дослідницьких процедур).

Гнів – емоційна реакція, стан, почуття сильного невдоволення, обурення, крайнього роздратування, що виникає у суб'єкта в конфлікті (прямому чи опосередкованому) в результаті дій опонента, який явно порушує його інтереси, або явної неправоти його позиції, коли виникає незадоволення базових потреб або не збування очікувань людини (стосовно цінностей, принципів тощо).

Страх – тяжкий, болісний душевний стан сильної тривоги, неспокою, душевного сум'яття, що викликаний потенційною небезпекою (реальною чи уявною), почуттям власного безсилля перед нею; це стан, що характеризується депресією, тривогою, занепокоєнням та ін.

Безвихідь – неприємне відчуття непоправності, неможливості виправлення тяжкого становища.

Відчай – негативна емоція, стан безнадійності, безвихідності, занепад духу, безперспективності, власного безсилля, що пов'язана з відчуттям суб'єкта неможливості задовольнити будь-яку потребу.

Депресія – пригнічений стан, що характеризується негативним емоційним фоном і загальною пасивністю поведінки, сумом, тугою, відчаєм, відчуттям безпорадності і безперспективності перед життєвими труднощами, неприємними подіями. Характерними є різко знижена самооцінка, мотиви, вольова активність.

Відчуття образи – форма емоційної оцінки і переживання людини з приводу зла, несправедливості, образи, заподіяної йому.

Несправедливе ставлення – несправедливо заподіяне засмучення, образа, пов'язана з поганим ставленням, зловживанням, зневагою, випадку або ситуації «грубої нерівності».

Всі ці стани, відчуття, емоційні реакції супроводжують і віддзеркалюють більш загальні інтегровані стани, котрі концептуалізують соціальну напруженість: соціальна депривація, фрустрація, аномія, протестність у різних комбінаційних проявах.

Дані визначення емоційних характеристик є узагальненими (універсалізованими) за змістом, однак, всі можливі чинники їх інтегрування, зокрема широкий спектр сприйняття та оцінювання власного становища, його причин у проекції взаємовідносин із владою (її суб'єктами) є цілком дотичними і валідизуються з ними. В процесі кількох етапів дослідження (розробки інструментарію), окрім предметного знання, ми отримували інформацію і методико-пізнавального характеру. Тому, ці емоційні маркери були визначені і запропоновані в результаті кількарівневого поетапного опитування (окремі його результати були висвітлені попередньо), чим і була досягнута інструментальна валідність. Крім того, інструментарій оцінювався статистичними засобами на предмет валідності (див підрозд. 5.4).

П. #4. Якою мірою (як часто) ті чи інші життєві проблеми та вплив на них розвитку подій в Україні породжують у Вас такі відчуття:

1. Гнів. 2. Страх. 3. Відчуття несправедливості, образи.

4. Безвихідь, відчай. 5. Депресії.

Шкала – 3-х градаційна: проявляється досить часто – 3 бали, проявляється інколи, не досить часто – 2 бали, проявляється рідко – 1 бал.

Які можливості з цим нам бачаться? В результаті застосування цього інструментального блоку ми отримуємо:

1. Видозмінюючи структуру психосоціальної-емоційної сторони СН.
2. Рівень її зміни: зростання або спадання.

Блок ресурсності «соціальної терпимості».

Соціальна терпимість - це характеристика, котра містить зворотній вплив на розвиток СН (її засадничі сторони були висвітлені попередньо). Вивчення і вимірювання СН, не можуть дати повну об'єктивну інформацію, не дослідивши рівень терпимості – своєрідного поля «соціальної ресурсності» індивіда. Особливо це важливо для прогнозування змін СН. Риси терпимості людей пов'язуються з необхідністю компенсувати і пом'якшити істотні соціальні протиріччя стратифікованого суспільства – свого роду, як ресурс адаптованості до існуючих в суспільстві змін, котрі багато в чому суперечать інтересам індивіда, зачіпаючи його потреби і створюючи йому проблеми. У цьому аспекті терпимість «розвивається» як соціальна стійкість, певний симбіоз придбаної у повсякденності життєвої стійкості (стійкості до невизначеності).

У структурі даної методики, сам по собі блок «терпимості» складається з декількох показників-індикаторів, що вказують на латентні сторони утримання індивіда від неадаптованих неконструктивних установок і можливих наслідків дій. Це:

1. Рівень терпіння (п.#5):

П.#5. Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди щодо умов Вашого життя?

1. Можна ще терпіти 2. Терпіти стало важко 3. Терпіти стало дуже важко

2. Характеристика рівня адаптивного стану (п.#6):

П.#6. Як Ви могли б охарактеризувати свій стан, стосовно можливого пристосування для покращення умов Вашого життя (Вашої сім'ї)?:

1. Не маю бажання чи можливості пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще
2. Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті
3. Активно включаюся у нове життя, теперішні складності, ситуації в країні і у моєму житті вважаю тимчасовими.

3. Ресурсність вирішення життєвих проблем в аспекті додаткових (не основних) матеріальних можливостей (7#п.):

П.#7. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї), використовуючи тимчасові чи неосновні джерела доходу (неосновна робота)?

Шкала вимірювання – 3-х градаційна:

1. Немає такої можливості (ресурсів)
2. Дуже слабка можливість (слабкі ресурси)
3. Маю на це певні надії (є ще додаткові ресурси)

4. Ресурсність вирішення життєвих проблем в аспекті можливостей власного культурного капіталу (8#п.):

П.#8. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї) завдяки власним умінням чи фаху? (можливості знайти нову роботу нові підзаробітки)?

Шкала вимірювання – 3-х градаційна:

1. Немає такої можливості (ресурсів)
2. Дуже слабка можливість (слабкі ресурси)
3. Маю на це певні надії (є ще додаткові ресурси).

5. Ресурсність вирішення життєвих проблем в аспекті можливостей власного соціального капіталу (9#п.):

П.#9. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї) завдяки допомозі друзів, колег, знайомих?

Шкала вимірювання – 3-х градаційна:

1. Немає такої можливості (ресурсів)
2. Дуже слабка можливість (слабкі ресурси)
3. Маю на це певні надії (є ще додаткові ресурси)

6. Індикатор терпимості-толерантності в оцінці проблем в країні (п.#10):

П.#10. Оцінюючи на сьогодні ситуацію в країні, наскільки це висловлювання (позиція) може бути для Вас прийнятним:

«Я, все ж, із розумінням ставлюсь до проблем у країні, що певною мірою ускладнює моє (моєї сім'ї) становище, вважаючи і маючи надію, що ця кризовість є тимчасовою».

Шкала вимірювання – 3-х градаційна:

1. Для мене ця позиція не є прийнятною, я так не вважаю
2. Я не дуже схильний так вважати
3. Певною мірою я схильний так вважати

Розглянемо кожну з цих позицій. Рівень терпіння (п.5) – класичний індикатор, який використовується у багатьох дослідницьких проектах, і перш за все, у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАНУ, як найбільш представницькому інституційованому дослідницькому проекті, який використовується у порівняльному аналізі у багатьох публікаційних працях соціально-наукового та публічного характеру. Особливих роз'яснювальних коментарів давати тут немає потреби. Інструментарій вивчення рівня адаптивного стану побудований таким чином, що з одного боку, він виявляє рівень пасивності чи активності включення в пошуки вирішення життєвих проблем (які постійно з'являються) в діапазоні проявлення суб'єктності, а також соціальних засад інтернальності/екстернальності. Кожна з цих позицій вказує на не/бажання, установку на не/активність в поведінково-дієвому континуумі, в аспекті вирішення особистих життєвих проблем, генерованих ситуацією в країні. З іншого боку, даний показник логічно і змістовно корелює з самооцінюванням характеру власної адаптації (п.#3). Номінальні позиції цих двох інструментів взаємопов'язані з можливістю побудови *Індексу адаптації* (п.#3 + п.#6). У цьому інструменті закладена можливість фіксації самооцінки установки не/бажання включатися до активної адаптивної життєвої позиції (п.#6), що відбиває адаптаційний ресурс і побічно – рівень СН.

Оцінка можливості та перспективності вирішення виниклих життєвих проблем в аспекті шуканого матеріального ресурсу, культурного і соціального капіталу, в сукупності дозволяє побудувати відповідний *Індекс ресурсності* - $\Sigma(\text{п.5\# (за зворотною шкалою)} + \text{п.7} + \text{п.8} + \text{п.9} + \text{п.10})$. «Розуміння» (рівень толерантності) щодо поточної ситуації в країні, і, відповідно її вплив на особистий добробут вказує на емоційну, ментальну, соціальну ресурсність в опонентності можливого зростання СН.

Блок «ставлення до влади».

Стосунки з владою прямо відзеркалюють генерування СН в аспекті зовнішнього чинника появи життєвих проблем, проблем реалізації базових потреб (матеріально-майнових, безробіття, ступінь свобод, обмеження доступу до ресурсів, тощо). Спектр взаємозв'язків надто широкий, так як практично всі сторони життєдіяльності задіяні через систему інститутів, котрі зводяться (регулюються) до інститутів влади. Інші життєві проблеми (приватного характеру), котрі не проходять через канву регулювання інститутів влади – не є предметом нашої уваги. Це підтверджується принципами положеннями стовно того, що об'єктом дослідження є суб'єкти соціума (населення, влада), предметом – система соціальної взаємодії між ними, а міра оцінки цієї взаємодії – показники її дисбалансу як індикатора міри невідповідності між очікуваннями та

реаліями через призму зміни установок індивідів, характеру адаптацій, самооцінки та оцінювання ситуації, зміни емоційних станів. Тому, відповідний інструмент (п.#11) спрямований саме на предметність владного чинника:

П.#11. Хто із органів влади (управлінських структур) найбільше викликає у Вас негативне сприйняття, невдоволення, напружує (недовіра, обурення, злість тощо), (вписати до 3-4 позицій), та оцініть міру їх прояву (Відкрите питання).

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Значною мірою, 2. Певною мірою, 3. Незначною мірою.

У цьому інструменті, відповідним чином, персоніфіковано віддзеркалюються та виявляються основні «фігуранти», «образи ворога», які виявляються чинниками СН. Даний інструмент включає в себе спектр ключових ознак генерування СН з боку влади: невдоволення, недовіра, емоційні сторони та інше (відповідно до концептуальної пізнавальної моделі СН). Подібно до п.#1 та п.#2, дослідником не надається перелік основних державних (владних) управлінських структур в аспекті різних сторін сприйняття влади. Тут виявляється сама предметність – інтеграційна ознака, що віддзеркалює практично всі наявні прояви СН: несприйняття, невдоволення, недовіра, обурення та інші прояви емоційної напруженості.

Якщо п.#11 дає можливість виявити фігурантів соціального невдоволення з можливістю оцінити їх загальний негативний вплив у зростанні СН, то наступні інструментальні компоненти (п.#12, п.#13, п.#14) вибудовані, таким чином, що дають можливість фіксувати конкретні сторони потенційного негативного впливу з боку влади на появу чи зростання/спад СН. Це індикатори:

1.Рівня невдоволення владою та її несприйняття (п. #12):

П.#12. Якою мірою (як часто) на сьогодні У Вас проявляються відчуття, установка несприйняття влади, невдоволеності нею? (легітимація влади)

1. Виявляю скептичне ставлення до дій влади.

2. Критикую дії влади, проявляю невдоволеність нею.

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Значною мірою (досить часто), 2. Певною мірою (іноді), 3. Незначною мірою (рідко).

2. Ігнорування владою проблем людей (п. #13):

П. #13. Якою мірою (як часто) Ви відчуваєте що діюча влада ігнорує проблеми, потреби і інтереси таких людей, як Ви?

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Загалом такого не відчуваю (рідко), 2. Інколи таке відчувається, 3. Постійно з цим стикаюся (часто).

3. Оцінки очікування покращення ситуації (п. #14):

П. #14. Якою мірою Ви очікуєте від влади покращення ситуації в країні, покращення Вашого становища, життя людей?

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Маю на це певні надії (очікую на покращення)

2. Мої надії на це досить слабкі

3. Зовсім не очікую

Всі вони інтегрально складають *Індекс соціальної напруженості* в аспекті легітимації влади (відношення, ставлення до неї). Ці 4 індикатори по своєму виявляють генерування СН. Хоча, це не прямі індикатори вияву СН, однак, у своєму агреативі вони її визначають. Так, проявлення невдоволеності владою, скептичне ставлення до неї – безумовно має відношення до зростання СН. Індикатор відчуття ігнорування владою проблем людей корелює зі зростанням СН. Очікування/неочікування від влади покращення ситуації в країні і особистого становища є альтернативою показника довіри до влади, який фактично не генерує СН. Це питання викликає немало дискусій, однак, є чіткі аргументи і наукові (емпірико-статистичні) доводи (аналітичні обґрунтування та аргументації О.Вишняка, висновки І.Бекешкіної) стосовно того, що соціальна напруженість практично не корелюється з показником довіри до влади [12; 13; 14]. Показники довіри до державних та політичних інститутів присутні у всіх моніторингових загальнонаціональних дослідженнях та окремих прикладних дослідженнях інших соціологічних центрів. Довіра до державних і політичних інститутів не зводиться до оцінки рішень та дій постфактум.

Довіра/недовіра до інституцій влади не несе причинного зв'язку до зростання СН, і не несе установочної ознаки, а лише є наслідком, що, звісно фіксується статистично. Втім, альтернативний до нього індикатор «Очікування/неочікування від влади покращення...» формує установку надій (їх характеру), присутність яких взаємовизначає рівень СН. Однак, відсутність кредиту довіри – це впевненість громадян у тому, що в майбутньому від цих інститутів вони нічого доброго не очікують. Тому, індикат «Яких дій у найближчому майбутньому Ви очікуєте від політичних інститутів?» є більш точним, ніж оцінки, отримані на пряме запитання: «Якою мірою Ви довіряєте?» Але такі методично коректні дискусії генерують нові дослідження. [12; 13; 14].

Блок «протестних настроїв та ступеню радикалізму».

П'ятий блок – дослідження протестного потенціалу. Тут оцінюється ступінь значимості інтересів для респондента в міру, достатньої для відкритої і активної опозиції правлячій владі, чи готовий респондент в разі утиску його життєвих інтересів приєднатися до протестного руху і т.п. Рівень «пасіонарності» також виступає значущою характеристикою для визначення соціальної напруженості суспільства.

Інструментарій вимірювання рівня протестності, представлений, зокрема *Індексом протестної дестабілізації* (інструментарій соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ) представлено у широкій палітрі інструментарію, його використання та, зокрема, аналізу (Е.Симончук, О.Резнік) [15; 16; 17]. Однак, як за нашими міркуваннями, згідно логіко-когнітивним аналізом, аналізу верифікації прогнозованості у порівнянні із ситуаційним аналізом, оцінкою експертів, даний інструмент, при всій своїй відмінній вибудові, рівнем валідності, все ж, не виявляє відповідні верифікаційні сторони стосовно дієвої протестності у сьогоденних прогнозах (без критики). Хоча, з причини того, що, виходячи із сьогоденних реалій, викликів соціального досвіду, вже не коректно говорити про наявність інструменту чи методики, який показуватиме високу точність прогнозу подій стихійного характеру. З плином часу, багато дослідників соціальної напруженості схилиються до цієї думки. Будувати аргументацію можна як на підставі неординарних ситуацій в Україні в динаміці протестного поля, так і на підставі так званої теорії «чорного лебедя», запропонованої Н.Талемом. Проблема в тому, що сценарій події, котра має відбутися у майбутньому, ми уже передбачаємо, як повторення одного із низки спостережуваних. Однак, можуть існувати і непередбачувані події, котрі дають поштовх до масштабних змін.

Так, за висновками, зокрема, І.Бекешкіної, В.Паніотто, протестні настрої були високими за весь час існування України – колись нижчі, колись – вищі. Причому, не завжди була і є пряма кореляція між високим рівнем готовності до протестів та реальними протестами. Наприклад, за оцінкою фахівців, найвищими були протестні настрої у 1997-1998-му, коли людям роками не виплачували зарплату, і тоді не було самих протестів. Так само піднялися протестні настрої до 40%, коли обвалилася гривня на початку 2015 року й різко зросли ціни. Але теж не було акцій протесту. Тарифи піднялися, але теж масових протестів не було. Було істотне невдоволення усім, але протестів не було. Хоча деякі дослідники й намагаються показати «згладженість» такої кореляції. Однак, не лінійність та надскладність соціальної системи та її об'єктів слугує перешкодою нашій прямолінійній дослідницькій логіці (криза пізнання). Кореляція між зростанням СН та ступенем радикалізму існує, однак, далеко не завжди ситуація переростає у конфлікт [18; 19].

У дослідженні та вимірюванні СН, у розробці відповідного інструментального блоку, нами було взято до уваги цю особливість, і для вимірювання у даному полі ми зосередилися лише на:

1. Індикаторі прийнятності АП (п. #15):

п.#15. Якби сьогодні відбувалися ті, чи інші акції протесту, то якою мірою з перелічених, Ви б вважали прийнятними для себе за різних причин?

1. Ті, які мають лише відношення до моїх інтересів та проблем
2. Ті, які на мою думку актуальні, доречні, справедливі
3. Всі підряд, головне, що протестують проти влади

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Не вважаю прийнятними
2. Проявляю певну толерантність, схильне ставлення
3. Вважаю максимально прийнятними для себе, готовий будь-яким чином підтримати

2. Рівня їх мотиваційності (п. #16):

п. #16. Якою мірою і Які мотиви (болючі теми, причини) на сьогодні можуть Вас спонукати взяти участь у масових протестних акціях?

1. Соціальна безвихідь (економічна скрута, різні правові утиски тощо)
2. Поява загрози моїм (моєї сім'ї) потребам, інтересам, цінностям (розмірене життя, стиль життя, життєвий розвиток, а не існування)
3. Одержимість зробити зміни (гадаю, що зможу змінити на краще своє становище, і життя в країні)
4. Створення проблем з боку влади, труднощів, ускладнення нею життя для Вас та таких людей як Ви
5. Показати, щоб з Вами рахувалися («дати відсіч» владі)
6. Вираження власної солідарності із протестуючими, підтримки та співчуття
7. «Сприяння» новій політичній силі стати при владі

**Шкала – 2-х або 3-х градаційна:*

1. Незначною мірою спонукатимуть
2. Певною мірою спонукатимуть
3. Значною мірою (перш за все) спонукатимуть

3. Окремому індикаторі рівня утримання від АП (п. #17):

п. #17. Якби сьогодні відбувалися б різного роду акції протесту, що саме і на скільки утримувало б Вас від участі у них? (до 3 варіантів відповіді).

1. Практична відсутність таких, які відповідали б саме моїм інтересам
2. Боязнь репресій
3. Відсутність чіткої організованості щодо їх підготовки
4. З причини сумніву їх доцільності
5. З причин власної зайнятості
6. Небажання обтяжуватися (практично перейматися) цим питанням
7. Інше (вказати)

Таким чином тут вивчаються причинні чинники.

У конструюванні та застосуванні даного інструментального блоку наші аргументи зводяться до наступного. Шкала лояльності до різних акцій протесту вибудована таким чином, що, з одного боку, різновиди АП за своїм характером номінально упорядковані у діапазоні: від тих, які торкаються інтересів респондента із шкалою зростання ступеня їх прийнятності, до тих, які на низькому рівні СН за логікою не можуть бути прийнятними для респондента. Однак, набувають актуальності при повноті задіюванні попередніх мотивів залучення до АП. Цим, їх підтримка населенням виявляє та віддзеркалює підвищення рівня СН. Вони ранжовані за рівнем зменшення дотичності до власних інтересів, котрі прямо-пропорційні зростанню експресивності та утилітарності (вбачання сенсу, інтересу) до АП.

Інструментарій дослідження мотивації неучасті не входить до прямих вимірювальних засобів щодо СН, і не є, за логікою нашого дослідження компонентом побудови індексу. Це додатковий вимірювальний засіб допоміжного інсценуаційного типу, який відображає зворотню сторону ситуації – можливості/неможливості участі у АП. За прямим предметним задумом він не відповідає валідним характеристикам, однак виконує свою уточнюючу функцію щодо прогнозування імовірної участі у АП.

Блок «експекції майбутнього».

Інтегральний компонент дослідження СН в контексті характеру очікувань (надій) перспектив майбутнього представлений у двох індикаторах: «стурбованості за майбутнє» та «оптимізму/песимізму стосовно майбутнього» (п. #18, п. #19):

п. #18. Які почуття на сьогодні виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє (свої сім'ї) становище у майбутній період (найближчі півроку/рік)?

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Загалом оптимістичні
2. Неоднозначні (нейтральні)
3. Загалом песимістичні.

п. #19. Наскільки (як часто) Ви відчуваєте переживання за своє (свої сім'ї) становище у майбутній період (найближчі півроку/рік)?

**Шкала – 3-х градаційна:*

1. Рідко.
2. Інколи буває.
3. Доволі часто.

По-перше, вони відображають не думки стосовно покращення/погіршення ситуації, а фіксують їх характер, в екстраполяції до власного становища. Песимістичність відображає зростання, а оптимізм – спадання СН. По-друге, в інтерпретаційній системі СН, переживання екстраполюється до потенційно майбутніх явищ, станів, змін, входить до її інтегральної структури. Тому, зростання/спадання стану переживання віддзеркалює рівень СН. На цих двох індикаторах і будуватиметься інтегральний показник характеру відчуття перспектив майбутнього, що також відображає рівень СН.

Окремим завданням стоїть питання диференціювання респондентів за певною ознакою, котра б відображала статусні характеристики населення. Інтегрувавши два найпоширеніші різновиди розрізнення респондентів за ступенем зайнятості та професією, ми вибудували шкалу «тип зайнятості», у якій з необхідністю та достатністю відображаються статусні розрізнення респондентів (п.#20).

п.#20. Тип Вашої зайнятості (роботи) у даний час (професійний статус):

1. Студент (навчаюся)
2. Домогосподарство, домашнє господарство (с/г)
3. Пенсіонер непрацюючий
4. Пенсіонер працюючий
5. Тимчасово безробітний/перебиваюся підзаробітками
6. На постійній роботі/державна робота
7. На постійній роботі/приватне підприємство
8. Приватний підприємець

Культура шкал та Індекси.

Аналіз різних методик дослідження СН показав, що вони багато у чому проявляють «лінійність» аналізу (хоча, це питання дискусійного характеру), за якою на нашу думку не можна зконтрастити вияв напруженості на загальному фоні різноманітних характеристик соціуму. Однак, наші міркування та пропозиції, як видається, внесуть ясність у процесі модифікації вимірювального інструментарію.

1. В окремих випадках точку відліку вимірювання беруть з «нормального» стану розвитку суспільства, а для наших умов характерним є «хронічний» стан соціальної напруженості, або т.зв. «фонова» напруженість». Тому в інструментарії акцент повинен робитися не на відхиленнях від «норми», а на відхиленнях від попереднього стану інтегральної системи соціальної напруженості.

2. Вимірювальні показники не повинні базуватися на параметрах «ставлення», котрі доволі абстраговано виявляють предметні характеристики напруженості. Ми вважаємо, що потрібно застосовувати індикаційні параметри як: «ступінь, міра прояву» (на кшталт: рівень незадоволення, переживань тощо).

Не закритим залишається питання з використанням в аналізі індивідуальних показників респондентів, які мають тільки «негативні» значення, що вказує на пряму наявність компонентів напруженості. Показники, що мають позитивні значення, на думку деяких дослідників є «благополучними», а значить не фіксують компоненти напруженості. Однак, в аналізі та в інтерпретації результатів замірювання пропонується використовувати: 1) інтегральний показник індивідуальних значень всіх респондентів (які «відповідають» і «не відповідають» значенням вимірювальної шкали; 2) інтегральний показник індивідуальних значень респондентів з «відповідними» значеннями; 3) співвідношення кількості одиниць дослідження з «негативними» значеннями (з наявністю симптомів напруження) до загальної кількості респондентів. Це один з їх можливих форматів методики вимірювання зміни СН.

В аспекті дотримання якості інструменту (хоча це питання завжди є актуальним для побудови будь-яких методик) питання проникливості та вміло сформульованих запитань та їх позицій розробником, і тим, наскільки адекватно вони є зрозумілими для респондента – є аксіоматичним. Однак, виникають інші проблемні моменти можливості підвищення когнітивного потенціалу вимірювального інструментарію, зокрема, – у зменшенні «семантичного бар'єру» між питанням та відвертістю оцінок респондентів та рівня верифікаційності їх висловлювань. Адже питання характеризуються раціональним сенсом, відповіді респондентів також містять раціональний сенс, хоча самі думки людей (респондентів) характеризуються психологічним контекстом. Тому, потрібно звертатися до вивчення латентних поведінкових аспектів, установок людей, певних «струн» соціальної напруженості, які не завжди зводяться до раціональних сенсів.

Відповідно, для фіксації емпіричних даних використовуються кілька інструментальних компонентів: номінальна шкала прийнятності/важливості, призначення якої полягає у виявленні значущості для респондентів кожного з чинників, що значущо впливають на СН; порядкова шкала міри прояву предметної характеристики (порядкові шкали з вербальним закріпленням меж, метричного визначення рівня прояву), призначена для визначення рівня незадоволеності респондентів тощо; уточнюючі пізнавальні компоненти відкритого типу (мотиваційні, причинно-наслідкові, функціональні). Крім того, майже всі індикатори мають однотипну вимірювальну шкалу щодо її полярності та кількості оціночних позицій (градацій), що робить інструмент методологічно зручним і коректним стосовно побудови індексів.

§4.6. Метод SWOT-оцінювання у розробці методики вимірювання соціальної напруженості

Метод експертних оцінок, як правило, націлений на уточнення гіпотез, розробку прогнозу і поповнення інтерпретації певних соціальних явищ і процесів. Для того, щоб скористатися зовнішніми можливостями, а також виявити внутрішні кризові сторони, які можуть ускладнити проблеми, пов'язані із зовнішніми небезпеками, використовуються спеціальні методи, зокрема, у нашому випадку – адаптований метод SWOT-аналізу. Особливість його використання полягає в тому, що він надає можливість, зіставляючи всі можливі комбінації показників зовнішнього середовища й ресурсних можливостей, надати оцінку умов протікання ситуації із можливим посиленням або послабленням СН. Безумовно, це вимагає часу, аналітичної роботи, досвіду.

Результатом проведення SWOT-аналізу є система можливих стратегічних допоміжних оцінок з боку потенційних експертів – знавців особливостей розвитку регіону. Він дозволяє сформулювати аналітикам у вигляді логічно погодженої схеми взаємодії різних характерних особливостей, як особливостей даного регіону стосовно каталізації СН. Неможливість побудувати жорстку ієрархію чинників (індикаторів) соціальної напруженості для будь-якого регіону зумовлює використовувати модифіковану форму такого аналізу. Його побудова базується на методології системно-цільового підходу, де основна увага акцентується на вимірі параметрів зовнішнього й внутрішнього середовища в просторі, часі й з урахуванням інформаційного потенціалу.

У таких опитуваннях домінують відкриті формулювання, а закриті питання призначені лише для оцінки рівня впевненості, згоди або незгоди з уже висловленими позиціями інших фахівців.

У кожній конкретній ситуації буде свій набір індикаторів, що визначає соціальну напруженість. Певні індикатори відіграватимуть значну роль в досліджуваному регіоні на даний момент часу, інші вийдуть на перший план в інших обставинах. Стан соціальної напруженості та її динаміку потрібно визначати по цілому ряду параметрів, кожний з яких має потребу в більш докладному аналізі й вивченні, як у теоретичному, так і в емпіричному аспектах.

Головними її компонентами будуть формулювання, які чітко фіксують: а) Проблемну ситуацію; б) Гіпотези, що виносяться на експертизу; в) Індикатори, що дозволяють вимірювати судження експертів. Тут враховуються сильні сторони регіону, слабкі або негативні сторони; можливості та загрози для розвитку регіону у екстраполяції на їх можливий вплив на психосоціальний стан населення регіону (області, району, територіальної громади, тощо) з урахуванням позитивного і негативного впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. Є можливість визначити загрози, що викликають соціальну напруженість з урахуванням регіональних відмінностей у різних регіонах України, їх суспільного стану, ресурсного потенціалу, функціонування, обмеженостей, іншими словами – визначення соціальної напруженості шляхом конкретизації сильних і слабких сторін регіону, зовнішніх та внутрішніх можливостей та загроз.

Ключових проблем (або справжніх проблем), які призводять до прояву переважної більшості негативних наслідків, як показує практика, не буває багато – близько 3-4 позицій.

Методологія аналізу припускає, по-перше, виявлення внутрішніх сильних і слабких сторін «системи», а також можливостей і загроз, та, по-друге, встановлення зв'язків між ними.

Для цього до складу експертних оцінок, у розробці методики, були включені оцінки вірогідності появи сприятливих можливостей та загроз, рівнів впливу на діяльність «системи» цих чинників, інтенсивності сильних і слабких сторін та їх впливу на реалізацію сприятливих можливостей і захист від можливих загроз. Далі ці оцінки виступали компонентами інтегрованих зважувань сильних і слабких сторін, з урахуванням сприятливих можливостей і загроз.

В деяких випадках додатково доцільно використати аналіз з аббревіатурою наступних показників: політичні (Р), економічні (Е), соціально-культурні (S) і технологічні (Т). Головною особливістю для них (чинників) є пряма чи латентна екстраполяція (дотичність, впливовість) до суспільних проблем регіону, згідно «компетентності» експерта.

Політико-правова сфера – чинники політико-правового оточення. При аналізі політико-правового стану, регіону або країни рекомендується відповісти на питання відносно ключових змін в області політичної стабільності і правового регулювання.

Економічна сфера – чинники економічного стану ринку. В ході аналізу цієї групи чинників необхідно визначити 6 ключових параметрів, що характеризують стан економіки країни/регіону:

- Динаміка розвитку економіки;
- Спад, зростання, стагнація;
- Зміна рівня безробіття;
- Зміна рівня інфляції;
- Зміна доходу на душу населення;
- Тенденції у банківській, валютній сфері.

Соціальна сфера - чинники соціального і культурного стану ринку:

- Зміна демографічного стану: рух населення (спад або зростання), міграція, рівень кваліфікованості кадрів, особливості менталітету, важливі культурні цінності, зміна соціальних верств населення.

- Зміна смаків і переваг, сталі міфи та упередження.

Чинники впливу на зміну СН, можуть бути достатньо різні, однак, обґрунтовані та виважені експертом. Наприклад: розбудова максимально ефективної економічної системи, здатної зберігати та розвивати свою спеціалізацію в міжнародному розподілі праці, незалежно від зовнішніх обставин; розвиток регіону – досягнення максимальної однорідності соціального середовища через активну політику зайнятості, впровадження механізмів адаптації соціально вразливих верств населення, реінтеграції неблагополучних, депресивних районів тощо. Крім того, за судженням експерта можна фіксувати сприятливі можливості регіону або загрози, які можуть представитися в майбутньому. Пропонована методика дозволяє формулювання експертами сильних та слабких сторін, сприятливих можливостей та загроз.

Застосування методу «Експертних оцінок» дозволить відобразити картину сучасного стану, визначити об'єктивні причини та прогнозувати її розвиток, тобто розробити стратегію на яких умовах ми отримаємо ріст та поширення суспільної проблеми, що пов'язана з ростом соціальної напруженості, за яких умов отримаємо можливості для її послаблення.

Таблиця експерта 4.26 - Матриця характеристик особливостей розвитку регіону (за методикою SWOT-оцінювання).

Сильні сторони регіону. Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону		Оцінка (бал)	Перспективні можливості регіону	Оцінка (бал)
1.			1.	
Слабкі сторони регіону. Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону		Оцінка (бал)	Потенційні загрози для регіону	Оцінка (бал)
1.			1.	
Оцінка загальної тенденції розвитку:	1. Йде на покращення (вказати бал від 1 до 10) _____		2. Йде на погіршення (вказати бал від 1 до 10) _____	

Оцінка проходить за бальною шкалою: від 1 до 10, де: 1 - мінімальне значення ваги ресурсності, потенціалу, впливовості, змін; 10 - максимальне значення ваги ресурсності, потенціалу, впливовості, змін на соціальне становище регіону.

§4.7. Застосування статистичних показників у вивченні та вимірюванні соціальної напруженості

Однак використання тільки опитувальних методів не може дати повної і ясної картини у прогнозі сценаріїв розвитку ситуації з СН. У практичному плані опитувальні методи є важливими так, як дозволяють забезпечити інформацією про стан суспільної свідомості. Але є й інші об'єктивні показники та відповідні їм дослідницькі техніки.

Система статистичних засобів (показники, методологічний інструментарій) – це те вимірювальне поле, у якому вивчається кількісна і якісна сторони масових суспільних явищ і процесів, що відбуваються у соціальному житті, і де також розробляється інтегрована система показників здійснення соціальних процесів і явищ. Їх «всебічність» умовна (нами розглядалася позиція щодо низької валідності статистичних засобів у відображенні соціологічної картини дійсності), однак, певною мірою, характеризують стан і розвиток соціальних умов життя, розкривають існуючі тенденції і закономірності розвитку соціальних процесів, дають певну картину устрою розвитку суспільства. До найважливіших показників, зокрема соціальної статистики, узагальнено, стосовно нашої проблематики, можуть належати показники структури та складу населення країни, рівень культури, стану здоров'я і медичного обслуговування, зайнятості, приросту населення, міграції, рівня реальних доходів, споживання матеріальних благ і послуг, житлово-комунальні й побутові умови, умов праці, відпочинку та ін. Стадія узагальнення і аналізу зведеного матеріалу передбачає виявлення характерних властивостей і закономірностей соціально-економічних явищ, взаємозалежностей факторних та результативних ознак тощо.

Наявність методик дослідження соціальної напруженості на основі статистичних даних обумовлюється багатьма причинами. Сама по собі статистична база (база даних) не є високовалідизованим вимірювальним засобом у соціологічних дослідженнях, зокрема у вимірюванні СН. Однак, у якості допоміжного до основного способу збору інформації, вона виявляє певну наукову раціональність. Мова йде про опис умов загально-соціального поля, в яких розгортаються ситуації, у відповідних окремих параметрах, показниках, представлених системою статистики. Це, свого роду окремі компоненти соціального паспорту регіону, країни, представлені у макропоказниках, які дають можливість уточнити реальну картину сьогодення (у статистичній і у динамічній) у дослідженні СН.

Історично зміст поняття соціальної напруженості розглядалося у зв'язку з такими явищами, як соціальна дезінтеграція, криза солідарності, девіація (у стабільному суспільстві), аномія (у нестабільному суспільстві), втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація, міжнаціональні зіткнення, міжкласові настрої, соціальна криза і споріднена з нею небезпека соціальної катастрофи – втрата керованості суспільних процесів та інститутів, розпад колишніх суспільних зв'язків і відносин. Хоча соціальна напруженість проявляє себе в психології соціуму, однак, веде до цілком конкретних дій людей, які можна фіксувати.

1. Причинна та наслідкова симптоматика, яка кількісно (статистично) фіксується:

- Різка активізація найрізноманітніших суспільно-політичних рухів;
- Боротьба за владу і вплив в масах, загострення цієї боротьби;
- Дії екстремістських груп, які в разі напруженої ситуації в суспільстві нерідко викликають

схвалення людей;

- Зростання злочинності;
- Збільшення чисельності населення з доходами нижче прожиткового мінімуму.

2. Наслідкова симптоматика:

- Ажіотажний попит на товари і продукти харчування;
- Міграції в інші регіони країни, закордон;
- Мітинги, демонстрації, страйки, часто не були санкціоновані і їх зростання;
- Негативний природний приріст населення;
- Зменшення кількості шлюбів;
- Збільшення розлучень;
- Збільшення кількості суїцидів та інше.

Цей перелік можна розширювати, але обмежимося головними.

Тому є необхідність доповнити іншими дослідницькими техніками (одна з найбільш популярних на заході методика обчислення регіонального стрес-індексу (А.Мюррейем, А.Лінскі) заснована на статистичних оцінках несприятливих для респондентів життєвих ситуацій).

Ми маємо в своєму розпорядженні обмежений набір показників, сформований органами статистики. Але, тим не менше, валідизуючи і узгоджуючи основні фактори, що викликають

стурбованість населення (отриманих шляхом опитування) в предметному полі статистичних показників, як такі, зокрема, були визначені: рівень життя, рівень безробіття, рівень злочинності, розвиток бізнесу (підприємств), реальні грошові доходи, вартість мінімального набору продуктів харчування, міграція. Дані показники знайшли своє відображення в системі статистичних показників, як: рівень злочинності, чисельність населення (питома вага) із доходами нижче прожиткового мінімуму, міграція (регіональний зріз), міграція (питома вага регіону по Україні), рівень безробіття, кількість зайнятих працівників на малих підприємствах, приріст/зменшення споживчих цін, заборгованість із виплати заробітної плати, рівень доходів на душу населення, реальний наявний дохід, індекс реальної заробітної плати по регіонам.

Депривація у даній ситуації буде відображати не тільки суб'єктивні відчуття індивідів, а й об'єктивну оцінку стану справ в країні, регіоні, виходячи і з статистичних показників. Джерельну базу дослідження склали дані державної служби статистики (табл. 4.27).

Таблиця 4.27 - Показники соціальної статистики

		Рівень злочинності (кількість правопорушень за 2017 р, у % до загальної кількості правопорушень по Україні)	Чисельність населення із доходами у місяць нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (за 2016 р., у % до загальної чисельності населення)	Міграція (приріст/ скорочення за січень-червень 2018 р., у % до мобільності регіону)	Міграція (приріст/скорочення за січень-червень 2018 р., у % до мобільності по Україні)	Рівень безробіття за МОП (січень – березень, 2018 р., у % до економічно активного населення 15-70 років)
1	Вінницька	2,7	1,3	- 0,07	- 10,1	11,0
2	Волинська	2,1	4,2	0,006	0,6	13,0
3	Дніпровська	8,5	5,9	0,06	17,9	8,2
4	Донецька	5	5,1	- 0,08	- 32	14,5
5	Житомирська	2,8	7,5	- 0,006	- 0,6	11,1
6	Закарпатська	2,1	4,3	0,005	0,6	9,9
7	Запорізька	6,1	9,5	- 0,03	- 4,9	10,6
8	Ів.-Франківська	1,6	0,8	0,02	2,2	8,5
9	Київська	4,9	1,8	0,6	102,4	6,5
10	м. Київ	13,5	2,8	0,08	22,2	7,2
11	Кіровоградська	3,2	7,8	- 0,02	- 2,5	12,6
12	Луганська	2,6	5,0	- 0,097	- 18,9	16,7
13	Львівська	5,2	2,7	- 0,009	- 0,2	7,8
14	Миколаївська	3,2	0,8	- 0,04	- 3,9	10,3
15	Одеська	6,2	4,3	0,1	26	7,4
16	Полтавська	4,3	3,8	0,05	6,8	12,2
17	Рівненська	2,2	3,9	- 0,05	- 4,8	10,8
18	Сумська	2,4	0,8	- 0,03	- 3,4	9,8
19	Тернопільська	1,4	4,1	0,009	0,9	12,7
20	Харківська	6,7	2,2	0,05	12,7	6,0
21	Херсонська	3,2	5,0	- 0,07	- 6,4	11,7
22	Хмельницька	2,2	4,8	0,008	0,9	10,4
23	Черкаська	3,4	1,9	- 0,04	- 4,3	10,2
24	Чернігівська	2,8	2,3	- 0,009	- 0,9	11,3
25	Чернівецька	1,7	1,6	- 0,004	- 0,3	8,8

Таблиця 4.28 - Показники економічної статистики

		Кількість зайнятих працівників на малих підприємств у 2017 році (у % до кількості працівників регіону)	Індекс реальної заробітної плати по регіонам у 2018 році (% до відповідного періоду 2017 року)	Заборгованість із виплати заробітної плати у 2018 році (% до загальної заборгованості по Україні)	Рівень доходів на душу населення у 2017 році (у % до середнього доходу по Україні)	Реальний наявний дохід у 2017 році (у % до попереднього року)	Приріст/ зменшення споживчих цін у липні 2018 року (у % до грудня 2017 року)
1	Вінницька	35,8	115,0	0,5	95,5	110,5	3,2
2	Волинська	28,8	111,9	0,8	83,1	110,9	3,5
3	Дніпровська	22,3	115,9	5,2	118,5	106,7	3,6
4	Донецька	17,0	111,5	19,1	54,5	102,3	4,1
5	Житомирська	31,9	115,2	0,2	91,3	110,6	3,1
6	Закарпатська	33,7	113,2	0,1	72,7	109,3	5,1
7	Запорізька	26,3	114,0	5,3	115,2	104,8	3,6
8	Ів.-Франківська	38,3	112,3	0,8	85,9	109,0	4,3
9	Київська	31,9	112,7	5,5	109,9	110,7	4,2
10	м. Київ	23,6	110,0	4,1	246,2	105,5	3,4
11	Кіровоградська	40,7	112,1	0,4	89,3	107,6	3,4
12	Луганська	17,8	112,6	23,5	35,9	103,8	3,5
13	Львівська	33,3	113,2	3,5	96,6	111,2	3,9
14	Миколаївська	38,0	109,8	4,4	95,8	108,1	3,3
15	Одеська	42,2	110,5	2,1	105,9	107,0	3,5
16	Полтавська	23,4	114,0	1,6	102,8	106,9	2,9
17	Рівненська	35,9	110,0	2,3	84,9	108,4	3,2
18	Сумська	28,4	111,1	5	96,8	105,9	4,0
19	Тернопільська	38,2	113,2	0,2	76,9	108,9	4,0
20	Харківська	33,0	110,0	9,5	102,2	105,6	3,7
21	Херсонська	44,0	108,9	0,3	87,9	103,7	2,9
22	Хмельницька	35,6	111,7	0,24	92,5	107,7	3,1
23	Черкаська	33,2	111,3	4,7	88,7	108,2	3,6
24	Чернігівська	34,4	111,2	0,4	90,3	107,3	3,6
25	Чернівецька	43,7	112,1	0,1	77,4	110,9	4,3

Таблиця 4.29 - Інтернет-ресурс посилань на статистичну інформацію

№	Область	Тип посилання	Посилання
1	2	3	4
1.	Вінницька	Сайт обласного управління статистики	http://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information.html
		Сайт обласної прокуратури	https://vin.gp.gov.ua/ua/documents.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://vin.dcz.gov.ua/analytics/view

Продовження таблиці 4.29

1	2	3	4
2.	Волинська	Сайт обласного управління статистики	http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://vol.gp.gov.ua/ua/voldoc.html? m=publication s& t=cat&id=110540
		Сайт обласного центру зайнятості	https://vol.dcz.gov.ua/analitics/view
3.	Дніпровська	Сайт обласного управління статистики	http://www.dneprstat.gov.ua/statinfo%202015/
		Сайт обласної прокуратури	https://dnipr.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=110446&libid=
		Сайт обласного центру зайнятості	https://dnp.dcz.gov.ua/analitics/view
4.	Донецька	Сайт обласного управління статистики	http://donetskstat.gov.ua/statinform1/index.php
		Сайт обласної прокуратури	https://don.gp.gov.ua/ua/zvdon.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://don.dcz.gov.ua/analitics/view
5.	Житомирська	Сайт обласного управління статистики	http://www.zt.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://zhit.gp.gov.ua/ua/materials.html? m=publicat ions& t=cat&id=110840
		Сайт обласного центру зайнятості	https://zhy.dcz.gov.ua/analitics/view
6.	Закарпатська	Сайт обласного управління статистики	http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/statinfo.html
		Сайт обласної прокуратури	https://zak.gp.gov.ua/ua/zakdoc.html? m=publicatio ns& t=cat&id=114396
		Сайт обласного центру зайнятості	https://zak.dcz.gov.ua/analitics/view
7.	Запорізька	Сайт обласного управління статистики	http://www.zp.ukrstat.gov.ua/?option=com_content& view=article&id=3313&Itemid=331
		Сайт обласної прокуратури	https://zap.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=107560&libid=
		Сайт обласного центру зайнятості	https://zap.dcz.gov.ua/analitics/view
8.	Ів.-Франківська	Сайт обласного управління статистики	http://www.ifstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://ifr.gp.gov.ua/ua/stat_info.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://ifr.dcz.gov.ua/analitics/view
9.	Київська	Сайт обласного управління статистики	http://kyivobl.ukrstat.gov.ua/content/p.php3?c=40&lang=1
		Сайт обласної прокуратури	https://kobl.gp.gov.ua/ua/documents.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://kir.dcz.gov.ua/analitics/view
10.	м. Київ	Сайт обласного управління статистики	http://kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=255&lang=1
		Сайт обласної прокуратури	https://kyiv.gp.gov.ua/ua/materials.html? m=publica tions& t=cat&id=114159
		Сайт обласного центру зайнятості	https://kie.dcz.gov.ua/analitics/view

Продовження таблиці 4.29

1	2	3	4
11.	Кіровоградська	Сайт обласного управління статистики	http://www.kr.ukrstat.gov.ua/?r=stat-info
		Сайт обласної прокуратури	https://kir.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111213&libid=
		Сайт обласного центру зайнятості	https://kid.dcz.gov.ua/analitics/view
12.	Луганська	Сайт обласного управління статистики	http://www.lg.ukrstat.gov.ua/statinform.php.htm
		Сайт обласної прокуратури	https://lug.gp.gov.ua/ua/actual_lug.html? m=publications& t=rec&id=212036
		Сайт обласного центру зайнятості	https://lug.dcz.gov.ua/analitics/view
13.	Львівська	Сайт обласного управління статистики	http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/inf_2009.php?ind_page=si
		Сайт обласної прокуратури	https://lviv.gp.gov.ua/ua/lvdoc.html? m=publications& t=cat&id=111440
		Сайт обласного центру зайнятості	https://lviv.dcz.gov.ua/analitics/view
14.	Миколаївська	Сайт обласного управління статистики	http://www.mk.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://myk.gp.gov.ua/ua/statnik.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://mik.dcz.gov.ua/analitics/view
15.	Одеська	Сайт обласного управління статистики	http://www.od.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://od.gp.gov.ua/ua/oddoc.html? m=publication s& t=rec&id=139007
		Сайт обласного центру зайнятості	https://ode.dcz.gov.ua/analitics/view
16.	Полтавська	Сайт обласного управління статистики	http://www.pl.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://pol.gp.gov.ua/ua/statpol.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://pol.dcz.gov.ua/analitics/view
17.	Рівненська	Сайт обласного управління статистики	http://www.rv.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://rov.dcz.gov.ua/analitics/view
18.	Сумська	Сайт обласного управління статистики	http://sumy.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://sumy.gp.gov.ua/ua/suminf.html? m=publications& t=cat&id=117306
		Сайт обласного центру зайнятості	https://sum.dcz.gov.ua/analitics/view
19.	Тернопільська	Сайт обласного управління статистики	http://www.te.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://tern.gp.gov.ua/ua/info.html? m=publications& t=cat&id=116018
		Сайт обласного центру зайнятості	https://ter.dcz.gov.ua/analitics/view

Продовження таблиці 4.29

1	2	3	4
20.	Харківська	Сайт обласного управління статистики	http://kh.ukrstat.gov.ua/index.php/stat-informatsiya
		Сайт обласної прокуратури	https://khar.gp.gov.ua/ua/documents.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://kha.dcz.gov.ua/analitics/view
21.	Херсонська	Сайт обласного управління статистики	http://www.ks.ukrstat.gov.ua/statistichna-informatsiya.html
		Сайт обласної прокуратури	https://kherson.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113225&libid=
		Сайт обласного центру зайнятості	https://khe.dcz.gov.ua/analitics/view
22.	Хмельницька	Сайт обласного управління статистики	http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm
		Сайт обласної прокуратури	https://khmel.gp.gov.ua/ua/info.html?_m=publication_s&_t=cat&id=115800
		Сайт обласного центру зайнятості	https://khm.dcz.gov.ua/analitics/view
23.	Черкаська	Сайт обласного управління статистики	http://www.ck.ukrstat.gov.ua/?p=stat_inform
		Сайт обласної прокуратури	https://chk.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111919&libid=
		Сайт обласного центру зайнятості	https://chk.dcz.gov.ua/analitics/view
24.	Чернігівська	Сайт обласного управління статистики	http://chernigivstat.gov.ua/statdani/
		Сайт обласної прокуратури	https://chrg.gp.gov.ua/ua/stat_infoc.html
		Сайт обласного центру зайнятості	https://chg.dcz.gov.ua/analitics/view
25.	Чернівецька	Сайт обласного управління статистики	http://www.cv.ukrstat.gov.ua/
		Сайт обласної прокуратури	https://chnr.gp.gov.ua/ua/statich?dir_id=113720&libid=101022
		Сайт обласного центру зайнятості	https://chn.dcz.gov.ua/analitics/view

* Додаткові дані соціально-економічного розвитку регіонів України можна отримати ще в інших інтернет-ресурсах:

1). <http://www.ukrstat.gov.ua/> - офіційний сайт Державної служби статистики України.

2). <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=Sotsialno-ekonomichniiRozvitokRegioniv> – офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

У даному матеріалі, як вже говорилося, підібрані окремі статистичні показники, які вже мають «дослідницький досвід» відображати окремі сторони життя соціуму, характеристики його життєдіяльності, що носять ознаки ймовірного впливу на соціальну напруженість.

Список використаних джерел до розд.IV:

1. Штомпка П. Довіра – основа суспільства / П. Штомпка. – М. : Логос, 2012. – 448 с.
2. Давиденко В.А., Ромашкина Г.Ф. Социокультурные основания институционального доверия//Власть. – 2014. - №12.- с.122-130.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986. 690 с.
4. Ворона М. Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві [Електронний ресурс] / М. Ворона, Є. Головаха, Н. Паніна, М. Шульга, О. Злобіна, Н. Костенко, С. Макеев, М. Чурилов. Соціологічний моніторинг (1992–2012) – Режим доступу: <http://www.kdpu-nt.gov.ua/work/vimiryuvannya-socialnih-zmin-v-ukrayinskomu-suspilstvi-sociologichnyi-monitoring-1992-2012>

5. *Melges F.T.* Time and the inner future: a temporal approach to disorders psychiatric. California University. Wiley, 1982. – 365 p.
6. Ганс Селье Стресс без дистресса. М. Издательство: «Прогресс» 1982 г.
7. *Spielberger, Ch. D.* Understanding Stress and Anxiety. Harper & Row. 1979
8. Болотова А. К. Человек и время в познании, деятельности, общении / А. К. Болотова. – М. : Изд. дом ГУ - ВШЭ, 2007. – 283с.
9. Ключенко Е.О. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується / Е.Ключенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 41–55.
10. Слюсаревський М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М.Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. 2002. Вип. 5 (8). с.3-23.
11. Многофакторная модель депривационного анализа конфликтогенного потенциала общества в условиях структурных преобразований /С.Ю.Наумов, М.В.Мамонов, К.С.Мокин, Н.А.Барышная, О.А.Лиценбергер/. Под ред. Наумова С.Ю. Саратов, 2009.
12. Вишняк О.І. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та методики досліджень/Соціологія політики. Підручник. Т.2. с.367-382.
13. Бекешкіна І.Е. Довіра та оцінка діяльності як показники політичного успіху//Українське суспільство: моніторинг: 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали . – К.: Інститут соціології НАНУ, 2000.
14. Головаха Е., Костенко С., Макеев С. Общество без доверия. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014. — 338с.
15. Симончук Е. Исследование протестных настроев в Украине: как мы менялись за 25 лет// Ел.текст текст [<https://storage.realist.online/tilda/issledovanie-protestnyh-nastroeov-v-ukraine-kak-my-menyalis-za-25-let/page1860660.html>].
16. Резник А. От социальной напряженности к протестному поведению: мотивация участия в коллективных действиях // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2018. – № 2. – С. 43–62.
17. Резнік О. Соціальна напруженість і масові протести в Україні: відміння детермінант і механізмів проявлення //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 2. – С. 35–58.
18. Бекешкіна І.Є. Градус недовольства. Почему протесты не приведут к третьему Майдану// Електронне видання «Фокус». Ел.текст: [<https://focus.ua/politics/361335/>].
19. Паніотто В. Радикалізація суспільних настроїв // українська правда Ел.текст [<https://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/31/7008908/>].
20. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звереві. – 2-ге видання. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. – 536 с., с. 335

Розділ V. ДОСВІД ТА АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ АПРОБАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

§5.1. Вимірювання компонентних характеристик соціальної напруженості за опитувальною методикою її дослідження

Кінцевим результатом фундаментального дослідження в ракурсі його мети та завдань був представлений основний вимірювальний інструмент, втілений в якості опитувальної анкети, в структуру якого входять інтегровані, розроблені вимірювальні компоненти (розд. 4.5.), які пройшли теоретичну та статистичну валідацію (див. підрозд.5.4.). За даним інструментарієм було проведено III хвилю пілотажного дослідження, яке носило одночасно й апробаційний характер.

Характеристика дослідження. В серпні 2018 р. зусиллями науково-дослідної групи було проведено соціологічне дослідження за опитувальною методикою («face to face») у трьох регіональних точках: Південний регіон (Пд) – Ізмаїльський район Одеської області; Західний регіон (Зх) – Залозецький регіонально-територіальний куц Тернопільської області; Східний регіон (Сх) – Балаклеїський район Харківської області. Вибірка - квотна, за параметрами статі і віку. Випадкова похибка параметрів вибірки – 3-5%; n = 75.

Мета дослідження – апробація вимірювальних компонентів інструменту у міжрегіональному порівнянні.

Основні результати дослідження.

Блок «Зовнішні Чинники» соціальної напруженості:

Таблиця 5.1 (#1) - Які проблеми найбільшою мірою хвилюють Вас і/чи Вашу сім'ю? (назвати найбільш болючі для Вас теми і оцінити міру їх негативного сприйняття).

Південь		Захід		Схід	
Показник	%	Показник	%	Показник	%
1	2	3	4	5	6
Бідність, зниження рівня життя, депривація, низький рівень з/п, пенсій, економічна неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи.	59,3	Бідність, зниження рівня життя, депривація, низький рівень з/п, пенсій, економічна неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи.	47,6	Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	44,4
Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	40,7	Війна	28,6	Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	44,4
Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	37,0	Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	28,6	Бідність, зниження рівня життя, депривація, низький рівень з/п, пенсій, економічне неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи	38,9
Війна	29,6	Безробіття	28,6	Безробіття	38,9
Втрата роботи	18,5	Корупція	19,0	Економічна криза, ситуація	27,8
Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	14,8	Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	19,0	Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	22,2
Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	14,8	Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	19,0	Війна	11,1
Економічна криза, ситуація	14,8	Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	14,3	Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	11,1

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4	5	6
Безробіття	14,8	Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	9,5	Мобілізація	11,1
Корупція	11,1	Мобілізація	9,5	Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	11,1
Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	7,4	Економічна криза, ситуація	9,5	Інфляція	11,1
Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	7,4	Інфляція	9,5	Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізоляція, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	11,1
Житлові проблеми	7,4	Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	9,5	Безперспективність майбутнього свого і дітей	11,1
Безперспективність майбутнього свого і дітей	7,4	Зміни на погане	9,5	Інше (транспорт)	11,1
Інше (транспорт)	7,4	Екологія, стихія, урбанізація	9,5	Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	5,6
Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізоляція, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	3,7	Політична ексклюзія для України	4,8	Втрата роботи	5,6
Зміни на погане	3,7	Втрата роботи	4,8	Зміни на погане	5,6
Екологія, стихія, урбанізація	3,7	Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізоляція, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	4,8	Житлові проблеми	5,6
Мобілізація	,0	Безперспективність майбутнього свого і дітей	4,8	Екологія, стихія, урбанізація	5,6
Політична ексклюзія для України	,0	Інше (транспорт)	4,8	Корупція	,0
Інфляція	,0	Житлові проблеми	,0	Політична ексклюзія для України	,0

Серед респондентів, які відповідали на питання щодо проблем, що хвилюють їх та їхню сім'ю (табл. 5.1) найвищими показниками є проблеми «Бідності та зниження рівня життя...» зокрема для Південного регіону – 59,3% та для Заходу – 47,6%. Східним регіоном найвище відзначається показник «Високі комунальні послуги...» – 44,4%. Однак, в цілому для Східного регіону більш значущими є соціально-економічні проблеми у комплексі. Зокрема, високі показники «Бідність, зниження рівня життя...» (38,9%), «Безробіття» (38,9%), «Економічна криза...» (27,8%), «Негативні наслідки реформ...» (22,2%). Дещо менший даний комплекс проблем для Півдня. До проблеми бідності для даного регіону можна додати «Високі комунальні послуги» – 37,0% та страх «Втрати роботи» – 18,5%. Приблизно подібне значення для Півдня та Сходу становить проблема медицини та здоров'я – 40,7% та 44,4% відповідно. Найменше значення (0%) для Південного регіону є проблеми «Мобілізації», «Політичної ексклюзії для України» та «Інфляція»; для Східного – «Корупція» та «Політична ексклюзія...»; для Заходу – «Житлові проблеми». При комплексному підході можна зазначити, що найменш вираженими з певними коливаннями для усіх трьох регіонів є проблеми особистого світосприйняття. Зокрема, для Південного регіону не є яскраво вираженим предметом для хвилювання «Екологія» (3,7%), «Зміни на погане» (3,7%), «Ексклюзія, соціальна ізоляція» (3,7%), «Інше» (7,4%), «Безперспективність майбутнього...» (7,4%), «Житлові

проблеми» (7,4%). Для Заходу та Сходу показник «Зміни на погане» становить – 9,5% та 5,6%; «Безперспективність майбутнього» – 4,8% та 11,1%.

Соціально-політичні проблеми найбільш сильно турбують Західний регіон, зокрема, проблема «Війни» (28,6%), «Нехтування владою інтересів суспільства» (28,6%), «Корупція» (19,0%) та «Політична нестабільність» (19,0%). Для Східних регіонів показники політичної напруженості (війна, мобілізація, нестабільність, нехтування владою інтересів людей) є найнижчим (11,1%). Південь займає проміжне положення – високий рівень стурбованості війною (29,6%) та дещо менше – «Політичною нестабільністю» (14,8%), «Нехтуванням інтересів суспільства» (14,8%), «Корупція» (11,1%) та «Злочинність» (7,4%).

Таблиця 5.2. Середні величини оцінки сприйняття суспільних проблем.

	РЕГІОН		
	Пд	Зх	Сх
	Середнє		
1.1 Війна	3,00	2,83	3,00
1.2 Корупція	3,00	2,25	.
1.3 Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	3,00	2,00	3,00
1.4 Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	2,25	2,50	2,50
1.5 Мобілізація	.	2,50	2,00
1.6 Політична ексклюзія для України	.	2,00	.
1.7 Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	2,75	2,17	2,00
1.10 Економічна криза, ситуація,	2,00	2,00	3,00
1.11 Втрата роботи	2,60	2,00	2,00
1.12 Бідність, зниження рівня життя, депривація, низький рівень з/п, пенсій, економічна неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи.	2,94	2,60	2,43
1.13 Безробіття	2,50	2,50	2,17
1.14 Інфляція	.	1,50	2,50
1.15 Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	2,80	2,75	2,56
1.16 Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	2,50	2,50	2,50
1.21 Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізоляція, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	2,00	2,00	2,00
1.22 Зміни на погане	2,00	2,00	2,00
1.24 Житлові проблеми	2,50	.	3,00
1.25 Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	2,64	3,00	2,87
1.26 Безперспективність майбутнього свого і дітей	2,00	3,00	2,50
1.30 Екологія, стихія, урбанізація	3,00	2,00	2,00
1.31 Інше (транспорт)	2,50	3,00	2,50

Наведені дані (Табл.5.2) свідчать про те, що для Південного та Східного регіонів є найбільш гострими та актуальними є проблеми «Війни» (3,0), «Криміналу та злочинності» (3,0). На Півдні вищу актуальність мають показники «Екологічних, стихійних проблем» (3,0), «Бідності, зниження рівня життя» (2,94), «Комунальні послуги та ціни» (2,80), нижчу – «Перспективи на майбутнє» (2,0), «Економічна криза» (2,0), «Ексклюзія» (2,0), «Зміни на погане» (2,0). Для Західного регіону актуальними є проблеми «Медичного забезпечення» (3,0), «Перспектив на майбутнє» (3,0) та «Інші» (3,0); найменше хвилюють питання «Втрати роботи», «Екології» (2,0), «Економічної кризи» (2,0), «Злочинності» (2,0), «Змін на погане» (2,0). Найменше відповідей на Сході отримували питання «Нехтування владою інтересів людей» (2,0), «Втрати роботи» (2,0), «Змін на погане» (2,0) та «Екологічних проблем» (2,0). Середній індекс демонструє, що більше проблемами переймаються жителі Південного регіону (2,55), дещо менше – Сходу (2,45) та Заходу (2,23).

Розподіл відповідей в даній таблиці свідчить про те, що найвищий рівень страхів (2,67) та проблем (2,82) серед жителів Південного регіону. Найменше відчувають страх щодо власного майбутнього на Заході (2,32). Приблизно однакове значення має показник особистих проблем на Заході (2,48) та Сході (2,49).

Таблиця 5.3 (#2) - Чи відчуваєте Ви певний страх (побоювання) стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в країні, регіоні?, %.

Південь		Захід		Схід	
Показник	%	Показник	%	Показник	%
1	2	3	4	5	6
Війна	57,7	Безперспективність майбутнього свого і дітей	31,6	Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	56,3
Безперспективність майбутнього свого і дітей	42,3	Війна	26,3	Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	31,3
Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	23,1	Втрата роботи	21,1	Війна	25,0
Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	19,2	Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	15,8	Втрата роботи	25,0
Безробіття	19,2	Бідність, зниження рівня життя, деградація, низький рівень з/п, пенсій, економічне неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи..	15,8	Економічна криза, ситуація	12,5
Корупція	15,4	Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	15,8	Інше (транспорт)	12,5
Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	15,4	Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	10,5	Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	6,3
Економічна криза, ситуація	15,4	Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	10,5	Мобілізація	6,3
Втрата роботи	15,4	Безробіття	10,5	Бідність, зниження рівня життя, деградація, низький рівень з/п, пенсій, економічне неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи..	6,3
Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	15,4	Зміни на погане	10,5	Безробіття	6,3
Бідність, зниження рівня життя, депривація, низький рівень з/п, пенсій, економічне неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи..	11,5	Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	10,5	Інфляція	6,3

Продовження таблиці 5.3

1	2	3	4	5	6
Інфляція	11,5	Екологія, стихія, урбанізація	10,5	Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	6,3
Зміни на погане	7,7	Корупція	5,3	Зміни на погане	6,3
Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	3,8	Мобілізація	5,3	Безперспективність майбутнього свого і дітей	6,3
Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізолюваність, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	3,8	Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	5,3	Корупція	,0
Мобілізація	,0	Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізолюваність, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	5,3	Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	,0
Політична ексклюзія для України	,0	Інше (транспорт)	5,3	Політична ексклюзія для України	,0
Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	,0	Політична ексклюзія для України	,0	Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	,0
Житлові проблеми	,0	Економічна криза, ситуація	,0	Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізолюваність, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	,0
Екологія, стихія, урбанізація	,0	Інфляція	,0	Житлові проблеми	,0
Інше (транспорт)	,0	Житлові проблеми	,0	Екологія, стихія, урбанізація	,0

Відповідаючи на питання стосовно соціальних страхів (табл. 5.3), відповіді респондентів розділилися наступним чином. Серед соціально-політичних загроз, найбільше побоювання викликають можливість військового конфлікту 57,7% на Півдні, 26,3% на Заході та 25,0% на Сході України. Значною мірою турбують людей проблеми «Нехтування владою інтересів суспільства» (19,2% на Півдні) та «Зростання злочинності» (15,8% на Сході).

Серед особистих проблем побоювання викликає «Якість медицини» (56,3% на Сході та 23,1% на Півдні), а також «Перспективи на майбутнє» (31,6% на Заході та 42,3% на Півдні України). Не значний рівень побоювань викликають (або зовсім не викликають) на Півдні – «Ексклюзія» (3,8%), «Життєві проблеми» (0%), «Екологія» (0%); на Заході – «Негативні наслідки реформ» (5,3%); «Ексклюзія» (5,3%), «Житлові проблеми» (0%); на Сході – «Ексклюзія» (0%), «Житлові проблеми» (0%), «Екологія» (0%).

Рівень соціально-економічних побоювань є середнім на Півдні – «Безробіття» (19,2%), «Економічна криза» (15,4%), «Втрата роботи» (15,4%), «Комунальні послуги» (15,4%), «Інфляція» та «Рівень життя» (11,5%) та Заході – «Втрата роботи» (21,1%), «Бідність» (15,8%), «Комунальні послуги» (15,8%). На Сході яскравіше проявляються побоювання щодо «Комунальних послуг» (31,3%), «Втрати роботи» (25,0%) та «Економічної кризи» (12,5%).

Таблиця 5.4. Самооцінка відчуття соціальних страхів.

	РЕГІОН		
	Пд	Зх	Сх
	Середнє		
2.1 Війна	2,93	3,00	2,25
2.2 Корупція	3,00	2,00	.
2.3 Зростання злочинності, криміналізація, загроза безпеки	3,00	2,33	3,00
2.4 Політична нестабільність, безвладдя, силова узурпація	3,00	3,00	.
2.5 Мобілізація	.	2,00	3,00
2.6 Політична ексклюзія для України	.	.	.
2.7 Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	3,00	1,50	.
2.10 Економічна криза, ситуація	3,00	.	2,50
2.11 Втрата роботи	2,75	2,00	2,75
2.12 Бідність, зниження рівня життя, депривація, низький рівень з/п, пенсій, економічне неспроможність, відсутність засобів існування, кращої роботи..	3,00	2,33	2,00
2.13 Безробіття	2,60	2,00	3,00
2.14 Інфляція	2,67	.	3,00
2.15 Високі комунальні послуги, їх подальше зростання, високі ціни на все	3,00	3,00	2,80
2.16 Негативні наслідки реформ, відсутність кращих змін	.	2,00	1,00
2.21 Ексклюзія, втрата контактів, соціальна ізоляція, агресія людей, отупіння людей, напруженість, зневіра у владу	3,00	2,00	.
2.22 Зміни на погане	3,00	2,00	1,00
2.24 Житлові проблеми	.	.	.
2.25 Неякісна, недоступна медицина, проблеми лікування, здоров'я	2,50	3,00	2,67
2.26 Безперспективність майбутнього свого і дітей	2,82	2,00	3,00
2.30 Екологія, стихія, урбанізація	.	2,50	.
2.31 Інше (транспорт)	.	3,00	2,00

Таблиця 5.5. Зведена таблиця індексів «суспільних проблем» та «соціальних страхів».

	РЕГІОН (середнє)		
	Південь	Захід	Схід
#1. Які проблеми найбільшою мірою хвилюють Вас і/чи Вашу сім'ю?	2,67	2,48	2,49
#2. Чи відчуваєте Ви певний страх (побоювання) стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в країні, регіоні?	2,82	2,32	2,47
Середній індекс	2,74	2,40	2,48

Страх стосовно власного становища та впливу на нього подій в країні (табл. 5.5) найсильніше відчувається в Південному регіоні (2,88). Сильніше за інші регіони на Півдні відзначали «Зміни на погане» (3,0) та «Бідність» (3,0). Зростання злочинності сильно турбує Схід (3,0) та Південь (3,0). На Сході сильніше занепокоєні проблемами безробіття (3,0) та безперспективністю майбутнього (3,0). На Заході найбільш занепокоєні війною (3,0), неякісною медициною (3,0) та високими комунальними послугами (3,0 як і на Півдні).

Блок «Внутрішні чинники» соціальної напруженості.

Табл. 5.6 (#3) - Наскільки сильно Ви відчуваєте в оцінці власного сьогоденного життєвого становища такі проблеми? (незначною мірою – 1, певною мірою -2, значною мірою – 3)

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#3.1. У мене поволи зникає бажання підлаштовуватися, діяти, боротися (апатичність)	1,92	1,95	1,62
#3.2. Я не знаю, що мені робити, як діяти, відчуваю певну розгубленість, відчай, протестність (невизначеність, схильність до протесту)	1,78	1,58	1,75
#3.3. Я намагаюся підлаштуватися до змін та умов, хоча мені складно (адаптивність)	2,08	1,71	2,00
Середній індекс	1,93	1,75	1,79

З наведених даних (табл. 5.6 (#3)) видно, що в оцінці власного сьогоденного життєвого становища у полярності «апатичність – невизначеність – адаптивність», більш апатичними є жителі «Сходу», менше – «Заходу». Щодо намагання підлаштуватися, то на «Сході» та «Півдні» ці показники майже рівні. На «Заході» - дещо нижчі. Найменші показники розгубленості, відчаю на Заході (1,58). «Зникає бажання боротись» «значною мірою» найменше відповіли на Сході (1,62).

Таблиця 5.7 (#4) - Емоційний стан. Як часто ті чи інші проблеми стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в Україні породжують у Вас такі відчуття:

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#4.1. Гнів	2,19	2,05	1,80
#4.2. Страх	2,07	1,80	1,88
#4.3 Відчуття несправедливості, образи	2,37	2,24	2,45
#4.4 Безвихідь, відчай	2,07	1,53	1,88
#4.5. Депресії	1,56	1,47	1,25
<i>Індекс негативних емоцій</i>	<i>2,05</i>	<i>1,82</i>	<i>1,85</i>

Відповідаючи на питання власного відчуття стосовно подій в Україні (табл. 5.7) найбільш сильно відчують гнів (2,19) та страх (2,07) жителі Півдня. Жителі Східного регіону відчують несправедливість та образу (2,45). Загалом рівень негативних емоцій є вищим серед жителів Південного регіону (2,05) у порівнянні зі Сходом (1,85) та Заходом (1,82). Найменші показники гніву (1,80), страху (1,80), депресії (1,25) на Сході, несправедливості (2,24), відчаю (1,53) на Заході.

Таблиця 5.8 Рівень соціальної нестерпності

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#5. Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди щодо умов Вашого життя? (вимірювання рівня нестерпності): (можна ще терпіти – 1, терпіти стало важко - 2, терпіти стало дуже важко -3);	2,11	2,14	2,12

Як видно із таблиці (табл. 5.8), рівень соціальної нестерпності у всіх досліджуваних регіонах є практично однаковим.

Блок «Соціальна терпимість».

Таблиця 5.9 Зведена таблиця показників соціальної терпимості

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
1	2	3	4
#5а. Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди щодо умов Вашого життя? (вимірювання рівня нестерпності): – зворотня «дзеркальна» шкала) (терпіти стало дуже важко – 1, терпіти стало важко – 2, можна ще терпіти – 3);	1,89	1,85	1,88
#7. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї), використовуючи тимчасові чи неосновні джерела (немає такої можливості (ресурсів) – 1, дуже слабка можливість (слабкі ресурси) – 2, маю на це певні надії (є ще додаткові ресурси) – 3)	1,96	2,43	1,71
#8. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї) завдяки власним умінням чи фаху? (немає такої можливості – 1, дуже слабка можливість – 2, маю на це певні надії – 3)	2,04	2,33	2,19
#9. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї) завдяки допомозі друзів, колег, знайомих? (немає такої можливості – 1, дуже слабка можливість – 2, маю на це певні надії - 3)	1,78	2,05	1,89

Продовження таблиці 5.9

1	2	3	4
#10. Я, все ж, із розумінням ставлюсь до проблем у країні, що певною мірою ускладнює моє (моєї сім'ї) становище, вважаючи і маючи надію, що ця кризовість є тимчасовою» (не погоджуюсь – 1, певною мірою погоджуюсь – 2, загалом погоджуюсь – 3)	1,63	2,05	2,00
<i>Середній індекс терпимості (за показниками: 5а,7,8,9,10)</i>	1,86	2,14	1,93

Наведені дані щодо соціальної терпимості (звед. табл. 5.9) свідчать про те, що в Західному регіоні порівняно з Півднем та Сходом вищий рівень нетерпимості (2,14). В Західному регіоні важче переносити «Матеріальні та політичні негаразди» (2,14), важче вирішувати життєві проблеми завдяки «Неосновним доходам» (2,43), «Умінням та фаху» (2,33), «Допомоги друзів та колег» (2,05) та мають надію на тимчасовість проблем (2,05). На Півдні мають надію на тимчасовість кризових явищ (1,74), можуть ще терпіти матеріальні та політичні негаразди (1,89).

Таблиця 5.10(#6). Рівень соціальної адаптованості до нових умов

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#6. Як Ви могли б охарактеризувати свій стан, стосовно можливого пристосування, чи процесу пошуків життєвих ресурсів для покращення умов Вашого життя (Вашої сім'ї)? (для рівня адаптованості – пряма шкала: не маю бажання чи можливості пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще – 1, перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті – 2, активно включаюся у нове життя, теперішні складності, ситуації в країні і у моєму житті вважаю тимчасовими – 3; для рівня відчуження – «дзеркальна» шкала)	1,73	1,68	1,63
	(2,25)	(2,33)	(2,38)

Як показують дані (табл. 5.10.), рівень соціальної адаптованості до нових умов є нижчим на «Сході» і вищим на «Півдні», відповідно, рівень соціального відчуження є нижчим на «Півдні», та вищим на «Сході»; населення «Заходу» за цими показниками характеризуються середнім його значенням.

Блок «Психосоціальні характеристики легітимації влади».

Таблиця 5.11(#11) - Хто із органів влади найбільше викликає у Вас негативне сприйняття (недовіра, обурення, злість тощо), напружує? оцініть міру їх прояву (Значною мірою – 3, Певною мірою – 2, Незначною мірою – 1)

Південь		Захід		Схід	
Показник	%	Показник	%	Показник	%
11.1. Керівництво країни, Президент, уряд	88,9	11.1. Керівництво країни, Президент, уряд	95,2	11.1. Керівництво країни, Президент, уряд	64,7
11.4. Депутати	70,4	11.2. Судді, силовики, місцева влада	23,8	11.2. Судді, силовики, місцева влада	58,8
11.2. Судді, силовики, місцева влада	51,9	11.6. Окремі міністерства та відомства	23,8	11.4. Депутати	47,1
11.6. Окремі міністерства та відомства	25,9	11.4. Депутати	19,0	11.6. Окремі міністерства та відомства	35,3
11.3. Олігархи	7,4	11.3. Олігархи	,0	11.3. Олігархи	,0

З наведених даних (табл. 5.11) видно, що найбільше недовіри та негативного сприйняття органами влади в усіх трьох регіонах (з дещо меншим % на Сході) викликають керівництво країни, президент або уряд – Південь (88,9%), Захід (95,2%), Схід (64,7%). Найменше роздратування викликають олігархи – на Півдні (7,4%), Схід (0%), Захід (0%). Депутатами у порівнянні з іншими регіонами не задоволені на Півдні (70,4%). Органами місцевої влади більше не задоволені на Сході (58,8%) та на Півдні (51,9%). Слід відзначити, що на Заході більш лояльно відносяться до депутатів (19,0%) та окремих міністерств та відомств (23,8%).

Таблиця 5.12 (#11) Середнє значення «образів ворога» (об'єкт негативного сприйняття, недовіри, обурення, злості, напруження тощо)

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
11.1. Керівництво країни, Президент, уряд	2,88	2,60	2,55
11.2. Судді, силовики, місцева влада	2,64	2,80	2,40
11.3. Олігархи	3,00	.	.
11.4. Депутати	2,84	2,50	2,57
11.6. Окремі міністерства та відомства	2,57	2,40	2,17
*Середній індекс	2,78	2,57	2,42

*Для такого формату питання, коли респондент не обирає із списку запропонованих альтернатив або не оцінював весь перелік, а називав свій варіант і його оцінював обчислювалося усереднене значення по названих індикаторах для кожного респондента, а потім враховувався інтегральний індекс.

Питання недовіри до органів влади (табл. 5.12) найбільш актуальне для жителів Південного регіону (2,78); у порівнянні на Заході (2,57); на Сході (2,42). На Півдні найчастіше за інші регіони відзначали недовіру керівництву країни (2,88), депутатам (2,84), міністерствам (2,57). На Заході – місцевій владі (2,80); на Сході середня оцінка найменша (2,42). Менший рівень негативного сприйняття у порівнянні: окремі міністерства та відомства – на Сході (2,17) на Заході (2,40); місцева влада – на Сході (2,40), на Півдні (2,64).

Таблиця 5.13 - Якою мірою (як часто) на сьогодні у Вас проявляються відчуття, установка на несприйняття влади? (Незначною мірою (рідко) - 1, Певною мірою (іноді) - 2, Значною мірою (досить часто) – 3).

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#12.1. Виявляю скептичне ставлення до дій влади	2,69	2,26	2,00
#12.2. Критикую дії влади, проявляю незадоволеність нею	2,44	2,25	2,38
Середній індекс	2,56	2,25	2,19

Найвищий показник несприйняття дій влади (таб. 5.13) на Півдні (2,69) так само як і проявів критики та незадоволеності нею (2,44). Східний регіон виявляє сильніші прояви критики влади (2,38) ніж виявляє скептичне ставлення до неї (2,0). Загалом сильнішою установка несприйняття влади є в Південному регіоні (2,56). Рівень критики дій влади нижчий на Заході (2,25), а виявлення скептичного ставлення на Сході (2,0).

Таблиця зведена 5.14. Показники соціального дистанціювання влади та експекції перспектив від неї.

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#13. Наскільки сильно Ви відчуваєте відсторонення (ігнорування) влади щодо ваших проблем, потреб, інтересів? загалом такого не відчуваю – 1, інколи так відчувається – 2, постійно з цим стикаюся – 3)	2,78	2,52	2,53
#14. Якою мірою Ви очікуєте від влади на покращення ситуації в країні, на покращення Вашого становища, життя людей? (маю на це певні надії (очікую на покращення) – 1, мої надії на це досить слабкі – 2, зовсім не очікую – 3)	2,42	2,29	2,12
Середній індекс	2,60	2,40	2,32

З наведеної таблиці (Зведена табл. 5.14) видно, що ігнорування владою особистих проблем («Постійно стикаюся») є важливим питанням для жителів Півдня (2,78) так само як і очікування допомоги від влади («Зовсім не очікую») для життя людей (2,42). Ігнорування владою проблем людей є дещо нижчим від Півдня для жителів Західного (2,52) та Східного (2,53) регіонів. В очікуваннях допомоги від влади також є відмінності – на Заході (2,29) та на Сході (2,12).

Блок «Протестні настрої та ступінь радикалізму».

Готовність підтримати перелічені акції протесту (табл. 5.15) відзначали найбільше на Заході України (2,08), зокрема «найдоречніші» (2,52), за «інтересами» (2,11) та «усі підряд» (1,63). Східний регіон більше підтримує акції «протесту за інтересами» (1,95) ніж на Півдні (1,84). Натомість Південний регіон переважає за підтримкою «усіх підряд, проти влади» (1,52) та «справедливих» (2,35). Нижчий рівень підтримки акцій та демонстрацій на Сході (1,80). Зокрема, найменше відзначали готовність підтримки будь-яких акцій проти влади (1,44), щодо «власних інтересів» (1,92) та «актуальних, доречних і справедливих» (2,06).

Таблиця 5.15(#15) - Якби сьогодні відбувалися ті, чи інші акції протесту, які із перелічених і якою мірою, Ви б вважали прийнятними для себе за різних причин? (Не вважаю прийнятними - 1, Проявляю певну толерантність, схильне ставлення - 2, Вважаю максимально прийнятними для себе, готовий будь-яким чином підтримати – 3).

	Регіон		
	Пд	Зх	Сх
#15 1. Ті, які на мою думку актуальні, доречні, справедливі	2,35	2,52	2,06
#15 2. Ті, які мають лише відношення до моїх інтересів та проблем	1,84	2,11	1,92
#15 3. Всі підряд, головне, що протестують проти влади	1,52	1,63	1,44
Середній індекс	1,90	2,08	1,80

Таблиця 5.16 (#16) - Якою мірою і Які мотиви (болючі теми, причини) на сьогодні можуть Вас спонукати взяти участь у масових протестних акціях? (Незначною мірою -1, Певною мірою – 2, Значною мірою -3).

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зх	Сх
#16.1. Соціальна безвихідь (економічна скрута, різні правові утиски тощо)	2,15	2,10	1,88
#16.2. Одержимість зробити зміни (гадаю, що зможу змінити на краще своє становище, і життя в країні)	1,72	1,80	1,79
#16.3. Поява загрози моїм (моєї сім'ї) потребам, інтересам, цінностям (розмірене життя, стиль життя, життєвий розвиток, а не існування)	2,44	2,43	2,06
#16.4. Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства	1,68	2,29	1,87
#16.5. Показати, щоб з Вами рахувалися (дати відсіч владі)	1,60	2,05	1,20
#16.6. Вираження власної солідарності із протестуючими, підтримки та співчуття	1,40	1,90	1,50
#16.7. «Сприяння» новій політичній силі стати при владі	1,40	1,67	1,71
Середній індекс	1,77	2,03	1,71

Найболючішими проблемами, що можуть спонукати взяти участь в протестах (табл. 5.16) є «соціальна безвихідь» (2,15) та «загроза цінностям» (2,44) для Південного регіону; «вираження солідарності з протестуючими» (1,90), дати відсіч владі (2,05), «ускладнення владою життя суспільства» (2,29) для Заходу. Значною мірою мотивують до протесту на Сході «загроза цінностям» (2,06), «соціальна безвихідь» (1,88) та «ускладнення владою життя суспільства» (1,87). Загалом найвищу реакцію дані проблеми отримали на Заході (2,03).

Таблиця 5.17 (#17) - Якби сьогодні відбувалися б акції протесту, що саме і на скільки утримувало б Вас від участі у них? (Незначною мірою - 1, Певною мірою – 2, Значною мірою - 3).

	РЕГІОН (середнє)		
	Пд	Зд	Сх
#17.1. Відсутність таких	1,83	1,95	1,58
#17.2. Боязнь репресій	1,80	1,58	1,33
#17.3. Відсутність організації щодо їх підготовки	1,81	1,90	2,21
#17.4. 3 причини їх доцільності	2,32	1,81	1,73
#17.5. 3 причин власної зайнятості	2,08	1,89	1,75
#17.6. Небажання обтяжуватися (практично перейматися) цим питанням	1,80	1,89	1,77
#17.7. Інше	2,00	3,00	1,25
*Загальна індексація не коректна			

З наведених даних (табл. 5.17) щодо причин утримання від участі у акціях протесту видно, що в Південному регіоні найвищими показниками є «сумніви щодо їх доцільності» (2,32) та «власна зайнятість» (2,08); на Заході – їх «відсутність» (1,95), «відсутність їх підготовки» (1,9) та інше (3,0); на Сході – «відсутність їх підготовки» (2,21). Загалом найбільше відповідали на питання в Західному регіоні – 2,0, на Півдні – 1,94, на Сході – 1,66.

Таблиця 5.18(№18) - Які почуття на сьогодні виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє (свої сім'ї) майбутнє на найближчий рік? (експекції майбутнього), (%).

	РЕГІОН		
	Пд (%)	Зх (%)	Сх (%)
Загалом оптимістичні	18.5	25.0	16.7
Неоднозначні (нейтральні)	37.0	55.0	77.7
Загалом песимістичні	44.5	20.0	5.6
Всього	100.0	100.0	100.0
Середнє значення	2,26	1,95	1,89

З наведених даних (табл. 5.18) можемо відзначити, що в Південному регіоні переважають «песимістичні почуття» (44,4%), тоді як на Сході (77,8%) та на Заході «неоднозначні». Східний регіон відзначається нижчим рівнем песимізму (5,6%). Оптимістичні настрої невеликі з дещо вищим відсотком на Заході (25,0%).

Таблиця 5.19(№19) – Як часто Ви відчуваєте переживання за своє (свої сім'ї) майбутнє у найближчий період (півроку-рік)? (експекції майбутнього)

	РЕГІОН		
	Пд (%)	Зх (%)	Сх (%)
Суттєво не переживаю (рідко)	3.7	9.5	23.5
Певною мірою переживаю (інколи)	33.3	38.1	70.6
Сильно переживаю (доволі часто)	63.0	52.4	5.9
Всього	100.0	100.0	100.0
Середнє:	2,6	2,43	1,64

За майбутнє «сильно переживають» (табл. 5.19) на Півдні (63,0%) та дещо менше на Заході (52,4%). Тоді як на Сході «певною мірою переживає» – 70,6% та «суттєво не переживають» – 23,5%. Найменше відповідали «суттєво не переживаю» на Півдні (3,7%) та на Заході (9,5%). Відзначаємо вищий рівень переживань на Півдні.

Загальна картина регіональних відмінностей значень компонентів соціальної напруженості відображена у зведеній Таблиці 20. (табл. 20. Індекси компонентів соціальної напруженості та алгоритм їх розрахунку (міжрегіональні порівняння), за закладеному розрахунковому алгоритмі (див. підрозд.4.4).

Зведена Табл. 5.20. наочно відображає компонентну та інтегральну структуру індексації соціальної напруженості, за якою є можливість розширено вивчати її прояви, вибудовувати, відповідно до окремо-дослідницьких завдань, інтегральні показники її прояву.

Не вдаючись до ретельного опису отриманих даних, слід сказати, що порівнюючи характеристики представлених у Таблиці 5.20 індексованих показників СН між «тестованими» регіонами, загалом відмічено їх вищий рівень у *Південному* регіоні (по відношенню до інших). За цими ж показниками *Західний* регіон характеризується дещо нижчими значеннями. Однак показники «протестності» на *Заході* є вищими ніж в інших регіонах. Те ж співвідношення проявляється і стосовно рівня соціальної терпимості.

Таблиця 5.20. Індекси компонентів соціальної напруженості та алгоритм їх розрахунку (міжрегіональні порівняння)

Інтегральні та окремі компоненти соціальної напруженості		Регіон (середнє)		
		Пд	Зд	Сх
1. Індекс соціальної напруженості (проміжний) :				
#1	Показник напруженості «хвилюючих проблем»	2,67	2,48	2,49
#2	Показник напруженості «соціальних страхів»	2,82	2,32	2,47
Середній індекс		2,74	2,40	2,48
#4	Показник психосоціальної симптоматики (Індекс емоційного напруження)	2,05	1,82	1,85
#5	Показник «нестерпності»	2,11	2,14	2,12
Загальний індекс		2,3	2,12	2,15
2. Оцінка симптоматики поведінкової дестабілізації:				
#3	Показник рівня «внутрішньої стабілізації»	1,93	1,75	1,79
#6	Показник соціальної неадаптованості до нових умов	2,25	2,33	2,38
(середній індекс)		2,09	2,04	2,08
3. Індекс ресурсу соціальної терпимості:				
#5а	Показник терпимості	1,89	1,85	1,88
#7	Показник самооцінки потенціалу матеріального ресурсу	1,96	2,43	1,71
#8	Показник самооцінки потенціалу культурного капіталу	2,04	2,33	2,19
#9	Показник самооцінки потенціалу соціального капіталу	1,78	2,05	1,89
#10	Показник толерантності до поточних проблем	1,63	2,05	2,00
(середній індекс)		1,86	2,14	1,93
4. Індекс лояльності до влади:				
#11	Показник негативного сприйняття влади 1 («образ ворога»	2,78	2,57	2,42
#12	Показник негативного сприйняття влади 2	2,56	2,25	2,19
#13	Показник «ігнорування» (дистанціювання) влади	2,78	2,52	2,53
#14	Показник експекції перспектив від влади	2,42	2,29	2,12
(середній індекс)				
5. Індекс протестності				
#15	Показник «лояльності» (прийнятності) до акцій протесту	1,90	2,08	1,80
#16	Показник мотиваційності участі в протестних акціях	1,77	2,03	1,71
(середній індекс)		1,83	2,1	1,75
6. Показник експекції «майбутніх перспектив» (I е.м.):				
#18	Характер емоційності щодо «майбутніх перспектив»	2,26	1,95	1,89
#19	Рівень переживань «за майбутнє»	2,6	2,43	1,64
(середній індекс)		2,43	2,19	1,76
#17	7. Інсценарійні (уточнюючі) показники причинності, мотивацій, установок неучасті у протестних акціях – ранговий розподіл			

Робити аналітичний звіт стосовно порівнювальних показників не є у монографії обов'язковим, так як в роботі вже продемонстровано закладені можливості до такого різнобічного аналізу та порівняння інтегрованих характеристик соціальної напруженості у кожному із тестованих регіонів.

§ 5.2. Порівняльна характеристика міжрегіональних особливостей соціального розвитку досліджуваних районів за методикою SWOT-аналізу та «соціального картографування»

Як вже відмічалось попередньо, крім основного, ключового опитувального методу збору соціологічної інформації, для дослідження СН у методиці використовувалися і додаткові дослідницькі інструментарії: методика SWOT-аналізу та «соціального картографування», які, з одного боку, надають можливість ідентифікувати (надати соціологічну характеристику) той чи інший регіон дослідження, а з іншого – вийти на мезо-рівень дослідження (див. підрозд.4.4). Попередньо вже йшлося про обґрунтування цих допоміжних засобів (як адаптований спрощений формат системи SWOT-аналізу з модифікованою процедурою «соціального картографування»), їх достатність та науковий зиск.

Паралельно, з проведенням опитування населення в трьох регіональних куцях: територіальний куц Ізмаїльського району Одеської області (умовно – регіон «Південь»),

Залозецький територіальний куш Зборівського району Тернопільської області (умовно – регіон «Захід»), територіальний куш Балаклеїського району Харківської області (умовно – регіон «Схід») було проведено опитування експертів, в якості яких виступали представники місцевих адміністрацій, громад, депутати місцевих рад, редактори газет – особи, які критеріально є достатньо обізнаними із специфікою та особливостями даного регіону, проблемами розвитку, котрі, на думку експертів (згідно їх компетентності) ймовірно уможливають різноманітні зміни в екстраполяції до СН. За кожним із зазначених регіонів було опитано по 3 (за можливістю) експерти, які були ознайомлені із метою даного дослідження. Результати експертного оцінювання носили якісно-квантифікований вимір (регіональна специфікація, «ваговий» баланс позитивних/негативних регіональних ідентичностей). Нижче наведено результати даного оцінювання.

Таблиця 5.21. Матриця характеристик особливостей розвитку регіону («Південний» регіон, територіальний куш Ізмаїльського району Одеської області, за методикою SWOT – експерт-оцінювання)

Сильні сторони регіону. Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону	Оцінка (бал)	Перспективні можливості регіону	Оцінка (бал)
1. Децентралізація в сфері наповнюваності місцевого бюджету	9	1. Зелений туризм	8
2. Розвиток самобутньої культури, участь у фестивалях	9	2. Підвищення виробничих потужностей с/г підприємств	7
		3. Більш ефективне використання природних ресурсів	6
(І с)	9	(І с)	7
Слабкі (негативні) сторони регіону: Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону	Оцінка (бал)	Потенційні загрози для регіону	Оцінка (бал)
1. Децентралізація в сфері об'єднання громад	10	1. Зиження рівня переробки с/г продукції	9
2. Відсутність кваліфікованих кадрів	9	2. Відтік населення	9
3. Низький життєвий рівень, висока смертність	10	3. Підвищення рівня безробіття	9
4. Брак ресурсів питної води	9	4. Зниження банківського обслуговування населення	8
5. Соціальна аномія, дезінтегрованість населення (соціуму)	9		
6. Відсутність державного контролю у збереженні місцевого фонду, водних ресурсів	9		
7. Відсутність організації дозвілля.	6		
8. Низький рівень організаційного забезпечення та фінансування медичних та освітніх закладів.	6		
(І с)	- 8,5	(І с)	- 8,8

Баланс проблемних та перспективних характеристик регіону – $(\Sigma I_s) = -1,3$ (показник рівня негативного балансу умов розвитку регіону)

Загальна характеристика за «соціальним картографуванням» територіального устрою «Ізмаїльського» регіону.

Економічні особливості регіону. Головними труднощами, з якими зустрічаються підприємці малого та середнього бізнесу, найчастіше є надмірний тиск державних регуляторних та контролюючих органів, недостатній рівень поінформованості та навиків з питань організації та ведення комерційної діяльності, недоступність стартового капіталу, а також проблема отримання доступу до нових ринків, особливо виходу на зовнішні ринки збуту, що є загально характерним для всієї України. І часто місцевий бізнес-клімат є результатом стосунків між владою та бізнесовою спільнотою.

Хоча даний регіон, в силу своєї специфіки кліматичних умов характеризується як привабливий для аграрного виробництва, все ж були виявлені певні ознаки та причини його слабого розвитку. Це: часта малоприбутковість традиційних с/г культур; спад поголів'я худоби та птиці; відсутність

сучасних технологій зберігання продукції; відсутність планування та раціональної державної політики щодо сектора АПК. Сільськогосподарські виробники в більшості мало обізнані з сучасними трендами на вітчизняному та світовому ринках продукції сільського господарства, з новими інтенсивними технологіями, зокрема, сучасного органічного землеробства. Традиційні технології не забезпечують високого ступеня переробки сільськогосподарської продукції, не відповідають світовим стандартам, зокрема з пакування та маркування – тому структура експорту носить переважно сировинний характер.

Демографічні особливості регіону. Складність демографічного стану регіону є важливою проблемою, яка полягає у скороченні населення через високий рівень смертності, не високу тривалість життя. Міграційний відтік населення працездатного віку спричинює невідповідність кваліфікованих кадрів та професійного складу потребам економічного розвитку, а скорочення робочих місць обмежує можливості щодо працевлаштування у сільській місцевості. Негативна картина доповнюється низьким рівнем народжуваності, а молодь виїжджає у великі міста.

Екологічні особливості. На території регіону складена напружена, місцями – кризова екологічна ситуація, яка у деяких випадках являє загрозу здоров'ю населення. Спостерігається високий рівень захворюваності, а за рівнем забруднення природного середовища регіон наближається до промислових регіонів України. Актуальними також є проблеми збирання та утилізації промислових відходів та водопостачання місцевих сіл, покращення якості питної води. До проблем регіону слід віднести: кризову екологічну ситуацію, маловоддя, обмеженість мінерально-сировинної бази, значна деградація ґрунтового покриву, необлаштовані сміттєзвалища, нерівномірне водопостачання в регіоні.

Інші особливості. Характерним для даного регіону є укорінення російської мови. І хоча у цьому особливого нічого немає, однак, наявність та всеюдна шанованість до пам'яток комуністичної історії та латентна схильність до Росії в окремих розмовах та відвертих роздумах, може приховувати імовірність появи сепаратистських настроїв та похідних до них установок.

Вище згадані характеристики та ознаки певною мірою відображають особливості та специфіку даного регіону в екстраполяції до підґрунтя формування фонові СН, як «сприятливі» для неї.

Таблиця 5.22. Матриця характеристик особливостей розвитку регіону («Західний» регіон, територіальний куц Зборівського району Тернопільської області, за методикою SWOT – експерт оцінювання).

Сильні сторони регіону. Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону	Оцінка (бал)	Перспективні можливості регіону	Оцінка (бал)
1. Наявність природно-рекреаційної зони	8	1. Розвиток альтернативних джерел енергії	9
2. Вигідне географічне розташування	5	2. Зелений туризм	9
3. Національна ідея	8	3. Розвиток місцевої переробно-с/г галузі	8
4. Розвиток місцевого аграрного сектору	7		
5. Можливість виїзду за кордон на роботу	10		
(І с)	7,6	(І с)	8,7
Слабкі сторони регіону. Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону	Оцінка (бал)	Потенційні загрози для регіону	Оцінка (бал)
1. Відсутність державного інвестування	7	1. Відтік кваліфікованої робочої сили	8
2. Робоча міграція	8	2. Виснаження ґрунтів агропідприємствами	6
3. Недіючі промислові підприємства	8	3. Негативний вплив реформування муніципальної інфраструктури	7
4. Негативний вплив реформування муніципальної інфраструктури	10		
(І с)	- 8,3	(І с)	-7

Баланс проблемних та перспективних характеристик регіону (ΣI_{ζ}) = 1 (показник рівня позитивного балансу умов розвитку регіону).

Загальна характеристика за «соціальним картографуванням» територіального устрою «Залозецького» регіону.

Залозецький регіон як частина Зборівського району - це сільськогосподарський район, валова продукція сільського господарства (державно-фермерського та домашнього), в питомій вазі досягає 2/3 від загальної. Відповідно, в районі високий рівень безробіття, не зайнятими є третина громадян працездатного віку, низькі показники доходів бюджетів на 1 особу.

Сьогоднішній стан підприємств житлово-комунального господарства району не відповідає сучасному рівню вимог розвинутого суспільства. Намагання органів місцевого самоврядування зменшити фінансовий тиск на населення шляхом утримання існуючих тарифів на житлово-комунальні послуги при значному зростанні цін на енергоносії, вартості матеріалів і сировини, рості мінімальної зарплати тощо призвело до зростання різнопланової заборгованості. Характерним станом даної галузі є: збитковість підприємств; невиплата заробітної плати в повному обсязі за відпрацьований період.

Законодавча невизначеність механізмів перспективного розвитку малих міст і сільських населених пунктів та недостатнє врахування їх специфіки загострили проблеми соціально-економічного розвитку населених пунктів, спричинили занепад житлово-комунального та шляхового господарства, призвело до виникнення безробіття в значних масштабах. На виконання соціально-економічних і культурних програм розвитку територіальних громад населених пунктів фінансові ресурси практично не виділяються.

Розвиток Залозецького регіону та наближених йому сільських населених пунктів Зборівського району супроводжується нагромадженням низки економічних, соціальних та інших проблем, з причини невеликого реформування та витікаючи з цього системи зловживань місцевого керівництва, зокрема:

- Економічною неспроможністю переважної більшості територіальних громад, селищних та сільських рад щодо здійснення власних і делегованих повноважень, що зумовлює низький рівень надання відповідних соціальних та адміністративних послуг населенню;

- Недостатністю ресурсів у бюджетах розвитку територіальних громад для інвестицій в інфраструктуру, спричинених недосконалістю податкового законодавства, що не дозволяє територіальним громадам сформувати власну податкову базу через місцеві податки і збори: зокрема, окремі компоненти місцевої інфраструктури (лікарні, фельдшерські пункти, профільовані навчальні заклади, культурні заклади не отримують належного фінансування, і тому приречені на закриття);

- Крайня незадоволеність місцевого населення господарською діяльністю (в окремих випадках антисоціальною самочинністю) окремих голів селищних рад, що викликало в недалекому минулому масу протестних проявів;

З іншого боку, даний регіон характеризується іншими як неоднозначними, так і позитивними сторонами, які потенційно мають ресурс конструктивного (позитивного) характеру, щодо розвитку регіону, можливостей покращення рівня життя населення, та відповідно, уникнення підвищення СН. 1. Близькість до обласного центру дає більше можливості у трудовій самореалізації. 2. Близькість до кордонів європейських країн, зокрема Польщі, та, відповідний, поширений гео-регіональний еміграційно-заробітний клімат, що, відповідно трансформувався у певну місцево-регіональну культуру, етос (як правила життєвої адаптації) зумовлює пошуку та знаходження життєвої альтернативи, способу життя. Ця обставина, звісно, носить дуалістичний характер. 3. Масове запровадження інновацій у приватновласницькому с/г виробництві (ягоди, фрукти) з гарантованою реалізацією продукції надало можливість покращити та укріпити власні матеріально-майнові позиції. 4. Екологічно чиста територія, насиченість природного довкілля (річки, ставки, озера, ліси, болота) створюють умови для туристичної привабливості. Це, зокрема інтегрує потенційні для регіону види туризму: аматорський (мисливство, рибальство тощо); зелений; пізнавальний (екскурсійний); релігійний; культурно-пізнавальний (фестивальний). 5. Культурно-релігійна активність населення, активна роль греко-католицької церкви у світському його житті виявляє компенсаційно-терапевтичну функцію для населення, як можливість психологічно знімати негативні наслідки стресових ситуацій, допомагати зберігати внутрішній спокій, душевну рівновагу тощо. Це, за певних обставин спрацьовує ресурсом соціальної терпимості щодо ймовірного зростання фонові чи наявної СН.

Таблиця 5.23. Матриця характеристик особливостей розвитку регіону (південно-східний регіон, територіальний куш Балаклійського району, за методикою SWOT – експерт оцінювання).

Сильні сторони регіону. Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону	Оцінка (бал)	Перспективні можливості регіону	Оцінка (бал)
1. Значні розвідані запаси паливно-енергетичних копалин (природного газу, газового конденсату, нафти)	5	1. Розвиток високотехнологічного сільськогосподарського виробництва	4
2. Наявність достатньої сировинної бази для виробництва будівельних матеріалів	5	2. Видобуток та переробка природного газу, газового конденсату та нафти	4
3. Запровадження ефективної системи адресної допомоги незахищеним верствам населення	6	3. Нові виробництва	9
4. Зміна суспільно-економічних відносин на селі. Реформування системи державного управління	6		
<i>(І с)</i>	5,5	<i>(І с)</i>	5,6
Слабкі сторони регіону (негативні характеристики) Ключові політичні, економічні, соціально-культурні, природні (екологічні) правові статичні (стан) характеристики розвитку регіону	Оцінка (бал)	Потенційні загрози для регіону	Оцінка (бал)
1. Недостатнє сприяння на рівні району малому і середньому бізнесу	7	1. Пряма залученість до імовірних воєнних дій.	10
2. Низький рівень заробітної плати, пенсій та недостатня соціальна захищеність людей похилого віку	8	2. Високий рівень захворюваності населення	5
3. Безробіття	8	3. Збіднювальність населення	9
4. Незадовільна якість та висока вартість житлово-комунальних послуг	8	4. Дефіцит трудових ресурсів в сільській місцевості	7
5. Незадовільний стан доріг комунальної власності	7	5. Злам муніципальної інфраструктури за відсутності фінансування та неналежного реформування	5
6. Недостатній рівень вуличного освітлення в населених пунктах району	5	6. Стихійні лиха від військово-стратегічного арсеналу	8
7. Недостатня організація культурного дозвілля молоді	3		
8. Недостатність інвестицій в охорону довкілля	8		
9. Забруднення повітряного басейну області	8		
10. Близькість військово-стратегічного арсеналу	10		
<i>(І с)</i>	-7,2	<i>(І с)</i>	-7,3

Баланс проблемних та перспективних характеристик регіону – $(\Sigma I_s) = -3,4$ (показник рівня негативного балансу умов розвитку регіону)

Загальна характеристика за «соціальним картографуванням» територіального устрою «Балаклійського» регіону.

Основними проблемами економічного і соціального розвитку регіону є:

1. Значне відставання за основними показниками соціально-економічного розвитку, від міст обласного значення.

2. Неконкурентоспроможна структура економіки. Більшість міст районного значення має моно-галузеву спеціалізацію, слабо розвинене виробництво товарів народного споживання, що

обмежує можливості реструктуризації економіки. Із сфери послуг найбільше представлені торгівля, побутове обслуговування населення, де зосереджена найбільша частка працюючих. Така структура підприємницької діяльності виявляється і далі неперспективною з точки зору створення доданої вартості, інвестиційних напрямів.

3. Місцевий бюджет загалом позбавлені реальних доходних джерел.

4. Втрата демографічного потенціалу – населення поступово старішає. Через недостатні обсяги фінансування з державного бюджету більшою мірою занепадали житлово-комунальне господарство, аварійним є стан доріг, занепадають об'єкти соціальної інфраструктури. Школи, дитячі садки, літні табори були передані з балансу багатьох підприємств на утримання органам місцевої влади, що спричинило необхідність пошуку джерел і для їх фінансування.

5. Крім проблем загальнодержавного характеру, які набувають своїх особливостей у даному регіоні, є інший системний чинник, який виступає при сьогоднішніх умовах сильним підґрунтям для підсилення СН, а саме – близькість до сектору військових дій у Донецько-Луганському регіоні, розташування одного з найбільших та мобілізованих в Україні арсеналів боєприпасів, діюча військова інфраструктура. Ці, та пов'язані з ними чинники, системно створюють стимули для підвищення СН. Масові пожежі на складах боєприпасів створили комплекс системних проблем для населення: від нагальної потреби у безпеці від зовнішнього агресора, системних провокацій, мобілізації, психологічної обтяжливості від війни, до забутості з боку держави та влади.

До завдань цього різновиду дослідження не входило питання ретельного аналізу регіональних особливостей. Тут продемонстровано можливості цього інструменту. Достатня наявність різних характеристик дає наочну картину позицій «соціального благополуччя» кожного із регіонів. Як бачимо, порівняння балансу проблемних та перспективних характеристик кожного із тестових регіонів: *Південь* (-1,3), *Захід* (1), *Схід* (-3,4), дає змогу виявити (щоправда з певною відносністю) характер перспектив розвитку кожного із них. Кращим становищем характеризується *Західний* регіон, гіршим – *Східний*, менш гіршим – *Південний*. Однак, ще раз варто нагадати, що це відносна оцінка, так як ми порівнюємо інтегральність оцінювальних суджень, квантифіковані у певні величини. З іншого боку, не є коректним позбавляти даний досліджуваний засіб когнітивних можливостей, так як це є різновидом експертного оцінювання, принципи і можливості якого інституціонально легітимізовані у сфері суспільних досліджень.

§ 5.3. Порівняльний аналіз статистичних показників проявів соціальної напруженості по регіонах України

Спираючись на наведені статистичні дані, можна зробити наступні підсумки щодо динаміки та змін рівня соціальної напруженості в регіонах України в контексті порівняльного аналізу соціальних та економічних показників.

У відповідності до статистичних джерел, найвищий *рівень злочинності* за останні 2 роки спостерігається у Східному регіоні України – 6,7% відносно середнього рівня по країні. Дещо менший відсоток на Півдні – 6,5%, але з приростом на 0,3% відносно 2017 року. Спокійніше себе відчувають люди на Заході – 1,3%, зі зменшенням на 0,1% відносно 2017 року.

Показником рівня соціальної напруженості виступають внутрішні *міграційні процеси*, які можуть свідчити про відносну соціально-економічну стабільність або нестабільність певного регіону країни. Відзначимо, що у відсотках до мобільності регіону приріст на Півдні країни становить 0,1% (на 0,05% вище за 2017 рік). Дещо менше на Сході – 0,05%, проте зменшення відносно 2017 року є значним (- 0,25%). На Заході приріст є меншим ніж на Сході (0,009%), однак у порівнянні з 2017 роком зростає на 0,079%.

Показовими є динаміка міграційних процесів у відсотках до мобільності по Україні. Найвищий приріст в середньому по Україні є в Південному регіоні, що становить 26% та є нижчим у порівнянні з 2017 роком на 8,2%. Західний регіон має найнижчий показник – 0,9% проте й найвище зростання приросту в порівнянні до попереднього року (20,6%). Приріст на Сході становить 12,7%, що на 211,6% менше за приріст в середньому по країні в 2017 році.

Об'єктивним показником впливу на соціальну напруженість є чисельність *населення з доходом нижчим за прожитковий мінімум* (2016 р.). Даний показник значно не відрізняється на Півдні (4,3%) та Заході (4,1%) країни та є доволі високим, тоді як на Сході він майже в двічі менший – лише 2,2% громадян з доходом нижчим за прожитковий мінімум.

Показником зростання або зменшення рівня соціальної напруженості є відсоток *зайнятих* працівників на *малих підприємствах*, оскільки даний напрямок ведення виробничої діяльності демонструє на скільки сприятливою є соціально-економічна ситуація в країні та перспективність залучення людей до підприємницької діяльності. В 2017 році найбільше зростання зайнятих в малому бізнесі спостерігалось на Півдні – 42,2%, що на 2,3% більше за попередній рік. Дещо знизився цей показник (- 0,4%) на Заході – 38,2%, що однак переважає Східний регіон – 33,0%.

Аналізуючи соціально-економічні показники рівня соціальної напруженості були встановлені наступні тенденції. *Рівень безробіття* визначений за методологією МОП має найвище значення в Західному регіоні 12,7%, що на 0,8% нижче ніж в 2017 році. В інших регіонах також спостерігається його зниження, зокрема на Півдні 7,4% (зниження на 0,4%) та на Сході 6,0% (зниження на 0,7%).

Заборгованість із виплати *заробітної плати* також знижується порівняно з 2017 роком, а відносно до середньої заборгованості по Україні її найвищий рівень спостерігається на Сході 9,5% (- 3,4%), що значно перевищує показники Південних – 2,1% (- 0,6%) та Західних – 0,2% (- 0,1%) регіонів.

Рівень доходів на душу населення не є значним по відношенню до попереднього року, але дещо відрізняється у регіональному порівнянні. Так за 2017 рік по відношенню до середнього доходу по Україні найвищий показник на Півдні – 105,9%, 102,2% – на Сході, та значно менше в Західному регіоні – 76,9%. *Реальний наявний дохід* за 2017 рік демонструє незначне підвищення та приблизну подібність по регіонам: 108,9% на Заході, 107,0% на Півдні та 105,6% на Сході України.

Не зважаючи на зниження заборгованості заробітної плати та безробіття *індекс реальної заробітної плати* у відсотках до попереднього року також знижується, що свідчить про тенденції зниження купівельної спроможності громадян. Найвищий показник індексу реальної заробітної плати спостерігається в Західному регіоні – 113,2%, проте саме там й найбільше падіння (- 16,3%). На Півдні та на Сході, відповідно, 110,5% та 110%, проте на Сході його зниження - 9,1%, тоді як на Півдні - 6,6%.

У відповідності до показників динаміки *споживчих цін* ми бачимо зміну ситуації у всіх регіонах у 2018 році відносно попереднього року. На Півдні цей показник становить 3,5%, що на 6,1% менше за попередній рік. В Західному регіоні 4,0% (зменшилось на 4,3%). На Сході 3,7%, що менше на 4,7% за попередній рік.

Таблиця 5.24. Статистичні показники проявів соціальної напруженості

	Регіон								
	Південь			Захід			Схід		
	Поп. період	Поточ. період	Δ	Поп. період	Поточ. період	Δ	Поп. період	Поточ. період	Δ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
*Рівень злочинності (кількість правопорушень за 2017 р., у % до загальної кількості правопорушень по Україні)	6,2	6,5	0,3	1,4	1,3	- 0,1	6,7	6,7	0
**Чисельність населення із доходами у місяць нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (2016 р., у % до загальної чисельності населення)	11,5	4,3	- 7,2	7,2	4,1	- 3,1	4,4	2,2	- 2,2
*Міграція (приріст/скорочення за січень-червень 2018 р., у % до мобільності регіону)	0,05	0,1	0,05	- 0,07	0,009	0,079	0,3	0,05	0,25
*Міграція (приріст/скорочення за січень-червень 2018 р., у % до мобільності по Україні)	34,2	26	8,2	- 19,7	0,9	20,6	224,3	12,7	- 211,6
*Рівень безробіття за МОП (січень – березень, 2018 р., у % до економічно активного населення 15-70 років)	7,8	7,4	- 0,4	13,5	12,7	- 0,8	6,7	6,0	- 0,7
***Кількість зайнятих працівників на малих підприємствах (2017 р., у % до кількості зайнятих працівників регіону)	39,9	42,2	2,3	38,6	38,2	- 0,4	32,3	33,0	0,7

Продовження таблиці 5.24

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
*Індекс реальної заробітної плати по регіонах у 2018 році (січень – липень, % до відповідного періоду 2017 року)	117,1	110,5	- 6,6	129,5	113,2	- 16,3	119,1	110,0	- 9,1
*Заборгованість із виплати заробітної плати у 2018 році (%до загальної заборгованості по Україні)	2,7	2,1	- 0,6	0,3	0,2	- 0,1	12,9	9,5	- 3,4
***Рівень доходів на душу населення (2017 р., у %до середнього доходу по Україні)	105,5	105,9	0,4	76,0	76,9	0,9	103,0	102,2	- 0,8
***Реальний наявний дохід (2017 р., у % до попереднього року)	104,9	107,0	2,1	103,1	108,9	5,8	102,9	105,6	2,7
*Приріст/зменшення споживчих цін у липні 2018 року (у % до грудня 2017 року)	9,6	3,5	- 6,1	8,3	4,0	- 4,3	8,4	3,7	- 4,7

* Середні показники за півроку 2018 р. ** Дані 2016 р.*** Дані 2017 р.

Таблиця 5.25. Матриця соціально-регіональних відмінностей за статистичними показниками.

Південь

Позитивні тенденції у регіоні (+)	Негативні тенденції у регіоні (-)
1. Зростання міграційного приросту у відношенні до регіону та середнього по Україні	1. Зростання рівня злочинності відносно попереднього року
2. Тенденція до зменшення чисельності населення із доходами у місяць нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму відносно попереднього періоду	2. Негативна тенденція до спадання індексу реальної заробітної плати відносно попереднього року
3. Високий рівень доходів на душу населення порівняно з іншими регіонами	
4. Тенденція до підвищення реального наявного грошового доходу відносно до попереднього року	
5. Високий рівень зайнятості працівників на малих підприємствах з тенденцією до зростання	
6. Тенденція до зменшення рівня безробіття у відношенні до попереднього року	
7. Зменшення споживчих цін відносно попереднього періоду	
8. Тенденція зниження рівня заборгованості із виплати заробітної плати	

Захід

Позитивні тенденції у регіоні (+)	Негативні тенденції у регіоні (-)
1. Зменшення рівня злочинності відносно попереднього року	1. Не високий рівень доходів на душу населення порівняно з іншими регіонами з незначним зростанням відносно попереднього періоду
2. Зростання приросту населення відносно попереднього періоду	2. Негативна тенденція до спадання індексу реальної заробітної плати відносно попереднього року
3. Тенденція до зменшення чисельності населення із доходами у місяць нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму відносно попереднього періоду	3. Високий рівень безробіття з незначною тенденцією до спадання
4. Тенденція до підвищення реального наявного грошового доходу відносно до попереднього року	
5. Високий рівень зайнятості працівників на малих підприємствах з незначною тенденцією до спадання	
6. Тенденція зниження рівня заборгованості із виплати заробітної плати	
7. Зменшення споживчих цін відносно попереднього періоду	

Схід

Позитивні тенденції у регіоні (+)	Негативні тенденції у регіоні (–)
1. Тенденція до зменшення чисельності населення із доходами у місяць нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму відносно попереднього періоду	1. Найвищий серед регіонів рівень злочинності (незмінний від попереднього року)
2. Високий рівень доходів на душу населення порівняно з незначним спаданням відповідно до попереднього року	2. Найнижчий рівень приросту/скорочення населення серед регіонів
3. Тенденція до підвищення реального наявного грошового доходу відносно до попереднього року	3. Негативна тенденція до спадання індексу реальної заробітної плати відносно попереднього року
4. Тенденція до зменшення рівня безробіття у відношенні до попереднього року	4. Нижчий рівень зайнятості на малих підприємствах в порівнянні з іншими регіонами (з незначною тенденцією до зростання)
5. Тенденція зниження рівня заборгованості із виплати заробітної плати (однак найвищий рівень в порівнянні з іншими регіонами)	
7. Зменшення споживчих цін відносно попереднього періоду	

Не вдаючись до ретельного якісного аналізу та оцінювання особливостей кожного із регіонів, можна стверджувати, що демонстрація когнітивних можливостей даного вимірювального засобу, також, у кінцевому рахунку відображає кращі показники та перспективи розвитку соціального благополуччя у *Західному* регіоні (хоча, знову-таки нагадаємо про відносність цього оцінювання із-за критеріальності вагових характеристик кожного із визначених тенденцій-чинників). Цей висновок робиться з порівняння позицій позитивних та негативних тенденцій кожного із регіонів. Процедура самих умовиводів тут зайва, однак, широка систематизація порівнювальних показників дає достатні когнітивні можливості для оцінювання їх впливу на розвиток соціальної напруженості.

§5.4. Апробаційні аспекти та валідаційні характеристики вимірювального інструментарію

Як відомо, будь-які вимірювальні засоби (процедура, інструмент, методика) повинні володіти функціональною надійністю в різних контекстах. У формально-технічному сенсі вони повинні бути технічно досконалим вимірювальним інструментом, тобто володіти інструментально-функціональною надійністю. У змістовно-понятійному ж сенсі вони повинні фактично вимірювати те, що підлягає вимірюванню, забезпечуючи отримання достовірних даних емпіричного і теоретичного сенсу. Великою мірою теоретична і практична цінність соціологічних, соціальних досліджень зумовлюється якістю застосовуваних методів і процедур. Найважливішими ж критеріями, що характеризують якість останніх, є надійність (достовірність) і обґрунтованість (адекватність), що загалом становить її валідні властивості (валідність). Це служить показником точності відображення об'єкта дослідження. Ці поняття в функціональному значенні взаємопов'язані між собою. Сама по собі валідність (відповідність), валідація (дослідницькі процедури), метою якої є досягнення або перевірка валідності, є критерієм контролю «якості» вимірювального засобу, тому кожен дослідну процедуру належить перевіряти у вище згаданих відносинах.

Такого роду «перевірковими фрагментами» подекуди пронизаний зміст нашого дослідницького проекту. В основу розробки методики покладено методологічні принципи теоретичної адекватності, універсальності, чутливості, узгодженості, системності, порівняльності, верифікованості та прагматичності. Однак, в межах кінцевих завдань дослідницького проекту більш системно опишемо процедуру перевірки на валідність основного вимірювального засобу – опитувального інструменту, виходячи з логіки та алгоритмізації його розробки. Для більш ширшого та глибшого розуміння феномену СН була потреба *логічно проаналізувати* предмет дослідження, знайти точки дотику понятійного апарату дослідження із реальним буттям, зміни якого вони відображають. Дана обставина пов'язана з цілою низкою причин, зокрема із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища.

Попередній системний аналіз як би «проявив» образ предмета. Було, по суті «змодельовано» досліджувану проблему, таке концептуальне розчленування та її деталізацію, що дозволило як найкраще вибудувати загальні, окремі, властиві чи латентні, прямі чи непрямі функціональні зв'язки. Логічний аналіз СН припустив точне, всебічне пояснення її змісту та структури.

Науково-інформаційні джерела формування концептуально-пізнавальної моделі СН, ескізу її вимірювального конструкту відповідали логіці наукового пошуку. Виходячи з трьох основних аналітичних рівнів його спрямованості, а саме: теоретико-методологічного, методико-інструментального та емпіричного, сюди входило: 1) аналіз та синтез відповідних теорій, концептів, які відображають теоретичний досвід дослідження СН (див. підрозд. 3.3), в яких представлено опис теоретико-концептуального поля СН, як відображення процедури теоретичної конструктивної валідазації; 2) розширені анотації вітчизняних та дотичних до них російських досліджень стосовно вимірювання СН; 3) система порівняльної бази емпіричних показників вітчизняних досліджень щодо вимірювання СН, за якою проаналізовано наявний інструментарій, що використовувався, з подальшим його оцінюванням; 4) результати проведених власних досліджень за методикою сфокусованого групового інтерв'ю та формалізованого глибинного інтерв'ю, як експериментальні засоби для попереднього конструювання методики та інструментарію вимірювання СН; 5) експертне консультування, як процедури удосконалення, «налаштування» та «підгонки» конструйованих вимірювальних засобів. Тобто вивчення літератури йшло поряд зі створенням власних конструкцій, і кожний з цих напрямків привносив своє раціональне зерно. У даному випадку можна говорити про функціональну надійність конструкту, що має відношення до правильності обраного типу індикаторів і відповідних методів їх вияву та синтезу в рамках того чи іншого якісного проекту. А в нашому випадку, це фокус-групові інтерв'ю, формалізовані поглиблені інтерв'ю, три хвили пілотажного дослідження.

Загальний зміст мети, завдань та окремих висновків стосовно використання даних різновидів джерел інформації було висвітлено попередньо (див. за назв. розд.). Результатом їх поєднання з системою умовиводів та наукового синтезу стало: розробка концептуально-пізнавальної моделі (блок-схеми) соціальної напруженості, із структурою її складових та різних зв'язків (додаток А), а також першого експериментального проекту інструментарію, який, з одного боку, виступав як певний інструментальний конструкт для вимірювання СН, з іншого – методологічним засобом для пізнавально-уточнювальних процедур (підрозд. 4.2).

При сфокусованому груповому інтерв'ю було закладено пізнавальні аспекти методики та основу структури опитувального інструментарію в таких напрямках: актуальні проблеми українців; причини і винуватці проблем та бідності; соціальні страхи українців; рейтинг «ворогів»; незадоволеність діяльністю влади: оцінка та очікування; протестні настрої та ступінь радикалізму; мотивація участі/неучасті у акціях протесту; окремі аспекти емоційних сторін стану населення.

В аспекті оцінки надійності інструментарію, можна говорити про те, що на даному етапі було закладено попереднє еталонування, під яким розуміється формування та шкалювання ознаки, тому, що респонденти, незалежно від їх власної установки, оцінюють виявлені висловлювання якомога ближче до абсолютної вираженості їх ознак. При цьому операціонально визначалися напрямки установок, окреслювався індикат, було зібрано велику кількість висловлювань, які стосувалися досліджуваної галузі. Конструювання суджень дозволило дати порівняно широку та поглиблену характеристику складових СН. Тут ми намагалися дотримуватися критеріїв описової валідності, котра пов'язана з автентичністю відображення дослідником вербальної та невербальної інформації від респондентів. Це, безпосередньо пов'язано з інтерпретативною валідністю.

Окремо, кілька слів про розробку концептуально-пізнавальної моделі (конструкт) соціальної напруженості (див. додаток А). Для розробки вимірювальної методики, що адекватно відображає реально існуючий соціальний феномен, необхідно відтворити валідний йому теоретичний конструкт, який полягає в тому, що він відображає дещо реально існуюче, а не одну з класичних концепцій [1]. Тут ми дотримуємося класичного «ядівського» розуміння конструкту, на відміну від окремих «нано» розумінь. Йдеться про те, що у багатьох сучасних публікаціях та посиланнях не завжди присутня чіткість розуміння та інтерпретації термінології, пов'язаної з надійністю дослідницьких компонентів: під одним терміном вбачається декілька розумінь, і навпаки – різні за тлумаченням терміни зводять до одного розуміння. Це уможливила штучна побудова, утворення зі службовими функціями, що конструюється за правилами логіки, з приводу подій або об'єктів, які спостерігаються, і не зобов'язує обов'язкового встановлення його онтологічного статусу. В пізнанні конструкт виконує функції вихідних засад, концептуальних схем, умов синтезу, проектування, конструювання різномірних уявлень тощо. Як правило, вони оформляються в зоні переходу від

емпіричного знання до концептуального напрямку, виконуючи функції перекладу між емпіричними та теоретичними мовами і логіками. Це, свого роду, за П.Бріджменом – «моделі ситуацій» [2], а не «невизначений» за деяким авторством «теоретичний субстрат».

Розроблена концептуально-пізнавальна модель (конструкт) СН у вигляді блок-схеми (додаток А), наочно відображає змістовний контекст соціальної напруженості з окресленими складовими, проявами, ознаками, структурою та їх характеристиками, наявними та пов'язаними латентними причинно-наслідковими та функціональними зв'язками. Вона і відображає композиційну валідність вимірювального засобу (наскільки структурно-факторна упорядкованість відповідає внутрішній структурі соціального феномену у тих чи інших умовах, або на даному етапі). Перш за все, виділялися ключові поняття СН з точки зору розуміння проблеми, що дозволило дати опис основних сторін предмета дослідження. Особливе значення надавалося операціоналізації понять: структурній (ознаки, компоненти, прояви СН); факторній (вияв допустимих причин та факторів, що визначають характер стану, зміст та зміни СН). У цьому аспекті ми дотрималися критеріїв теоретичної валідності (понятійно-конструктної, очевидної, змістовної), а також, як видно з її структури та системи зв'язків – і композиційної. У побудові конструкту ми не обмежуємося відображенням набору компонентів, але виділяємо істотні взаємозв'язки із практичними змістовними елементами. Досягнення більшості валідаційних критеріїв пов'язано з тим, що дослідження, інструментарій, пізнавальний конструкт СН повинен задовольняти інтерпретаційні норми, а саме – бути «пізнаним» та піддаватися описовості [3]. Це константи наукового пізнання.

Сам об'єкт вивчення представлений як розчленований на якісно різні елементи, пов'язані в деяку гіпотетичну системну модель. Соціальну напруженість як соціальне явище було розглянуто в контексті конкретної соціальної ситуації. Для цього було виділено загальні та специфічні елементи ситуації. Це явні та латентні фактори-об'єктивного (умови і обставини, що, ймовірно, утворюють незалежні від суб'єкта передумови його діяльності) і суб'єктивного (що пов'язані з відображенням зовнішніх умов у свідомості індивіда) характеру.

Всі ці вимоги наукової перевірки максимально були дотримані і у подальших етапах дослідження та їх результативних наукових «продуктах»: інструменти, результати експериментальних процедур та аналізу, опис методики. Доволі широко (хоч чітко не акцентувалося) було відображено аспекти теоретичної валідації в описі та експлікації концептуального поля СН (підрозд. 3.3), в якому, починаючи від окремих класичних апробованих концептів, теорій (теорія А.Маслоу, концепту депривації, «базисних потреб», ексклюзії, соціального абсентеїзму, самоізоляційності та інше), а також сучасних адаптованих до наших реалій теоретико-прикладних позицій (Є.Головаха – кореляція соціального самопочуття та нестачі соціальних благ, індекс соціального самопочуття; І.Бекешкіна – концепт «кредиту довіри»; О.Вишняк – «невалідність» показника довіри до влади в екстраполяції соціальної напруженості; М.Міщенко – концепт «соціальної ворожості») було продемонстровано різні її вияви.

Як вже зазначалося, окремим сегментом методологічної бази у розробці інструментарію та методики вимірювання СН, слугувала сформована нами порівняльна база показників, які використовувалися у різних дослідницьких проектах вимірювання СН в Україні. У цьому вбачалося з'ясувати кілька практичних питань, зокрема: 1) вивчення досвіду та аналітична інвентаризація вимірювальних засобів СН, що використовуються у вітчизняній соціології; 2) оцінка ґносеологічного потенціалу наявного, використовуваного у дослідницьких проектах інструментарію та його складових (показниках) з подальшою можливістю використати апробовані та модифіковані складові даних вимірювальних засобів. До завдань аналізу зокрема входило: 1) логіко-поняттєвий аналіз деприваційних та недеприваційних психосоціальних та інших чинників її генерації; 2) дослідження соціальної напруженості в системі двомірного статистичного розподілу в екстраполяції до протестного потенціалу; 3) оцінювання пізнавальних можливостей вітчизняних практик дослідження соціальної напруженості в міжрегіональному порівнянні (підрозд.: 2.1, 2.2, 2.3). Це дало можливість надати характеристику ґносеологічного потенціалу наявних інструментальних засобів щодо вимірювання СН.

Результати такого аналізу, як формату, можна виокремити у наступні позиції: 1) концепції базисних людських потреб та депривації свідчать про незадоволеність широких верств населення власним статусом, умовами життя і відсутністю засобів для задоволення зростаючих потреб; 2) ознаками соціальної напруженості, пов'язаними із змінами, що відбуваються в даний час, можна вважати такі: очікування більшістю населення консервації або погіршення свого нинішнього важкого стану; заклопотаність певної частини дорослого населення неможливістю для їх дітей здобути якісну освіту; наростання у певної частини населення страху убогості в старості; незадоволеність частини населення регіональною диференціацією рівня і якості життя; хворобливе

сприйняття частиною населення пониження соціального статусу і т.п.; 3) теперішня оцінка когнітивного потенціалу апробованим вищезазначеним інструментарієм вимагає видозміни та конструювання модифікованих більш «чутливих» засобів вимірювання соціальної напруженості (з цією метою і здійснювався так званий перший етап з оптимізації та розробки методики з врахуванням сьогоденних реалій, хоча, потрібно дати належне попередньо розробленим пізнавальним засобам у дотичності до вимірювання соціальної напруженості; 4) наше дослідження виявило їх окремі гносеологічні ресурси, що у подальшому дозволить синтез окремих вимірювальних засобів; 5) виявлені особливості регіональних груп щодо різних показників та індикаторів, що відображають різні аспекти, сторони та характеристики, котрі є дотичними до соціальної напруженості; 6) хоча більшість із представлених інструментальних компонентів (про що вже йшлося) не виявляли сильної предметної валідності, однак міжрегіональне порівняння досліджуваних характеристик показало певні відмінності, значимість розрізень, за наявності яких можна стверджувати про відмінність регіональних характеристик у заданій предметній площині. Хоча не рідко буває, що використання інструментарію не за чітким предметним призначенням може привести до отримання статистично значущих результатів, а також демонструвати високі коефіцієнти кореляції або значущі відмінності.

Таким чином була здійснена процедура понятійно-конструктивної валідизації (зустрічається, як: теоретична валідність, очевидна, змістовна) стосовно використовуваного у вітчизняній соціології інструментарію вимірювання соціального настрою в екстраполяції дослідження СН.

Першим інтегрованим продуктом у розробці інструментарію та методики вимірювання СН, а також, одночасно і їх методико-експериментальним засобом, стали розробка та проведення *I-ої* хвилі реалізації опитувальної методики як головного інструменту вимірювання СН. Слід зазначити, що в ньому знайшли поєднання як його вимірювальні характеристики, можливості, так і уточнювальні аспекти їх вдосконалення, підвищення надійності та валідності.

Кожне проведене пілотажне дослідження одночасно носило і експериментальний характер, за яким виявлялися проблемні сторони побудови інструментарію, інсценуючі та уточнювальні моменти стосовно його удосконалення. Це стосується і сфокусованого та формалізованого інтерв'ю, у процесі яких дотримувалися відповідних принципів побудови інструментарію з одночасним його вдосконаленням. Тому, на даному етапі, вже перманентно здійснювалася теоретична, конструктивна, понятійна валідизації з властивою консистентністю та інше. Своєрідним підсиленням цьому було проведення процедури експертно-консультативного оцінювання, за якою було виявлено, та за можливістю уникнено «слабкі» сторони наукового конструювання. Як вказувалося, до групи із 8 експертів входили науковці, котрі за різними науковими напрямками (методика, предметність, галузь) характеризувалися компетентністю стосовно проблематики соціальної напруженості.

Для перевірки валідності та надійності розробленого інструментарію було здійснено статистичний аналіз на предмет опису: 1) рівня «зв'язаності» вимірювальних індикаторів інструментарію теоретичних конструктів; 2) виявлення та фіксації змін у часовому проміжку (значимість відмінностей при «повторному тестуванні»; 3) виявлення та фіксація змін (значимість відмінностей) при міжрегіональному порівнянні результатів дослідження. Для цього був проведений кореляційний аналіз результатів дослідження за трьома пілотажними хвилями з використанням коефіцієнтів статистичної залежності Пірсона та Кендала. Для оцінки лінійного кореляційного зв'язку між двома ознаками, що виміряні в метричних шкалах, часто використовують коефіцієнт кореляції Пірсона. Цей коефіцієнт передбачає, що дані розподілені нормально, і щонайменше відповідають вимірювальному рівню інтервальної шкали. Для ознак, заданих у порядкових шкалах, обчислюють рангові коефіцієнти кореляції (Спірмена та Кендала), які інтерпретуються так само, як і коефіцієнт кореляції Пірсона. Кореляція між двома ознаками свідчить про відповідний статистичний зв'язок між ними, коли або одна з ознак може бути частковою причиною іншої, або обидві ознаки пов'язані спільними причинами, що дозволяє відкинути несуттєві зв'язки, чіткіше окреслити напрям пошуків, порівняти вплив різних факторів тощо. Крім того, для перевірки надійних та статистично обґрунтованих результатів існує оцінка значущості відмінності коефіцієнта кореляції.

У таблиці статистичних залежностей та рівня значимості відмінностей (табл. 5.26) вибрані всі значення, які відображають відповідний рівень їх взаємозв'язку та представлені ступені кореляції між індикаторами і рівні їх відмінностей. За коефіцієнтом Кендала, міра зв'язку ознак, за якими ми здійснювали парні кореляції, показує-наскільки вони пов'язані.

Таблиця 5.26 Рангові парні кореляції та їх статистична значущість між індикаторами II хвилі (2018 р.) пілотажної апробації інструменту вимірювання соціальної напруженості

Індикатори	Коеф. кореляції (Кендал)	Знач. (2-стороння)
** Кореляція значуща на рівні 0.01 (2-стороння).		
# Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства / #Соціальна безвихідь	0,585**	0,000
# «Сприяння» новій силі стати при владі / #Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства	0,506**	0,002
#Показати, щоб з Вами рахувалися (помста владі) / #Відчуття несправедливості, образи	0,483**	0,002
#Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства / #Відчуття несправедливості, образи	0,475**	0,002
# «Сприяння» новій силі стати при владі / #Вираження власної солідарності із протестуючими, підтримка та співчуття	0,463**	0,005
#Одержимість зробити зміни / #Соціальна безвихідь	0,462**	0,006
#Вираження власної солідарності із протестуючими, підтримка та співчуття / #Одержимість зробити зміни	0,456**	0,007
#Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства / #Одержимість зробити зміни	0,452**	0,006
#Відчуття несправедливості, образи / #Страх	0,450**	0,002
# «Сприяння» новій силі стати при владі / #Відчуття несправедливості, образи	0,437**	0,005
* Кореляція значуща на рівні 0.05 (2-стороння)		
#Соціальна безвихідь / #Гнів	0,400*	0,011
# «Сприяння» новій силі стати при владі / #Соціальна безвихідь	0,393*	0,019
#Показати, щоб з Вами рахувалися(помста владі)-?/	0,382*	0,024
#Вираження власної солідарності із протестуючими, підтримка та співчуття / #Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства	0,382*	0,018
#Одержимість зробити зміни/ #Відчуття несправедливості, образи	0,374*	0,021
#Під загрозою мої потреби, інтереси, цінності / #Одержимість зробити зміни	0,369*	0,026
#Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства / #Страх	0,351*	0,024
#Вираження власної солідарності з протестуючими, підтримка та співчуття / #Соціальна безвихідь	0,332*	0,049

Результати цього аналізу свідчать про належний рівень кореляційного зв'язку (чим вищий коефіцієнт кореляції Кендала, тим тіснішим є кореляції та лінійний зв'язок). «Значимість» говорить про те, що є певна залежність, і вона не випадкова. Можна сказати, що з імовірністю 95-99% є пряма або зворотна (якщо коефіцієнт Кендала приймає від'ємне значення) залежність одного індикатора від іншого.

У цій таблиці ми не розглядали всю систему зв'язків індикаторів між собою, а лише за визначеними блоками – тими, які відображають їх «логічну близькість» щодо подальшої їх інтеграції чи агрегування, і належать єдиному предметно-локальному полю (дещо ширше було здійснено процедуру валідазації при аналізі III хвилі пілотажного дослідження). До цієї системи не входили інші індикатори інсценуючого чи уточнюючого характеру, а також показники соціальної терпимості (тут немає сенсу статистико-математичного аналізу).

Нами не проводилося велике опитування, а лише пілотажне, однак, якщо ми бачимо, що індикатори між собою корелюють, то можна стверджувати про відповідну надійність та валідність інструменту. З іншого боку, на підставі пілотажної вибірки (по 35 од. у I та II хвилях та 75 од. у III хвилі пілотажного дослідження) говорити про надто високий рівень вияву кореляції та її значимості не є коректним. Крім того, теоретично можна припустити, що причини, які встановлюють кореляцію, можуть перетинатися із тотожними чи латентними зв'язками, де не існує ніякого прямого причинного процесу, і піддати сумніву високу валідність. Але результати проведеної валідазації за трьома хвилями пілотажного дослідження, та відповідне дотримання принципам

теоретичної, конструктивної та інших її типів, дотримання принципу консистентності при побудові конструкту, моделі СН – відкидають подібного роду сумніви. Хоча, це доволі суперечливий момент валідазації.

Ще одним класичним прийомом перевірки є, так званий «повторний тест», який полягає у вторинному проведенні перевірки процедури в одній і тій же групі осіб (вибірці) через певний проміжок часу. Коефіцієнт кореляції для вимірювання значень по обом пілотажним дослідженням (хвилям) вказує ступінь надійності повторного тесту. Кореляції за повторними і паралельними тестами з великими часовими інтервалами (у нашому дослідженні $tp. = 1 рік$) дозволяють одночасно висловити припущення про: стійкість вимірювань, стабільність умов, ефективність вимірювальних інструментів. Для цього, ми попередньо здійснили порівняння середніх величин одних і тих же індикаторів I та II хвиль пілотажного дослідження протягом 1 року (табл. 5.27), та дослідили рівні відмінностей значень індикаторів, здійснивши однофакторний дисперсійний аналіз значимості відмінностей показників індикаторів (Табл. 5.26, 5.27).

Таблиця 5.27 Таблиця середніх величин індикаторів соціальної напруженості «повторного тестування» (I та II хвилі пілотажного дослідження, $tp. = 1 рік$)

ІНДИКАТОРИ	Casesources Набір даних (Середнє)	
	1 хвиля (2017)	2 хвиля (2018)
#Неспроможність підлаштовуватися	1,87	1,97
#Небажання підлаштовуватися	1,89	1,68
#Я не знаю, що мені робити, як діяти	1,60	1,54
#Гнів (психоемоційний рівень)	2,32	3,68
#СТРАХ (підсвідомий) (психосоціальний рівень)	2,35	2,82
#Відчуття несправедливості, образи (психосоціальний рівень)	3,61	3,74
#Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди, умов Вашого життя	1,77	1,94
#Я все ж із розумінням ставлюсь до труднощів держави і власних і надіючись, що ця кризовість є тимчасовою (рівень терпимості)	2,16	2,03
#Чи проявляється у Вас відчуття, чи дії нехтування владі (і до центральним і місцевим органам)	2,31	2,43
# «Скептичне ставлення до дій влади», постійно критикую її	2,12	2,42
# По можливості `Усвідомлене недотримання (невиконання) владних розпоряджень`, вважаючи їх `нерозумними`	1,71	1,81
#Очікування від влади покращення ситуації в країні, покращення життя людей?	1,56	1,82
#Лише ті, які на мою думку актуальні, доречні, справедливі (прийнятність протестних акцій)	2,54	2,19
#Лише, ті які мають відношення до моїх інтересів проблем (прийнятність протестних акцій)	2,00	1,90
# Всі підряд, головне, що протестують проти влади (прийнятність протестних акцій)	1,43	1,25
#Чи бачите себе (уявляєте, готові до участі) в активних акціях протесту? Чи готові Ви до радикальних дій?	1,92	1,88
#Якщо так, і місцеві мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?	2,31	2,12
#Наскільки дані прояви терпимості є для Вас прийнятними	2,00	2,06

Порівняння даних середніх величин індикаторів соціальної напруженості «повторного тестування» (I та II хвилі пілотажного дослідження $tp. = 1 рік$) показують, що за рік відбулися певні зміни, у суспільстві, у цьому предметному полі. Однак, все залежить від конкретних завдань перевірки інструменту, його валідазації. З одного боку ми показуємо, що шкала фіксує певні зміни. Ми бачимо, що різниця є і не випадкова. Це означає, що у різні роки (протягом 1 року) рівень СН змінюється за силами дії різних обставин (як внутрішніх, так і зовнішніх), і наш інструмент відчуває ці зміни, які є більш чи менш значимі згідно математичної перевірки.

Коли ми проводимо дослідження, то на підставі нашого інструменту можемо стверджувати, що відбулися певні зміни, котрі у різних аспектах спричинили зміну рівня СН. Однак, коли

розробляється інструмент, ми повинні бачити і дотримуватися критеріїв того, наскільки шкала описує те, що потрібно за задумом, чи дійсно вона підтверджує це. У даному випадку шкала відображає, фіксує і вимірює зміни, і показує, що ці зміни не є випадковими. Вони дійсно показують різницю в різних аспектах інтегрування СН у певному часовому проміжку. Шкали формально показують, що дещо змінюється, а дещо – не зовсім зрівнювання проводилося у двох площинах: 1) різниця в оцінці між групами (I і II хвили) (табл. 5.28); 2) різниця в оцінці між групами (регіональні відмінності, III хвиля) (табл. 5.29).

Результати однофакторного дисперсійного аналізу значимості відмінностей показників індикатів між групами при «повторному тестуванні» (I та II хвили пілотажного дослідження, тр. – 1 рік) (табл. 5.28.) за коефіцієнтом Фішера показують, що розрізнення, в окремих випадках є значимими, а в окремих – ні.

Таблиця 5.28 Однофакторний дисперсійний аналіз значимості розрізень показників індикатів у «повторному тестуванні» (I та II хвили пілотажного дослідження, тр. – 1 рік).

Індикати	F	Знч.
#Чи очікуєте від влади покращення ситуації в країні, покращення життя людей?	5,137	,027
#ГНІВ (психоемоційний рівень)	17,000	,000
#Неспроможність підлаштовуватися	,173	,679
#Небажання	,795	,377
#Я не знаю, що мені робити, як діяти	,086	,770
#СТРАХ (підсвідомий) (психосоціальний рівень)	3,153	,081
#Відчуття несправедливості, образи (психосоціальний рівень)	,151	,699
#Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди, умов Вашого життя.	,828	,367
#Я все ж із розумінням ставлюсь до труднощів держави, і власних, і сподіваючись, що ця кризовість є тимчасовою	,381	,539
#Чи проявляється у Вас відчуття, чи дії нехтування до влади (центральною і місцевим органам)	,458	,501
#Скептичне ставлення до дій влади, постійно критикую її	2,131	,151
#По можливості `Усвідомлене недотримання (невиконання) владних розпоряджень`, вважаючи їх `нерозумними` (актив).	,141	,709
#Лише ті, які на мою думку актуальні, доречні, справедливі	2,649	,110
#Лише ті, які мають лише відношення до моїх інтересів, проблем	,211	,648
#Всі підряд, головне, що протестують проти влади	1,126	,295
#Чи бачите себе (уявляєте, готові до участі) в активних акціях протесту? Чи готові Ви до радикальних дій?	,040	,842
#Якщо такі місцеві мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь, чи ні?	,933	,338
#Я не бачу сенсу (користі, ефективності) від моєї участі у протестних діях (від мене нічого не залежить)	,076	,784

У цьому випадку висновки можуть бути неоднозначними, так як є декілька змінних, за якими можна говорити про відсутність значимості, як результату низької якості інструменту вимірювання, або про відсутність сильних соціальних змін, які врешті не вплинули на зміну СН.

Звісно, у напруженості є різні «струни» (за аналогією «теорії струн»), на кшталт різнофакторно-середовищної інтегральної системи, що при певному збігу обставин виявляє різні зміни у поведінково-установочно-дієвій системі індивіда. Щоб робити однозначні висновки, результати дослідження можна порівняти і з іншими аналогічними дослідженнями, однак, при певних дослідницьких умовах, ми не мали змоги цього зробити з кількох причин. По-перше, через відсутність досліджень з автентичним, чи дотичним до нього інструментарієм. По-друге, – з причини неоднакових за параметрами вибірок. По-третє, – з причини різновиду досліджень: пілотажного (експериментального) і самого комплексного масового дослідження, котрі стоять у різних площинах точності та абстрагованості пояснень та доведень. До того ж ми не дотримувалися принципів «панельної» стратегії чи роллінгових досліджень. Тому, говорити про «стовідсоткову» надійність, виходячи тільки із цих перевірок не є коректним. Однак, можна стверджувати, що розроблені компоненти інструментарію (індикатори, шкали) виявляють та фіксують певні зміни на рівні пілотажного дослідження. Х-квадрат Пірсона показує певну значимість розрізень між I та II хвилями пілотажних досліджень.

На результатах пілотажних досліджень (як вже говорилося) очікувати велику кількість доведень не приходиться. Для цього потрібні порівняння з іншими дослідженнями, або оцінки експертів, котрі підтвердять дані узагальнення, висновки. Хоча, стосовно експертів, то і це не може бути аргументом, так як без володіння певною інформацією стосовно відповідних досліджень жоден експерт не в змозі дати оцінку рівня напруженості у тому чи іншому регіоні у їхньому порівнянні. Однак було піддано аналізу та опису різні «групи» (за критерієм повторності та регіоналізації) і виявлена різниця, що є свідченням того, що в одному випадку ситуація складалася по-одному, а в іншому – по-іншому. А консистентний (на узгодженість) аналіз та взаємна кореляція індикаторів інструменту (процедури) підтверджують гіпотезу їх обґрунтування. Можна стверджувати, що цей інструментарій може вимірювати запропоновані теоретичні конструкти.

Більш виразнішу та оптимістичнішу оцінку щодо валідності даного інструментарію надають результати однофакторного дисперсійного аналізу значимості розрізень показників індикаторів у міжрегіональному порівнянні (*III хвиля пілотажного дослідження*) (Табл. 5.29). Коефіцієнт значимості відмінностей між групами досить суттєвий, що говорить про фіксацію інструментарієм регіональних відмінностей, а значить і відповідний вимірювальний його потенціал.

Таблиця 5.29. Однофакторний дисперсійний аналіз значимості розрізень показників індикатів у міжрегіональному порівнянні (*III хвиля пілотажного дослідження*).

Індикати	F	Знч.
#1. Які проблеми найбільшою мірою хвилюють Вас і/чи Вашу сім'ю?	1,489	,233
#1.10 Економічна криза, ситуація,	5,455	,032
#2. Чи відчуваєте Ви певний страх (побоювання) стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в країні, регіоні	6,754	,002
#2.1 Війна	10,292	,001
#2.7 Геноцид, нехтування владою інтересів та потреб суспільства	32,143	,002
#2.11 Втрата роботи	4,500	,044
#7. Як Ви оцінюєте на даний час перспективу вирішення Ваших життєвих проблем (проблем Вашої сім'ї), використовуючи тимчасові чи не основні ресурси	4,546	,014
#12.1 Виявляю скептичне ставлення до дій влади	6,375	,003
#16.4 Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства	3,358	,042
#16.5 Показати, щоб з Вами рахувалися (дати відсіч владі)	6,805	,002
#16.6 Вираження власної солідарності з протестуючими, підтримки та співчуття	3,600	,034
#17.4 З причини їх доцільності	4,026	,023
#19 На скільки сильно (як часто) Ви переживаєте за своє (своєї сім'ї) майбутнє у найближчий (півроку– рік) період?	8,995	,000

Звісно, не всі регіональні характеристики проявляють високий рівень відмінностей, однак вони є, виявлені, що відповідає одному із критеріїв його валідності – можливість міжрегіонального порівняння компонентів соціальної напруженості, що входить до основних завдань методики.

Оцінка внутрішньої узгодженості індикаторів (їх шкал), для вимірювання соціальної напруженості, здійснювалася за допомогою статистичного коефіцієнта «Альфа Кронбаха» (як одного з найбільш поширених критеріїв оцінки валідності соціологічного інструментарію), розрахованого по масиву даних з використанням пакета програм SPSS. Значення коефіцієнта «Альфа Кронбаха» за вибіркою в цілому склало 0,766, що засвідчує належну якість даного інструменту (табл. 5.30).

Таблиця 5.30 Статистики придатності (*відповідність шкал*)

К.Альфа Кронбаха	Кількість пунктів
,766	14

Таким чином, провівши відповідну процедуру валідазації розробленого та апробованого інструментарію (з врахуванням послідовності і взаємозв'язку застосування цих компонентів); зваживши на всі етапи його вибудови – від відповідних теорій, концептів, що характеризують онтологічний базис соціальної напруженості, до оцінювання відповідності шкал та консистентності її індикаторів та іншого, можна з впевненістю акцентувати на тому, що системний аналіз, теорія та емпірія (пілотажний рівень, порівняльний аналіз показників вітчизняних практик дослідження СН)

знаходяться у взаємодоповнювальному зв'язку. Це, з достатньою ймовірністю вказує на теоретико-методологічну відповідність даного пізнавального вимірювального засобу.

Список використаних джерел до розд. V:

1. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. М.: Добросвет.— 1998.—596 с.; Процесс социального исследования (перевод с немецкого, под. общ. ред. Ю.Волкова). М.: Прогресс. — 1975. —576 с.
2. Абушенко В.Л., Швирьов В.С. Конструкт. Гуманітарна енциклопедія [Електронний ресурс] // Центр гуманітарних технологій, 2002-2018. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6889>.
3. Гуревич К. М. Психологическая диагностика. Учебное пособие (Под ред. К.М. Гуревича и Е.М. Борисовой) — М.: Изд-во УРАО, 1997. — 304 с.

Висновки

Хоча загалом деякі аспекти цього питання вже висвітлювалися, однак, варто систематизувати характеристики практичної значущості даного вимірювального засобу.

Особливості новизни та методологічної значущості.

1. Відмінною рисою даної методики є те, що для розрахунку інтегральних показників соціальної напруженості використовуються діапазон негативних індикаторів, багато в чому виключаючи позитивні, які не впливають на соціальну напруженість (подібна специфіка зустрічається в розробках різних вимірювальних методик). У цьому випадку, з урахуванням коректності вимірювання, ми використовуємо не сукупний інтегральний індекс з урахуванням позитивних і негативних характеристик, а рівень, питому вагу негативних характеристик по відношенню до досліджуваного статистично-значимого кластеру населення.

2. Методика дозволяє отримувати досить валідний перелік впливових чинників СН з первинного джерела, на відміну від «передбачуваних» факторів, що визначаються дослідником. Даний методичний прийом спрощує, уточнює і модифікує процедуру вимірювання СН з різних компонентів загально-соціального поля. При аналізі відповідні позиції відкритих питань групуються в ранжований перелік актуалізуючих зовнішніх факторів СН, які час від часу змінюються.

3. У методиці закладено можливість відслідкувати і взаємне перетікання характеру життєвої позиції або зміну поведінково-установчого континуума у різних сценаріях розвитку СН. У нашому дослідженні ми використовуємо трьохвекторну систему характеристик індивіда, які відображають його адаптаційний характер: *адаптивно-пошуковий, протестний, апатично-абсентеїський*.

4. До структури загального показника соціальної напруженості можна (в якості інтегральних компонентів) вносити, комбінувати ті чи інші перелічені індикати, виходячи з контексту дослідницьких завдань і тих сторін СН, які можуть цікавити дослідника. Це дає широкі можливості для дослідницького «маневрування» з метою як вибіркового дослідження проявів СН, так і комплексного, моніторингового, що заощаджує ресурсні можливості. Цим і можна інтерпретувати «технологічну» зручність даного інструментарію та методики.

Загальні принципи та алгоритм методики вимірювання СН.

Побудова методики ґрунтується на комбінованих методах збору та обробки інформації. Такий підхід об'єктивно визначається самою природою вимірюваного явища. Структура та алгоритм методики виглядає наступним чином: **I крок.** Проведення соціологічного опитування як головного інструмента мікрорівневого поля дослідження та вимірювання СН.

Пізнавальні можливості:

- виявлення основних факторів, що формують СН в регіоні;
- визначення латентних параметрів прояву емоційно-схильнісного стану соціуму (інтегрованого за 5 характеристиками);
- відображення психосоціальних симптоматичних, проєкційних, експекційних, мотиваційних характеристик, установок, характеру та рівня соціального дистанціювання («суспільство–влада»);
- виявлення адаптивного, протестного, «абсентеїстичного» потенціалу у сценарію розвитку СН та соціальних змін;
- визначення рівня соціальної терпимості як адаптивного ресурсу, симбіоз соціальної стійкості до актуалізуючих проблем та СН;
- визначення рівня СН у кожному регіоні;
- визначення рівня СН в різних демографічних та соціально-професійних групах;
- конструювання індексів (в залежності від конкретних дослідницьких завдань) соціальної напруженості для вияву закономірностей її розвитку.

Логічна структура побудови індексів соціальної напруженості (СН).

Сама по собі соціальна напруженість не є односторонньою характеристикою-ознакою стану особи чи соціальної групи. Вона інтегрально виявляється не за одним певним чинником, а декількома і більше. Її прояв можна спостерігати у різних рівнях, форматах, аспектах, дослідженню яких і призначений даний інструментарій, методика. Кожний із розроблених індикаторів-показників окремо характеризує та інтерпретує соціальну напруженість, будучи її інтегральним компонентом. Тому, власне і інструментарій, як складова методики, її логічна обґрунтованість дозволяють використовувати, як окремі показники соціальної напруженості, так і інтегральні, агреговані. У даній

опитувальній методиці вимірювання СН був закладений такий розрахунковий алгоритм, з якого можна конструювати кілька моделей Індексу СН, в залежності від поставлених дослідником завдань (підрозд. 4.4).

З показниками факторного, регіонального та групового розподілу (соціально-групової кластеризації) СН – **I крок** вимірювання, ми виходимо на мезорівневий щабель прогнозування СН.

II крок. Проведення експертного опитування за допомогою SWOP-аналізу з метою виявлення регіональних відмінностей, а саме – особливостей розвитку регіону в сферах та напрямках у екстраполяції прогнозування покращення/погіршення становища населення регіону за визначеними характеристиками; визначення індексу (балансу) вагових значень впливовості факторів на СН.

III крок. Пошук та аналіз статистичних показників для збалансування їх впливовості на зміни СН. Це є лише допоміжним засобом аналізу СН та корегування прогнозу її розвитку. Визначена система окремих показників економічного та соціального розвитку в узагальненому вигляді характеризує соціальні умови (постфактум) проживання населення даного регіону у їх дотичності до можливих змін у проявах СН.

Це дозволяє конкретизувати ситуацію в регіоні, дає можливість органам влади оптимізувати свою діяльність по регулюванню СН.

Практична значущість.

Можливе обґрунтування отриманих даних у вигляді прогнозу рівня СН та сценаріїв її розвитку на короткостроковий період.

Розробка рекомендацій для державно-управлінських структур. Отримані зведені дані використовуються при аналізі ситуації в різних сферах життєдіяльності соціуму з метою забезпечення повної та достовірної інформації посадових осіб для прийняття ними управлінських рішень.

Пропонована комплексна методика аналізу та прогнозування СН в регіонах дозволяє розглядати показник СН в динаміці, як результат впливу на неї різноманітних факторів внутрішнього та зовнішнього характеру. Методика дозволяє виявляти фактори, негативні дії яких призводять до накопичення внутрішніх суперечностей («напруг») та структурних змін в системі, в результаті яких можливе виникнення переломної ситуації – кризи чи відкритого конфлікту. Розрахунок показників соціальної напруженості в регіонах в цілому, в окремих соціальних групах, та факторних показників, представлених у методиці, дозволяє кількісно оцінювати рівень загрози протестної та «апатично-абсеїстичної» небезпеки.

У разі політичної нестабільності (передвиборні та виборні кампанії, зміни керівних діячів державного та місцевого рівня тощо) виникає необхідність проведення непланового соціологічного опитування з метою виявлення суспільно-політичної ситуації, так як у подібних випадках спостерігається підвищення рівня СН.

Додатки.

ДОДАТОК А. Концептуально-пізнавальна модель (конструкт) соціальної напруженості.

ДОДАТОК Б. Симптоми соціальної напруженості

Пов'язані з демографічною та міграційною сферами	Активізація міграційних процесів	Зниження рівня народжуваності	Збільшення числа розлучень	Підвищення рівня смертності	Підвищення суїциду	
Пов'язані з політичною сферою	Протестні дії у всьому спектрі форм	Декларована готовність до протестних дій	Масові дії деструктивного характеру (соціальний вибух, громадянська війна, революція)	Активізація соціально-політичних рухів	Зміна рівня політичній активності населення	Втрата довіри до влади
Пов'язані з девіацією	Агресія	Насильство	Алкоголізм, наркоманія	Зміни рівня злочинності	Рівень конфліктності	
Пов'язані з психологічною сферою	Стреси	Психічна втома	Дратівливість	Тривожність	Апатія	Відсутність відчуття безпеки
Інші	Аномія	Незадоволеність	Зміни соціального самопочуття	Падіння дисципліни	Негативні лінгвістичні символи в текстах мас-медіа	Ажіотажний попит

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Сірий Євген Володимирович, Нахабіч Марина Анатолівна

**Дослідження соціальної напруженості в Україні: засадничі аспекти та
розробка інструментарію**

(за результатами фундаментального дослідження).

За редакцією док.соціол.наук, проф.Сірого Є.В.

Надруковано за сприянням ГО «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій»

Підп. до друку 25.12.2018. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Arial. Зам. № П2018-506
Ум. друк. арк. 11,3. Обл.-вид. арк. 19,6. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФО-П Кравченко Я.О.
Свідоцтво №ДК6078 від 13.03.2018 р.
02094, м. Київ, вул. Мініна, буд. 12
e-mail: 5619531@ukr.net
www.metodichka.in.ua